

Заснована у 2006 році

Ю Л І Я Щ Е Р Б А К О В А

ЦІННОСТІ
ОБ'ЄДНАНОЇ
ЄВРОПИ

МОНОГРАФІЯ

КИЇВ
ВИДАВНИЧИЙ ЦЕНТР «АКАДЕМІЯ»
2013

УДК 327(4)
ББК 66.4
Щ61

Рецензенти:

доктор політичних наук, професор **В. П. Горбатенко**;
доктор політичних наук, професор **В. О. Корнієнко**;
доктор педагогічних наук, професор **С. М. Ніколаєнко**

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № 14 від 31 травня 2013 року)*

Монографія містить комплексний політологічний аналіз цінностей українського суспільства в контексті цінностей об'єднаної Європи. У дослідженні створено змістовий каркас спільних європейських цінностей, здійснено їх класифікацію, з'ясовано основні напрями їх еволюції, запропоновано сучасний узагальнений ціннісний політичний портрет українського суспільства. Крізь призму демократичного ідеалу визначено проблеми, окреслено перспективи та загальні тенденції трансформації національної ціннісної системи як передумови створення в Україні гармонійного ціннісного середовища.

Адресована політологам, історикам, усім, хто цікавиться феноменом цінностей, проблемами та перспективами Європейського Союзу та України.

На обкладинці використано фрагмент репродукції карикатури Августо Гроссі «Європа географічно-політична».

ISBN 978-966-580-322-5 (серія)
ISBN 978-966-580-445-1

© Щербакова Ю., 2013

*Присвячується людині, яка
надихнула мене стати на
наукову стежку, — моїй матері.
Ти завжди зі мною*

ВСТУП

Економіка й політика були ненадійними союзниками у процесі європейського об'єднання. З того моменту, як вугледобувна і сталеливарна промисловості злилися у спробі запобігти майбутнім війнам на континенті, «Європейський проект» часто керувався економічними інтересами для просування вперед. Тепер нові країни вступають до цього об'єднання переважно з політичних і геостратегічних мотивів. У чому причини цих змін і яку роль у них відіграють європейські цінності?

В Україні давно перестали вірити в те, що головна причина інтеграції в ЄС зумовлюється гаслом «Україна — європейська держава», і все більше пов'язують курс Києва «на Захід» з економічними інтересами українських та європейських бізнес-структур. Попри це європейці справедливо наголошують на необхідності проведення системних політико-правових та економічних перетворень в Україні з метою наближення до європейських стандартів та цінностей.

Водночас постають логічні запитання: що ми можемо запропонувати Європі та світу; яким є комплекс європейських цінностей, традицій та норм, які прагнемо впровадити? Перше запитання скеровує дослідження до аналізу стану всіх сфер суспільної життєдіяльності із зазначенням унікальних ресурсів, що формує портрет української держави. Друге — закладає необхідність комплексного дослідження, що охоплювало б опис та класифікацію європейських цінностей, які, зважаючи на багатовікову історію,

здатні допомогти Україні у здійсненні демократичних реформ.

Перебуваючи в авангарді світового розвитку, Європа віками формувала цінності, які вже багато років є привабливими для країн, що не входять у її політичний, економічний і культурний простір. Ті цінності частково були закріплені Декларацією європейської ідентичності, прийнятою Європейським товариством (назва Європейського Союзу, коли він складався з дев'яти країн-учасниць) 1973 року в Копенгагені. Ідентичність Європи, згідно з цим документом, базувалась на спільній спадщині, в основу якої покладено такі цінності: ідентичне ставлення до життя, яке ґрунтується на думці про створення суспільства відповідно до потреб людей; принципи результативної демократії; рівність перед законом; соціальна справедливість і повага до людських прав. Але чи стали задекларовані політичні цінності реально втіленими цінностями об'єднаної Європи? Провал голосування за проект Конституції для Європи продемонстрував наявність суперечностей і конфліктів у внутрішній політиці Європейського Союзу.

У зв'язку з цим проблематика дослідження окреслюється такими контекстами. По-перше, в межах політологічного дискурсу набув поширення підхід до розуміння політичних цінностей як феномену, що стосується належного, а не дійсного стану речей і відображає мету, бажаний результат політичної діяльності, на відміну від цінностей політичного простору, які відображають специфіку вподобань, позицій та диспозицій, потреб та інтересів акторів політичного простору, які діють у реальному політичному вимірі та часі, акторів, постійну боротьбу за перерозподіл ресурсів «специфічних полів» (за П. Бурдье, соціальне, політичне, економічне, культурне поле). Теоретичне вирішення цієї проблеми можливе через концептуалізацію поняття «цінності політичного простору».

По-друге, Копенгагенські критерії, які встановив Європейський Союз у контексті розширення на Схід (2004 р.), у науково-практичному європейському просторі асоціюються з його «спільними цінностями, які є орієнтиром для країн, в т. ч. України, що мають намір приєднатися до європейського співтовариства. Мультинаціональність і мультикультуральність європейської спільноти є

рушіями постійного перегляду значення Європи та її спільних цінностей для всього світу. Особливої актуальності ця проблематика набула в останньому десятилітті. Отже, концептуалізацію та класифікацію понять «загальноєвропейські цінності» і «цінності об'єднаної Європи» є підстави вважати важливим науково-теоретичним і практичним завданням.

По-третє, на двадцять третьому році незалежності в Україні не подолано дефіцит науково обґрунтованих теоретичних робіт, які на основі всебічних досліджень створювали б політичний портрет українців, спираючись на визнані та узагальнені цінності українського суспільства і враховуючи їх трансформацію.

По-четверте, дослідження цінностей у динаміці кризі призму аналізу їх змінних властивостей у різний час породжує проблему прогнозування їх подальшої трансформації як соціального феномену. Водночас дослідження трансформації європейських цінностей закономірно підводить до необхідності аналізу перспектив Європейського Союзу як форми реалізації європейської єдності, до якої прагне приєднатися і Україна. Пропоноване дослідження окресленої проблематики спирається на напрацьоване науково-теоретичне підґрунтя. Його джерела можна поділити на кілька груп.

Першу групу становлять дослідження, в яких розкрито ті чи ті аспекти формування і функціонування європейських цінностей та європейської ідентичності включно з аналізом їх політичного складника (Ю. Габермаса, К. Гамільтона, Е. Гіденса, Г. Деланті, Л. Касісчке, С. Лукареллі, В. Магуна, Р. Мейна, Б. Нельсона, Дж. О'Саллівана, А. Пагдена, Л. Пассеріні та ін.).

У джерелах другої групи розкрито соціологічні, філософські, психологічні і політологічні інтерпретації сутності, природи і значення цінностей як феноменів соціального світу, а саме дослідження Ж. Бодріяра, Н. Смедзера, М. Шелера, Ф. Енгельса, К. Маннгейма, К. Маркса, К. Менгера, Є. Головахи, Н. Паніної, В. Тугарінова, М. Фрідлендера, К. Юнга та ін.

Третю групу становлять дослідження тих авторів, у яких розкрито політико-правовий аспект природи, сутності і значення цінностей: В. Бранського, П. Бурдье, В. Горбатенка, С. Ніколаєнка, В. Пантіна, І. Попова, В. Храмової та ін.

Незважаючи на значні теоретичні надбання, в яких розкрито сутність і роль цінностей у політичній сфері життєдіяльності суспільства, сутності та класифікації політичних цінностей об'єднаної Європи, а також українського суспільства майже не приділено уваги. Це пов'язано з тим, що політичне об'єднання Європи відбувалося і відбувається надзвичайно дискусійно і проблематично. Складно та дискусійно проходить становлення політичного простору української держави. У зв'язку з цим виникає потреба в дослідженні та концептуалізації таких понять, як «політичний простір», «загальноєвропейські цінності», «західні цінності», «цінності політичного простору», «політичні цінності», «цінності об'єднаної Європи», «цінності українського суспільства».

У пропонованій монографії ми зосередились на такому важливому аспекті цінностей політичної культури суспільства, як особливості формування та функціонування європейської ідентичності та цінностей політичного простору об'єднаної Європи, а також аналізу можливостей долучення України до об'єднаного європейського політичного простору.

Здійснений автором аналіз дав змогу отримати певні результати. Зокрема, визначено сутність та зміст поняття «цінності політичного простору», запропоновано авторську інтерпретацію, згідно з якою встановлено відмінність понять «політичні цінності» та «цінності політичного простору». Політичні цінності відображають належний стан речей, мету, бажаний результат політичної діяльності, на відміну від цінностей політичного простору, які відображають специфіку вподобань, позицій, диспозицій, потреб та інтересів акторів політичного простору, акторів, які діють у реальному політичному вимірі та часі, акторів, які ведуть постійну боротьбу за перерозподіл ресурсів специфічних полів (економічного, політичного, соціального, культурного);

Ми пропонуємо класифікацію цінностей об'єднаної Європи, критерії якої розроблено на основі даних «European Values Survey», «European Social Survey», «Eurobarometer», а також даних контент-аналізу «Договору, що запроваджує Конституцію для Європи», Лісабонського договору і методу якісного аналізу документів — Копенгагенських критеріїв.

На основі даних соціологічних опитувань, проведених в Україні, розроблено політичний ціннісний портрет українців, який характеризується такими рисами: низький рівень законослухняності — правовий нігілізм; поєднання бажання налагодити демократичний розподіл між гілками влади із ностальгією за авторитарною владною вертикаллю; сподівання на появу «сильного лідера», здатного виправити прорахунки минулих владних еліт та покращити ситуацію в країні; «прагнення до істотного підвищення добробуту всіх громадян» як консолідуюча ідея суспільства, помітний вплив ідеї «рівних прав і співіснування в межах однієї держави»; незначна кількість залучених до громадських, політичних та професійних організацій; етнічний та національний локалізм, помірний «універсалізм» та «космополітизм»; індивідуалізм особистий, не спрямований на вияв у громадській сфері тощо.

Ми намагалися удосконалити підходи до аналізу політичної культури суспільства через взаємоаналіз із такими поняттями, як «політичний простір», «політична комунікація», «цінності суспільства», «менталітет», «національний характер», «ідеологія», «політична свідомість», «мотиваційний комплекс (потреба — інтерес — цінність)», «норма соціальних реакцій».

Було застосовано механізм аналізу чинників демократизації політичної культури українського суспільства шляхом екстраполяції цінностей об'єднаної Європи на політичну культуру українського суспільства.

Запропоновано інструментарій подальших досліджень демократизації політичної культури українського суспільства, динаміки розвитку і трансформації цінностей українського суспільства, удосконалення політичного портрету українців та ідеологічних детермінант політичного вибору через систематизацію комплексу міжнародних, закордонних і вітчизняних соціологічних досліджень, статистичних даних реалій українського політичного життя;

При дослідженні теоретичного та практичного складників проблеми демократичного поступу України було проаналізовано загальні тенденції розвитку української держави з пролонгацією існуючих тенденцій на майбутнє, спираючись на існуючі статистичні показники (економічні, політичні, демографічні, культурні та релігійні) та дані соціологічних опитувань.

Проведене дослідження дало змогу визначити перспективи подальшої трансформації європейських цінностей у зв'язку з інституційною формою їх об'єктивації — Європейським Союзом, що спираються на події останніх років, які розгорталися у світі загалом та в Європі зокрема й відображені в нормативно-правових актах та періодичних виданнях, а також підтверджені статистичними даними.

Сформульовані висновки та положення створюють базу для подальшого розвитку політичної науки, зокрема політичної аксіології, поглибленого дослідження проблем стану і трансформації системи цінностей об'єднаної Європи та політичної культури українського суспільства. Ідеї дослідження можуть стати настановами та основою для проведення політико-правового, політико-культурного аналізу євроінтеграційних процесів в Україні. Завдяки своїй спрямованості на вирішення практичних проблем дослідження може стати корисним для суб'єктів влади, представників громадських організацій тощо. Його теоретичні положення можуть бути використані в роботі органів державного управління, що займаються інформаційно-аналітичною діяльністю.

1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННОСТЕЙ ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ

1.1. ЦІННОСТІ ЯК ЧИННИК ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ СУСПІЛЬСТВА

*Світ є завжди багатшим,
ніж ті ідеї, які ми маємо
стосовно нього*

Дж. О'Коннор

Погоджуючись із думкою польського вченого Я. Щепанського, вважаємо недоречним брати за основу ті чи ті дефініції, розуміючи їхню суб'єктивність, умовність і тимчасовий характер, адже наразі переважає тенденція до інтеграції суспільних наук, а також зближення наук гуманітарних і технічних. Головною тенденцією сучасних досліджень стають комплексний та всебічний аналіз явищ і процесів суспільного життя, а також сукупний аналіз предмета дослідження з методологічних і концептуальних позицій декількох наук, комбінування їх пізнавальних можливостей. Крім того, сама по собі дефініція науки не є вирішальним моментом усього дослідження, оскільки жодна наукова галузь не є самозамкненою і закостенілою, розвивається як відкрита до змін система поглядів, теорій, гіпотез, тверджень, проблем і питань, на які вчені шукають відповіді, часто заперечуючи те, що недавно було визнано безумовним та беззаперечним.

Отже, конкретизацію основного поняття дослідження вирішено подати у формі дискурсу, який доречно розглядати через інтеграцію постструктуралістського та постмодерністського бачень, а саме — як сукупність теоретичних думок і соціальних значень, що утворюють інструменти дослідження, дійсні лише в певних соціальних контекстах та в реалізації конкретних завдань.

Для того щоб уточнити роль цінностей як чинника демократизації політичної культури, необхідно спочатку конкретизувати зміст і форми поняття «цінності», а також розглянути сутність понять, які формують контекст його використання: «демократизація», «політична культура», «демократизація політичної культури»; а також вийти на логіку аналізу цінностей як чинника демократизації політичної культури.

Конкретизуючи поняття «цінність», варто розглянути сукупність підходів у його аналізі й окреслити власну дослідницьку позицію, взявши за основу один із них. По суті, відповідаючи на запитання: «Що є джерелом цінностей?», доведеться обґрунтувати власну відповідь на основне питання філософії (що первинне: дух чи матерія?), приймаючи за вихідну ту чи іншу позицію.

Цінність є предметом дослідження особливого розділу філософської науки — аксіології, формування якої як самостійної галузі філософії відбувається тоді, коли поняття «буття» поділяється на «реальне» і «цінне» (онтологію та аксіологію).

Поняття «цінність» вперше визначено у І. Канта, який визнавав її вищим принципом людської поведінки. У філософії «цінність» узагальнено розглядають з двох позицій: як «поняття, що характеризує безумовні незаперечні основи людського буття» [138, с. 423] і як «значення певних предметів, явищ, процесів для людини, соціальних груп, суспільства в цілому» [138, с. 423]. Обидва розуміння поняття «цінність» іноді в реальному житті заперечують одне одного: те, що в філософії розглядається як цінність — свобода, доброта, істина — для окремої людини може і не становити інтересу. А конкретні предмети, цінні для індивіда, у філософському сенсі можуть і не бути цінністю. Поняття «цінність» можна зіставити з поняттям «сутність людини», яке не завжди тотожне індивідуальному людському існуванню.

Філософське розуміння цінності має певні особливості. Вони виявляються у взаємозв'язках понять «сутність людини» і «цінність»; усвідомленні цінності; протиставленні цінності як певного ідеалу реальності; включенні цінності в оцінювальну та цілетвірну діяльність людини. Поняття «цінність» неможливо розкрити, не звертаючись до понять «оцінка» — співвідношення реальних явищ з цінністю — і «мета» — проект досягнення. Цілі, що формуються на основі цінностей, завжди масштабні та сенсожиттєві. Цінності як координати людського світу сприяють його стійкості,

організують цілеспрямовану людську діяльність. У певному сенсі цінності є «кінцевими цілями» людини, критерієм оцінювання будь-якого культурного феномену. Культура і є головним мірилом наявності цінностей у нашому житті.

В аксіології існують різні підходи у витлумаченні природи та сутності цінностей. Найчастіше ведуть мову про релятивістський та утилітаристський, об'єктивістський та суб'єктивістський підходи.

Представники релятивістського підходу (В. Дільтей, А. Тойнбі, О. Шпенглер) виходять з того, що цінності позбавлені загального значення і впливають лише на певну культурно-історичну сферу, наприклад життя народу однієї країни. Відповідно до утилітаристського підходу (І. Бентам, Дж. Мілль, М. Чернишевський) цінним є те, що корисно для більшості або для передової частини людства чи окремої людини.

Об'єктивістська позиція у розумінні сутності цінностей пов'язана зі з'ясуванням того, хто визначив цінності, надав значення блага певним феноменам. За переконаннями прихильників цієї позиції (Т. Гоббс, Н. Макіавеллі, К. Маркс), джерелом цінностей є Бог або природа, культура, історія.

На основі вихідних засад об'єктивістського напрямку в Новий час було сформульовано концепцію природних прав людини, яка задекларувала основні цінності буржуазного суспільства (право на життя, свободу, результати власної праці). Щоправда, ідеалісти (Ф. Аквінський, Дж. Локк, Й.-Г. Фіхте) виводили ці права від Бога, а матеріалісти (Ф. Енгельс, В. Ленін, К. Мангейм) — з природи. Згідно з цією концепцією природні права є вічними, незмінними, незалежними від свідомості людини чи волі законодавців.

Деяко м'якший варіант об'єктивізму репрезентують мислителі, які вважають, що цінності є продуктом культури та історії (Г.-В.-Ф. Гегель, Платон, А. Шопенгауер). На їхній погляд, цінності формуються в певних культурно-історичних умовах. Вони не є вічними і незмінними, однак стосовно свідомості окремого індивіда набувають об'єктивного характеру. В історії філософії ця позиція відома як історизм — концепція, згідно з якою явища культури існують у розвитку.

Методологічні засади обох концепцій (природних прав та історизму) мають сильні і слабкі сторони. Однією із сильних сторін концепції природних прав є визнання того, що в політичному просторі природні права людини

вищі за будь-який нормативно-правовий акт і політичну волю суб'єктів політики. Концепція природних прав зародилася в Західній Європі, а тому відповідає ментальним і культурним особливостям населення цього регіону світу. Поширення цих ідей на інші культурні регіони (мусульманський, індійський, китайський) є потенційно конфліктною справою, адже їх специфіку визначає особливий набір ментальних та культурних ознак, дисонанс яких із відповідними ознаками Західної Європи формує стабілізаційний баланс у світі. Ця позиція набуде подальшого осмислення у контексті розширення ЄС на Південь та Схід. Сильними сторонами концепції історизму є визнання різноманітності культур і цінностей як їх ядра, а також урахування історичної еволюції будь-якого феномену, зокрема цінностей.

Позицій суб'єктивізму дотримуються насамперед представники психологізму, які визначають цінності через психічні стани суб'єкта. Як відомо, ще софісти проголосили людину, розглянуту на рівні психічних інтересів, мірилом усіх речей — корисного, справедливого тощо. Найвпливовішою в контексті сучасного психологізму є концепція засновника прагматизму, американського філософа Ч. Пірса [261], який вважав цінністю те, що задовольняє потребу людини. Однак такий погляд поділяють не всі філософи. Наприклад, німецький мислитель Ф. Brentano [261] переконував, що людина потребує чогось, оскільки надає йому цінності. За його твердженнями, цінність визначає потребу. Попри очевидний зв'язок між цінністю і потребою багато мислителів вважають неможливим заснування цінності на потребі як психічному стані людини. Якщо потреби розуміти як антропологічні, тобто потреби людини як родової істоти, то ця концепція збігається з матеріалізмом, який у визначенні цінностей апелює до природи людини.

Психологізм притаманний поширеним на початку ХХ ст. спробам обґрунтувати етику, естетику, логіку, право, економічну теорію на психічних станах людини (В. Вундт, Е. Ліпс, Дж. Міль). Його представники вважають, що моральні цінності походять із моральних почуттів (жалості, співчуття, колективізму та ін.). Але імперативний (загальнозобов'язувальний) характер моральних і правових норм не можна вивести з фактів. Люди різні, й один і той самий факт може викликати в однієї людини почуття

жалю, в іншій — зловтіхи, а багатьох — залишити байду-жими. Тому на основі переживань неможливо вивести одну для всіх людей моральну норму.

На відміну від представників психологізму неокантіанці носієм цінностей вважають трансцендентальну свідомість, яку розглядають під кутом зору найзагальніших закономірностей її функціонування (не конкретну свідомість, а свідомість узагалі). Концепція цінностей неокантіанців, німецьких філософів В. Віндельбанда і Г. Ріккєрта, ґрунтується на кантівському розмежуванні наявного буття (суцього) і належного (того, що повинно бути). Лейтмотивом неокантіанської концепції є твердження, що із суцього (наявного буття) неможливо вивести належне, тобто з того, що є, неможливо вивести те, що повинно бути. Добро, прекрасне, істина, справедливість, свобода є ідеалами, до яких слід прагнути; нормами, за якими слід жити. Їх зобов'язувальний характер походить з них самих. Це означає, що людина повинна бути доброю в ім'я добра, а не через блага, які можуть у зв'язку з цим стати доступними для неї. Цінності, за переконаннями неокантіанців, мають ідеальне буття, вони утворюють своєрідну сферу цінностей, яка не залежить ні від реального буття, ні від реального суб'єкта, а існує тільки для трансцендентального суб'єкта.

До сфери цінностей І. Кант і його послідовники зараховували вищі цінності, які підносять людину над реальним буттям. На цій підставі вони трактували цінності як те, що повинно бути, не вважали цінностями матеріальні речі, які задовольняють потреби буття людини. Ця концепція також має свої сильні та слабкі сторони. «Відриваючи» від конкретно-історичних реалій життя, позбавляючи нас практичного осягнення різноманітних причин появи тих чи тих цінностей, трансценденталістська концепція дає інструмент формування цінності як ідеалу, який при застосуванні його до соціальних вимірів формує той зразок, який відіграє конструктивну роль у процесі модернізації та демократизації суспільства [229, с. 72].

Близькою до неокантіанської є феноменологічна концепція цінностей. Її представники — німецький філософ Е. Гуссерль [138] і його послідовники — доводили, що цінності конститууються трансцендентальним суб'єктом, але вони утворюють самостійну сферу цінностей, яка набуває об'єктивного характеру. Як і математичні предмети, цінності мають вічний і незмінний характер, — у цьому позиція

прихильників феноменологічної концепції наближується до позиції представників об'єктивного ідеалізму. Те, що одну і ту саму цінність у різні часи тлумачать по-різному, на думку феноменологів, не заперечує її незмінного і вічного характеру. Це лише суб'єктивні розуміння об'єктивної цінності, яких може бути багато. У такий спосіб феноменологія намагається примирити історизм, мінливість цінностей і твердження про їх вічний і незмінний характер.

Загалом серед філософів немає єдиного розуміння цінностей і способу їх буття. Це зумовлено як розмаїттям філософських концепцій, так і складністю предмета дослідження. Людина, яка прямо чи опосередковано визначає цінності, є складною і суперечливою істотою. Вона і свідомо вибирає цінності, і сама поставлена природою в ціннісне відношення до певних речей. Вона є і матеріальною істотою, для якої, наприклад, повітря, вода є базовими цінностями, що забезпечують її існування, водночас вона і духовна істота, яка через утвердження вищих цінностей підноситься над тваринним буттям.

У «Великій радянській енциклопедії» зазначено, що головним завданням аксіології є дослідження можливості практичної реалізації цінності в структурі буття і її співвідношення з «фактами» реальності. Відповідно до цього виокремлено такі типи теорій цінностей: натуралістичний психологізм; трансценденталізм; персоналістичний онтологізм; релятивізм; соціологізм [173].

Представники натуралістичного психологізму (А. Мейсонг, Р. Перрі, Дж. Дьюї, К. Льюїс та ін.) вважають, що джерело цінностей — у біопсихологічно інтерпретованих потребах людини, а цінності можуть бути емпірично зафіксовані як специфічні факти реальності. С. Александер розглядав цінності як «третинні якості», поряд із «первинними» — об'єктивними властивостями матеріальних тіл (протяжністю, величиною, положенням, рухом, спокоєм тощо) та «вторинними якостями» — суб'єктивними почуттями (кольором, звуком, смаком та ін.). Значну роль у натуралістичному психологізмі відіграє стандартизація цінностей на основі «корисності». Незважаючи на те що ця концепція є загалом вульгаризованою спробою аналізу цінностей, а пропозиція щодо їх стандартизації може стати першим кроком у побудові тоталітарної гуманітарної парадигми як основи тоталітарного суспільства, ця концепція має і конструктивний елемент. Ним, на наш погляд, є по-

перше, те, що за основу аналізу цінностей взято потреби людини; по-друге, пропозиція щодо аналізу цінностей через категорію «корисність» у зв'язку зі сприйняттям їх як колективного продукту життєдіяльності людей, створеного з метою задоволення певних потреб.

Представники аксіологічного трансценденталізму (В. Віндельбанд, Г. Ріккерт) розглядають цінність як ідеальне буття, буття норми, що співвідноситься не з емпіричним, а з трансцендентальним. Цей підхід знайшов подальшу реалізацію у зв'язку із роботами класиків політичної науки (Г.-В.-Ф. Гегель, Конфуцій та ін.). Оскільки цінності є ідеальними предметами, вони не залежать від людських потреб та бажань; постає проблема «нормативної свідомості», тобто джерела цінностей. Вона може бути вирішена двома шляхами: ідеальне буття має або спиратися на реальність, або знайти джерело свого існування у «надлюдському логосі». Саме останній шлях вибирають представники персоналістичного онтологізму (М. Шелер, Н. Гартман). Цікаві з позицій нашого дослідження такі ідеї М. Шелера: джерелом існування ціннісного світу є Бог; структура ціннісного світу в своїй недосконалій формі дублюється в структурі особистості. Відповідно основним шляхом удосконалення навколишнього світу є пробудження почуття цінності у свідомості людини, що й може стати інструментом демократизації від конкретної особистості до всього суспільства.

М. Шелер виділив чотири типи модальності цінностей, ієрархія яких будується від найнижчого до найвищого: 1) гедоністичні — задоволення або незадоволення, корисні та цивілізаторські цінності, тобто ті, що створюють «приємне»; 2) життєві — шляхетність та буденність, почуття життєвої сили, життєвого розвитку та здоров'я на відміну від втоми та хвороби; 3) духовні — естетичні цінності: краса і потворність, справедливість та несправедливість, чисте пізнання; культурні твори мистецтва, позитивне законодавство, наукові організації; 4) релігійні — святе і несвяте [329, с. 53]. Цінності нижчих рівнів повинні слугувати цінностям вищих рівнів. Таку ієрархію, за словами М. Шелера, визнавали у західній культурі найдавніших часів та середніх віків. Наслідувати правильну ієрархію цінностей — надзвичайно важке завдання, адже різні внутрішні та зовнішні фактори можуть нівелювати правильну

їх систему, що їй трапилося, на думку М. Шелера, у західній культурі, починаючи з епохи буржуазних революцій.

Значну роль у зміні правильної ієрархії цінностей відіграв ресентимент, який філософ розуміє як почуття стриманої образи або заздрості, що деформує аксіологічну точку зору [329, с. 74]. Стриманість проявляється у безсиллі, зростає напруга між безсиллям і стриманістю, яку незадоволена людина реалізує через створення ілюзорних цінностей. Нові почуття, що виникають унаслідок формування ілюзорних цінностей, сприяють перетворенню позитивного на негативне, і навпаки. Люди, які були об'єктом заздрості, стають вартими жалю. Це призводить до конфлікту цінностей, який іманентний буржуазному суспільству. Цікавим видається аналіз М. Шелером «емпіричних змінних» абсолютних цінностей; він зауважує, що не цінності є відносними, а саме історичні форми їх існування. Ця теорія важлива для нашого дослідження, по-перше, аналізом «моральності» західної культури з часу буржуазних революцій, що, на думку М. Шелера, характеризується зниженням морального критерію; по-друге, фіксацією іманентного буржуазному суспільству конфлікту цінностей.

Представники культурно-історичного релятивізму (В. Дільтей, О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Фейєрабенд й ін.) обстоювали ідею аксіологічного плюралізму, тобто існування багатьох рівноправних ціннісних систем, які розпізнаються за допомогою історичного методу, що, по суті, означає критику загальної ціннісної теорії як абстрагування від культурно-історичного контексту і сакралізації «справжньої» системи цінностей. Релятивісти конституювали інтуїтивний підхід до аналізу ціннісного змісту культур. Вони вважали безрезультатними спроби підійти з арсеналом раціональних міркувань до аналізу понять «абсолютна істина», «абсолютна краса», «абсолютне добро». Ці поняття є безосновними, їх не можна розкласти на смислові складники, адже вони є семантичними символами іншого світу [138, с. 310]. Намагаючись визначити зміст основних філософських категорій, людське мислення змушене породжувати, конституювати реальність, що співвідноситься зі змістом досліджуваної категорії. Так, поряд із добром неодмінно з'являється зло, з істиною — неправда, з буттям — «ніщо». Так виникає діалектика як спроба через відносне, зіставлення виявити абсолютне. Людська діяльність, наука, політика перебувають між цими бінарними опози-

ціями. За твердженням представників релятивізму, міфологічна свідомість та естетична іронія разом переходять на інший бік площини, за межу бінарної опозиції, розглядаючи ці два полюси як людський спосіб символізації абсолютного, але не як вимоги практичного завдання, яке потрібно вирішити [138, с. 311]. Спираючись на погляди релятивістів і відсуваючи на задній план наукового пошуку твердження про існування «сакральних» цінностей «Заходу», ми здійснимо спробу класифікувати цінності, зокрема цінності політичного простору і політичного простору об'єднаної Європи у співвідношенні загального і приватного.

Засновники школи соціологізму (М. Вебер, Т. Парсонс, Ф. Знанецький) розглядають цінності як засіб вияву сутнісних характеристик соціальних зв'язків та функціонування соціальних інститутів, адже соціальна система будь-якого масштабу передбачає існування загальних цінностей, які поділяє суспільна більшість. Застосування цього підходу в роботі обмежується врахуванням не суспільного контексту, а саме конкретно-історичної ситуації та суспільної боротьби за матеріальні ресурси, властивої, до речі, всім сферам людської життєдіяльності.

Окрему увагу слід приділити матеріалістичному розумінню природи цінностей, яке становить основу нашої власної дослідницької позиції. Термін «цінності» вказує на людське, соціальне або культурне значення певних предметів та явищ дійсності [107, с. 15]. Весь спектр предметів людської дійсності, суспільних відносин, природних явищ може бути предметними цінностями або об'єктами ціннісного ставлення, оцінюватися в площині добра і зла, істини і неправди, краси і потворності, справедливого або несправедливого; таке оцінювання може набувати відповідного значення шкали, тобто бути на певному рівні якості.

Способи і критерії, на основі яких здійснюється сама процедура оцінювання відповідних явищ, закріплюються в суспільній свідомості і культурі як «суб'єктні цінності»: установки, оцінки, імперативи, заборони, завдання, проекти, що виражаються у формі нормативних уявлень і виконують функцію орієнтирів людської діяльності. Отже, предметні та суб'єктні цінності є двома полюсами ціннісного ставлення людини до навколишнього світу.

Надзвичайно важливою в контексті пропонуваного дослідження є думка матеріалістів про взаємозв'язок ціннісних аспектів у структурі особистості з пізнавальними та

вольовими, що дає нам змогу виховувати демократичні цінності шляхом соціалізації. У самих ціннісних категоріях виражені граничні орієнтації знань, інтересів, переваг різних суспільних груп та особистостей. Марксизм, зокрема, на перше місце ставить суспільно-практичну сутність, історичність та можливість пізнання цінностей, ідеалів, норм людської діяльності, заперечуючи ідеалістичні уявлення про позаісторичну та надсоціальну природу цінностей.

Кожна конкретна історична суспільна форма може характеризуватися специфічним набором та ієрархією цінностей, система яких є найбільш високим рівнем соціальної регуляції. У цій системі зафіксовані ті критерії соціального визнання певним суспільством або соціальною групою, на основі яких розгортаються більш конкретні та спеціалізовані системи нормативного контролю, відповідні суспільні інститути й цілеспрямована індивідуальна та колективна діяльність людей. Інтеграція, суперечливість, динамізм суспільних систем відображаються в структурі відповідних ціннісних систем і способах їх впливу на різні суспільні групи.

Важливе для нашого дослідження також визнання факту трансформації ціннісних систем відповідно до історичного розвитку суспільства, на противагу аналізу історії суспільства як реалізації системи «вічних цінностей».

З-поміж значної плеяди науковців, що дотримувалися матеріалістичного розуміння природи цінностей, слід звернути особливу увагу на погляди В. Тугарінова, відображені у працях «Про цінності життя та культури» і «Теорія цінностей у марксизмі» [26; 257]. Генезу цінностей науковець вбачав у практичному ставленні людини до навколишнього світу. Під цінностями він розумів явища природи та суспільства, які є суспільно важливими та корисними для людини [110, с. 23—25]. Отже, беручи матеріалістичне розуміння природи цінностей за основу і керуючись дедуктивною логікою конкретизації понять, аналізувати цінності варто спочатку в соціальному просторі життєдіяльності суспільства, а потім і в політичному. Тобто неодмінно потрібно звернутися до сутності і джерела походження цінності в політичній економії, адже аналізуючи значення певного об'єкта навколишнього світу, ми досліджуємо не лише його цінність — якісний складник, а й, по суті, його вартість, тобто вираження цієї цінності в кількісних параметрах. Також ми повинні окреслити механізм функціону-

вання цінності в соціальному та політичному просторах. Для роз'яснення цих питань ми звернулися до роботи К. Менгера «Основи політичної економії» [182]. Автор визначає цінність як значення, яке для людини мають конкретні блага або сукупності благ унаслідок того, що в задоволенні своїх потреб вона усвідомлює залежність цінності від наявності благ у її розпорядженні.

У своїй роботі К. Менгер спирається на думки інших науковців, зокрема М. Фрідлендера, який визначає цінність як усвідомлене людиною відношення, у якому річ (предмет) може стати засобом для досягнення мети. Розкриваючи природу цінності, К. Менгер зазначає, що цінність благ заснована на їх відношенні до потреб людини, а не на самій лише їх сутності. Зі зміною цього відношення має виникнути або зникнути цінність. Науковець наводить такий приклад: для мешканців оазису, які мають у своєму розпорядженні джерело води, певна кількість води не має цінності на місці поблизу джерела. Проте якби джерело внаслідок землетрусу раптово почало давати настільки менше води, що її не вистачало б для задоволення потреб мешканців цього оазису, то навіть невелика кількість вологи стала б цінністю для них. Але ця цінність втратила б своє значення, якби джерело почало давати попередню кількість води [182]. Отже, цінність не є тим, що належить благам, не є їх властивістю, однак не є і самостійною сутнісною річчю. Цінність — це усвідомлена потреба, судження, яке люди мають щодо ресурсів, які потрапляють (необхідні) у їх розпорядження для підтримання життя та добробуту, тому поза свідомістю людини цінність не існує.

В. Супрун зазначає: «Цінність — це стійке переконання в тому, що певний тип поведінки більш вагомий в існуючому культурному континуумі. Цінності існують у соціальній свідомості й інтерналізуються індивідом» [249, с. 162]. Отже, цінність — це переконання, а переконання — індивідуальний акт діяльності людини, персоніфікований акт, тобто в цьому визначенні йдеться про цінність тієї чи іншої поведінки для самої людини.

Т. Парсонс визначає цінності як «складові частини соціальної системи, ...загальновизнані переконання стосовно бажаного типу соціальної системи» [202, с. 360—378]. У цьому разі цінності є соціальним феноменом, цінністю для суспільства, яку поділяє людина як соціальна істота. «Соціальною цінністю може виступати будь-який об'єкт

(матеріальний або ідеальний) у випадку, якщо він виступає фокусом устремління, бажань груп або окремих індивідів, розглядається як важлива умова існування» [233, с. 15]. Таке визначення зосереджує увагу на подвійній природі цінності (цінне те, що важливо для суспільства, а також для людини) і є точкою зіставлення інтересів людини та суспільства, тут ми поєднуємо цінне з цікавим, адже те, що цінне, завжди цікаве, але не навпаки.

В. Мілановський та М. Корват вважають, що у предметах об'єктивної дійсності, узятих самих по собі, цінності немає. Вони взагалі не існують в ізоляції від суспільства та суб'єкта соціального чи політичного простору. Проте певна властивість предмета може стати цінністю, поєднавшись із відповідною властивістю суб'єкта (потребою, інтересом). Саме зв'язки між цими двома типами властивостей і формують цінність, тобто цінність одночасно і об'єктивна, і суб'єктивна [144, с. 224—227]. Цим визначенням ми послуговуватимемося як одним із основних у нашій роботі, адже воно формує певну логіку дослідження: «потреба — інтерес — цінність» і далі «цінність — суспільна інституціоналізація цінності — державна інституціоналізація цінності». Під суспільною інституціоналізацією будемо розуміти культуру, що реалізується в політичному полі, під державною інституціоналізацією — нормативно-правове забезпечення реалізації цінного для суспільства. Цікавим видається застосування методу порівняння «цінного» для людини, суспільства, держави, пошук точок зіставлення та розходження цих понять.

З огляду на матеріалістичну природу виникнення цінностей та розуміння, що вони є одним із найважливіших елементів формування і корегування суспільної поведінки, слід звернутися до соціологічного аналізу цінностей саме з позиції їх суспільного значення. У цьому аспекті їх дослідив польський науковець і громадський діяч Ян Щепанський. За його визначенням, цінністю є будь-який предмет — матеріальний або ідеальний, реальний чи уявний, ідея або інститут, стосовно якого індивіди або групи займають позицію оцінки, приписують йому важливу роль у своєму житті і прагнення володіти ним відчують як необхідність [282, с. 52]. Цінностями є ті предмети, які необхідні групі для підтримання внутрішньої згуртованості і є важливими факторами поведінки індивіда. Потяг до них визначає відносини з іншими індивідами. Кожен індивід має певну

ієрархію цінностей. Можуть існувати визнані цінності, до яких, проте, він не має потягу, а може існувати потяг до тих цінностей, про які індивід не зізнається. Тобто існують і «приховані» цінності. Визнаючи однією з найважливіших ієрархію цінностей за рівнями дослідження на мікро- (людина), макро- (суспільство) і мегарівнях (глобальне суспільство, або, в нашому випадку, наддержавна структура), ми робимо припущення, по-перше, про те, що на кожному з цих рівнів можуть існувати та реалізовуватися «приховані» цінності; по-друге, цінності кожного з рівнів, офіційно задекларовані в нормативно-правових актах, можуть не відповідати або не повністю відповідати цінностям, що реально існують.

Важливим для нас залишається питання про природу походження цінностей, зокрема в суспільному житті. За основу ми беремо концепцію Я. Щепанського, згідно з якою цінності є колективним продуктом, який формується в соціальних процесах і є ядром культури кожного індивіда та колективу або спільноти [282, с. 53]. Отже, цінності — продукт колективної життєдіяльності суспільства, формування якого починається зі створення родових форм життя з метою регуляції соціального процесу; інакше кажучи, це соціальний феномен, який виникає під впливом потреб суспільства. Закріплюючись у цій ролі, цінності стають також елементом саморегуляції, підтвердження цьому наводить Н. Крохмаль у праці «Історичні форми саморегуляції соціального процесу» [162]. У культурі кожної спільноти визнані певні системи цінностей і певна їх ієрархія. Первісні суспільства нав'язували цю ієрархію своїм членам, на противагу більш розвинутим суспільствам, де кожен має право вибирати та формувати власну систему цінностей з відповідною ієрархією, виявляючи поблажливе ставлення до відмінних цінностей. Існують цінності, повагу до яких спільнота вважає запорукою власного існування, а тому беззаперечно нав'яже їх усім, хто до неї належить, існують також інші цінності, які визнають менш важливими. Особливі ієрархії індивідуальних цінностей повинні розташовуватися в рамках ієрархії, визнаної спільнотою; право намагатися змінити систему цінностей належить дуже невеликій кількості людей, які мають особливе становище в спільноті. Отже, система цінностей розвивається в межах культури і визначально впливає на перебіг суспільного життя.

Поряд із проблемами визначення сутності та джерела походження цінностей порушуються проблеми їх класифікації та ієрархії. Вище, при аналізі теорій цінностей, було наведено декілька прикладів визначення класів і створення ієрархії цінностей, зокрема М. Шелера, Г. Ріккєрта. У філософії в найбільш загальному вигляді виділяють цінності-цілі (вищі, абсолютні цінності) і цінності-засоби (інструментальні цінності). Про цінності позитивні і негативні ведуть мову, маючи на увазі їхнє соціальне значення і наслідки реалізації. Виокремлюють матеріальні — економічні, технічні і вітальні (стан здоров'я, екології) — цінності, які задовольняють тілесне буття людини, і духовні — релігійні (святість), моральні (добро), естетичні (прекрасне), правові (справедливість), філософські (істина), політичні (благо суспільства) — цінності, які роблять буття людини людським, гарантують її існування як духовної істоти. Усі вони тісно взаємозв'язані й формують цілісність світу кожної людини. У нашій роботі ми також здійснимо спробу класифікації цінностей відповідно до предмета нашого дослідження, а саме цінностей об'єднаної Європи та цінностей українського суспільства.

Дослідницька позиція в цій праці ґрунтуватиметься на кількох основних положеннях:

1) цінності — це будь-який матеріальний або ідеальний, реальний чи уявний предмет, ідея або інститут, стосовно якого індивіди або групи займають позиції оцінки, приписують йому важливу роль у своєму житті і прагнення володіти ним відчують як необхідність;

2) джерело соціальних (у найзагальнішому розумінні) цінностей — суспільство, а саме колективна життєдіяльність людей. У дослідженні ми спираємося на матеріалістичні засади, але водночас визнаємо важливу роль ідеального (надприродного) у суспільстві та природі, тобто виходимо з діалектичного поєднання матерії та духу, матеріального та ідеального;

3) процеси формування і трансформації цінностей аналізуються з принципів історизму: цінності формуються в певних культурно-історичних умовах; вони не є вічними і незмінними, однак стосовно свідомості окремого індивіда набувають об'єктивного характеру;

4) природа цінностей — об'єктивно-суб'єктивна, адже предмети об'єктивної дійсності, взяті самі по собі, цінності не мають. Вони взагалі не існують в ізоляції від суспільства

та суб'єкта соціального чи політичного простору. Проте певна властивість предмета може стати цінністю, поєднавшись із відповідною властивістю суб'єкта (потребою, інтересом). Саме зв'язки між цими двома типами властивостей і формують цінність.

Розглянувши різні підходи до визначення поняття «цінності», слід звернути увагу на зміст та форми цінностей.

Категорії «зміст» і «форма» відображають об'єктивний світ, оскільки всі предмети, процеси і явища суспільства мають свій зміст і свою форму. Зміст — це сукупність елементів, процесів, зв'язків, суперечностей і тенденцій, які становлять даний предмет чи явище [283]. Форма є вираженням змісту, його обумовленням. Це внутрішня і зовнішня організація змісту, спосіб його існування, якому властиві визначеність, стабільність і самостійність. Форма нерозривно пов'язана зі змістом, а через нього — з сутністю. «Форма істотна. Сутність формована» [283]. Зміст і форма перебувають в органічній єдності, є співвідносними категоріями, які відображають дві нерозривно пов'язані взаємозалежні, суперечливі сторони буття предмета, явища, процесу. Зміст входить у форму як його об'єктивна основа, а форма входить у зміст як його організація. Немає безформного змісту, як і немає безформної речі. Форма не існує сама по собі. Вона позбавлена будь-якої цінності, якщо не є формою змісту.

Основою діалектики змісту і форми є положення про визначальну роль змісту. Саме він є провідною, вирішальною стороною в їх єдності. Зміна й розвиток предмета чи процесу зачіпає насамперед зміст. Зі зміною змісту змінюється й форма. Сама ж зміна змісту зазвичай є результатом внутрішніх суперечностей. Змінюючись, зміст здійснює формотворчий вплив. Про домінуючу роль змісту стосовно форми свідчить весь розвиток суспільного життя [283].

Єдність форми та змісту водночас визначає і їх відносну самостійність та активну роль форми, яка проявляється в тому, що вона може дещо відставати в розвитку від змісту. Зміна форми є зміною характеру зв'язків усередині предмета. Цей процес розгортається в часі, проходячи через суперечності, тому він може на певному етапі розвитку не відповідати вдосконаленому змісту, тоді відбувається відставання форми від змісту. Відносна самостійність форми і змісту в соціальній практиці часто постає як

існування різних форм вияву одного і того самого змісту, але якраз це має важливе значення у соціальній практиці з погляду ефективності реалізації змісту [283].

Усе багатоманіття предметів людської діяльності, суспільних відносин і залучених у їх коло природних явищ може бути «предметною цінністю» або об'єктом ціннісного ставлення, тобто оцінюватися з позицій істини, справедливості тощо. Способи і критерії оцінювання відповідних явищ фіксуються в суспільній свідомості і культурі як «суб'єктні цінності» і є орієнтиром діяльності та поведінки людини. Отже, «предметні» і «суб'єктні» цінності утворюють діалектичну єдність ціннісного ставлення людини до навколишнього світу.

Кожній конкретній історичній суспільній формі властиві специфічний набір та ієрархія цінностей, система яких є найвищим рівнем соціальної регуляції. У ній зафіксовані ті критерії соціально визнаного, на основі яких розгортаються більш конкретні і спеціалізовані системи нормативного контролю, діяльність соціальних інститутів і безпосередня діяльність людини — індивідуальна і колективна. Засвоєння цих критеріїв, інтерналізація цінностей створює необхідну основу формування особистості й підтримання нормативного порядку в суспільстві.

Інтеграція, сукупність внутрішніх суперечностей і динамізм соціальних систем відображаються в структурі відповідних їм ціннісних систем і способах впливу на різні соціальні групи. Важливим елементом ціннісних відносин у суспільстві є система ціннісних орієнтацій особистості, яка характеризується стійкістю і водночас наявністю ірраціональних, не зовсім усвідомлених ставлень людини до різних елементів соціальної структури суспільства та до самих цінностей. Суб'єктивні оцінки людини не завжди, іноді лише частково, збігаються з суспільно визнаними характеристиками відповідних цінностей. Ціннісні системи формуються і трансформуються в процесі історичного розвитку суспільства, і оскільки ці процеси пов'язані зі змінами в різних сферах людської діяльності, подеколи час їх розгортання не відповідає масштабам соціально-економічних та політичних змін.

Залучаючи моральні критерії до оцінювання відносин не лише між людьми та їх об'єднаннями, а й між державами, система цінностей слугує сіткою координат, поза якою втрачається ідентичність (якщо не сам сенс існування) будь-якої цивілізації.

Простежити діалектику взаємодії змісту і форми, а також виокремити критерії класифікації цінностей допоможе філософська система В. Тугаринова, який один із перших почав розробляти теорію цінностей у марксистській філософії і соціології.

У науковій літературі подекуди трапляються спрощені варіанти дослідження «цінності», що зводяться іноді до переліку категорій і понять, які входять у політичну соціологію або політологію, рідко з їх змістовною характеристикою. Імовірно, така ситуація складається через плюралістичність підходів до дослідження базових соціальних явищ — політики, політичної свободи, політичної згоди, політичної довіри, політичного ладу, політичного конфлікту, політичної стабільності тощо. Позначається відсутність або недостатня визначеність методологічних підстав в аналізі політичних інститутів, процесів, цінностей. Ця ситуація погіршується фактором суб'єктивності дослідження, насамперед суб'єктивністю вибору науковцем методів дослідження. Також деякі сучасні дослідження відзначаються «ігноруванням величезної прірви» між ідеальним та реальним компонентами соціальних цінностей.

В. Тугаринов, даючи визначення поняття «цінність», акцентує на таких категоріях, як «ідея», «ідеал», «мета», «норма» [257]. Вірогідно, що він вбачав у цьому перспективу використання додаткових (на додачу до матеріалістичних) методів дослідження; фактично він був одним із тих, хто намагався подолати розрив між ідеальним та реальним компонентами соціальних цінностей.

Спираючись на дослідження попередників, В. Тугаринов сформулював загальне визначення цінностей: «Цінності є сутністю предметів, явищ і їх властивостей, які потрібні членам певного суспільства або класу чи окремій особі як засоби задоволення їхніх потреб та інтересів, а також ідеї і спонукання як норми, цілі або ідеалу» [256, с. 261].

До класифікації цінностей, що ґрунтується на структурі суспільних явищ, В. Тугаринов поряд із матеріальними та духовними включає соціально-політичні цінності: громадський порядок, мир, безпеку, свободу, рівність, справедливість, людяність [256, с. 277]. Виділяючи нескінченну кількість форм цих базових цінностей, він розрізняє науково-соціологічний, або «природничий», і ціннісний підходи в дослідженні соціально-політичних явищ. За науково-соціологічного підходу, на його думку, неможливо

робити вибір між цими явищами, бо вони, відіграючи позитивну чи негативну роль у суспільному розвитку або ту й іншу водночас, не можуть бути об'єктивно оцінені; вивчається лише їхнє значення в певний історичний період. Ціннісний підхід дає змогу обирати з безлічі соціально-політичних явищ історичного періоду, виокремлюючи ті з них, які потрібні, корисні на певному етапі розвитку, і елімінувати ті, які заважають, гальмують досягнення суспільних цілей [256, с. 279].

Окрім матеріальних, духовних, соціально-політичних цінностей, В. Тугаринов виділяє цінності реально-екзистенціальні, які насправді існують; цільові, що задумані як мета діяльності і в більшості випадків передбачають наявність нормативних цінностей (правил, норм, ідеалів) та реалізуються згідно з цими нормами.

Класифікації цінностей, запропоновані В. Тугариновим, відкриті і можуть бути доповнені новими класифікаціями. Так, цінності — це цілі, ідеї, мотиви; водночас вони є певними засобами, за допомогою яких досягаються очікувані результати. Отже, вони можуть виступати як цінності самі по собі і як інструментальні цінності.

Зазначене дає підстави констатувати, що проблема цінностей має складний і дискусійний характер. Її вирішення можливе на стику багатьох гуманітарних наук: філософії, соціології, права, психології, історії, політології. Щодо політичних цінностей у літературі трапляється думка, що слід вести мову не про політичні цінності, а про місце і роль цінностей у практичній політиці. Таке судження виводиться зі співвідношення моралі і політики. Тобто цінності в політичній діяльності ідентифікуються з моральними, які є основою вчинків людей, що займаються політикою [66, с. 11]. Звичайно, моральні чи етичні цінності впливають на дії окремих політиків, на прийняті ними рішення; політика з урахуванням цього чинника стає більш гуманною та передбачуваною. Проте нас цікавить проблема виникнення цінностей у політичній практиці, проблема причинної зумовленості, коли політичне значення цінностей змінюється і в процесі політичної діяльності, і в діях суб'єктів політики.

З огляду на зазначене вище сформулюємо сукупність змістовних характеристик феномену цінностей, і саме тих цінностей, що розгортаються у політичному просторі. Отже, конкретний предмет стає цінністю не сам по собі, а

оцінюється з позиції певного ідеалу або ідеї конкретних властивостей і особливостей певного типу предметів. У зв'язку з цим важливим складником є система переваг, в якій у реальності відображається соціальна та політична практика окремої людини, спільноти, групи, класу, суспільства загалом, їхні інтереси і потреби. Постійно відтворюючись, переваги протягом якогось часу є основою ціннісного становища будь-якого соціального чи політичного суб'єкта. В онтологічному аспекті це переваги заснування системи цінностей. У просторі дихотомії «онтологія цінності — онтологія політики» можливе виявлення та опис політичних цінностей як об'єктивованих ідей певних соціальних і політичних явищ [66, с. 13].

Політичні цінності виникають і функціонують у свідомості людини, соціальної групи як продукти духовної життєдіяльності у вигляді відповідних ідей, цілей, норм. Наявність т. зв. преференційної детермінації, на думку російського науковця В. Виноградова, сприяє тому, що кожна політична цінність, умовно кажучи, набуває численних контактів і в силу цієї обставини піддається «розщепленню» на два елементи: абстрактний і конкретний, відповідно на ідеальний, який становить зміст цінності (ідеал), та реальний, який відображає її форми (результат взаємодії цінності з реальністю). Ці елементи на наступному етапі починають формувати відповідні ціннісні потреби суб'єктів [66, с. 13—14]. Система переваг як сукупність елементів групової свідомості і як основа формування політичних цінностей є істотним чинником, що визначає умови ініціювання, детермінації політичного процесу (зокрема, процесу демократизації) як основи політичного простору.

Кожен політичний процес має свої переваги і тим самим знаходить свою ціннісну нішу, яка стає важливим фактором у взаємодії з подібними процесами. Так і процес демократизації передбачає прищеплення суспільству цілком конкретного набору цінностей, який має змінити всі сфери суспільної життєдіяльності. Політичні цінності можуть бути виявлені за допомогою цього суб'єктного критерію, що містить переваги, якими можуть володіти соціальні спільноти як організовані цілісності. Прикладом слугує правова держава, щодо якої постійно точаться дискусії, але якої насправді в її ідеально типовому вигляді не існує. Це передовсім ідея, реалізована в різних суспільствах по-різному, залежно від значної кількості різноманітних

факторів, відносин, дій, існуючих соціальних і політичних інститутів. Ми маємо оцінювати те, що є в реальності, і доповнювати конкретними особливостями цих реальностей, їх взаємозв'язками. У результаті побачимо, що ми сформулювали і охарактеризували як політичну цінність те, що на практиці виглядає зовсім інакше, є деформованою цінністю. В одному з польських підручників [334] автори наводять такий приклад: «краса» — це цінність у первинному значенні цього слова, а «гарні предмети» — вторинне значення цінності, вони існують реально, але «краса» як цінність може існувати «реально» лише як абстрактна ідея [334, с. 95]. Отже, це доводить думку про те, що слід аналізувати реальні предмети і явища політичного простору крізь призму моральних критеріїв як реально існуючі цінності даного політичного простору і детермінанти політичного процесу.

У цьому сенсі цінності політичного простору можна назвати ідеями політичних потреб певних суб'єктів, людини або соціальної групи, політичної партії або суспільства загалом. Цінності політичного простору і є тими формами, у які трансформується ідеальний компонент цінності при взаємодії з політичним простором, реаліями політичного життя. Політичні ідеї становлять основу дій політичних суб'єктів, слугують обґрунтуванням цих дій; наприклад, програма якоїсь партії — це лише ідеал, ідея, до реалізації якої вона прагне шляхом завоювання влади.

Цінності політичного простору постійно виникають, поширюються, функціонують певний проміжок часу, розчиняються, зникають, знову виникають у видозміненому вигляді. У такий спосіб відбувається процес їх формування і становлення, а отже, їх динаміка. Цінності функціонують у соціальній структурі як ідеї — цінності соціальних груп, спільнот, класів, політичних партій. Система цінностей політичного простору завжди існує у вигляді сукупності цінностей якоїсь соціальної групи як організованої громадської сили. У зв'язку з цим виникає проблема гармонізації цінностей соціальних груп і всього суспільства, адже цінності політичного простору — це ідеї політичних потреб, що виражають відносини індивідів, соціальних груп, класів, суспільства між собою.

Отже, цінності політичного простору — це матеріальні чи ідеальні предмети, ідеї або інститути, які є елементами політичного простору і стосовно яких актори, наділені

відповідними потребами та інтересами, позиціями та диспозиціями, що визначають статику та динаміку положення актора в даному просторі, займають позицію оцінювання, володіння якими відчують як необхідність.

Конкретизуючи поняття «цінності політичного простору», насамперед слід з'ясувати його відмінність від поняття «політичні цінності».

Поняття «політичні цінності» має багатовікову історію дослідження, починаючи від античності і до наших днів (деяких теоретиків, які аналізували поняття «цінності», згадано на початку підрозділу). На сучасному етапі у сфері політичної аксіології працюють Г. Алмонд [2], В. Бебик [14—22], С. Верба [2], В. Виноградов [66], К. Гаджієв [72; 73], М. Головатий [16; 211], Є. Головаха [79; 198; 310], А. Горбань [80], В. Горбатенко [83; 84; 87], М. Корват [144], В. Корнієнко [146—152], В. Лапкін [163], І. Лебедев [169; 170], С. Ліпсет [208; 210], В. Мілановський [144], В. Нойман [208], Н. Паніна [200; 201], В. Пантін [210], Ю. Пивоваров [205; 206], І. Попова [224; 225], А. Ручка [238].

Питання становлення політичних систем перехідного типу, структур громадянського суспільства та місця політичних цінностей у їх розвитку розкрито в роботах В. Андрущенка [209], В. Бабкіна [206; 208], О. Бабкіної [6—8], В. Беха [28—30], В. Горбатенка [82; 84; 86], В. Кременя [159], М. Михальченка [183], В. Полохала [221; 222], М. Томенка [254], М. Шульги [280].

У вивченні сутності ціннісних детермінант політичного простору й класифікації їх найдоцільніше спиратися на теорії полів А. Гуревича [28], М. Сетрова [28], П. Бурдье [48].

У межах політологічного дискурсу поширення набув підхід до розуміння політичних цінностей як феномену, що стосується належного стану речей на відміну від дійсного.

«У політичних цінностях наявні соціально-політичні ідеали й цілі, принципи й норми політичного життя, політичні традиції й символи, зразки політичної поведінки» [209, с. 719]. «Політичний ідеал — це ціннісно-світоглядне відображення та впорядкування соціально-політичних реалій у вигляді мети, образів, уявлень про майбутнє; вірєць досконалості, котрий для суб'єктів політики й широким верствам населення є моделлю бажаного, критерієм оцінювання дійсності з позицій віддаленої мети» [209, с. 224].

Отже, політичні цінності відображають належний стан речей, мету, бажаний результат політичної діяльності

на відміну від цінностей політичного простору, які відображають специфіку вподобань, позицій, диспозицій, потреб та інтересів акторів політичного простору, акторів, які діють у реальному політичному вимірі та часі, акторів, які ведуть постійну боротьбу за перерозподіл ресурсів спеціалізованих полів.

До цінностей політичного простору, за П. Бурдьє, належать «економічні, соціальні та ідеологічні детермінанти розподілу політичної праці» [48]. На його думку, «для політичної науки замовчування умов, які ставлять громадян, причому тим жорстокіше, чим більше вони обділені економічно та культурно, перед альтернативою або відмовитися від своїх прав, звертаючись до абсентеїзму, або позбутися прав через делегування, означає те ж саме, що і для економічної науки замовчування економічних та культурних умов “раціональної” економічної поведінки» [48, с. 221]. Далі П. Бурдьє стверджує, що «з побоювання натуралізації соціальних механізмів, які продукують та репродукують розрив між “політично активними” та “політично пасивними агентами” й перетворення на вічні закони історичних закономірностей, дійсних лише в певних межах стану структури розподілу капіталу, необхідно в основу будь-якого аналізу політичної боротьби (а отже, і політичного простору. — Ю. Щ.) ставити аналіз економічних та соціальних детермінант розподілу політичної праці» [48, с. 222—224].

З огляду на це в актуалізації поняття «цінності політичного простору» потрібно виходити зі специфіки та структури політичного простору. Структура політичного простору складається зі спеціалізованих полів, а його специфіку розкриває динаміка боротьби, що розгортається в кожному із цих полів. Політичне поле — це «поле сил та боротьби, спрямованої на зміну співвідношення цих сил, яке визначає структуру поля в кожний конкретний момент...» [48, с. 216]. «...З причини нерівного розподілу засобів виробництва політичне життя може бути описано з точки зору логіки попиту і пропозиції...» [48, с. 217]; «політичне поле — це місце, де в конкретній боротьбі між агентами, які в неї втягнені, народжується політична продукція, проблеми, програми, аналізи, коментарі, концепції, події, з яких і мають вибирати громадяни, зведені до становища “споживачів”, які тим більше ризикують потрапити в халепу, чим більше вони віддалені від місця виробництва» [48, с. 218]. Аналіз цінностей політичного простору

має бути максимально наближеним до реалій політичного життя, політичної боротьби, дійсної структури політичного простору. У цьому контексті логічно навести декілька визначень поняття «політичні цінності», які максимально наближені до описаної вище нашої власної дослідницької позиції.

«Цінності політичні — норми, ідеї, актуальні стереотипи політичної свідомості, які дають змогу оцінити політичну ситуацію та орієнтуватися в ній; відображають стійку позитивну значущість для людини тих чи інших засад, що орієнтують її у світі політики. Політичні цінності входять в структуру ідеології та ментальності, суспільної психології. Ті самі політичні явища залежно від ідеології та системи цінностей будуть розумітися, інтерпретуватися по-різному. У західній політичній культурі й практиці сформувалася низка парадигмальних наборів цінностей. До них можна віднести: консервативні, ліберальні, комуністичні, соціалістичні, національно-етнічні, пацифістські. Цінності тісно пов'язані зі структурою суспільства та існуючим розподілом праці в ньому. В цій системі вони набувають загальнодержавного, класового, корпоративного або особистого характеру. Серед цінностей, що актуалізуються в демократичному суспільстві, розрізняють наступні: патріотизм, громадська і політична активність, легітимність, політична відповідальність» [214, с. 153].

«Політичні цінності — це об'єкти, явища, процеси політичного життя, до яких людина ставить як до таких, що задовольняють її соціальні потреби та інтереси і які вона залучає у сферу своєї життєдіяльності» [209, с. 719]. Отже, політичні цінності є своєрідним фільтром, крізь який людина дивиться, аналізує події, ситуації, проблеми політичного життя, і водночас вони реалізуються через усвідомлену, а отже, реалізовану на практиці політичну поведінку (дію або бездіяльність) та політичний вибір, хоч би яким він був. Досліджувати й класифікувати цінності політичного простору слід через аналіз потреб та інтересів людини, а точніше «політично активних» та «політично пасивних агентів» політичного поля.

Традиційними вважають такі політичні цінності, як свобода, рівність, демократія, індивідуалізм, плюралізм, політична конкуренція, лібералізм та ін. [206]. З огляду на конкретно-історичні умови, дійсний стан структури політичного поля, розподіл політичного капіталу слід зауважити, що

зазначені цінності є ціннісними детермінантами лише капіталістичного суспільства і в різні історичні епохи вони мали різне сутнісне наповнення, а тому потребують перегляду.

Цінності політичного простору виявляються в різних формах, конкретизувати які найдоцільніше за допомогою класифікації базових цінностей і потреб, запропонованої С. Райсом [157]. На відміну від своїх попередників, класифікуючи життєві цілі і мотивації поведінки людей, С. Райс виходив не лише з теоретичних міркувань, а й верифікував їх на практиці. До того ж ця концепція цілком відповідає методологічним завданням нашої роботи, оскільки одним із джерел цінностей визнає потреби людини. Попри те що запропонована нижче класифікація описує базові потреби-цінності людини (фактично створює ціннісний портрет людини), а не політичні цінності, вона фіксує увагу на внутрішніх детермінантах поведінки людини незалежно від поля її діяльності (економічне, політичне, соціальне, культурне).

С. Райс, проаналізувавши роботи своїх попередників, склав список з 328 можливих потреб-цінностей. Потім він опитав 400 осіб різного віку і соціальної належності стосовно оцінки значущості для них цих цінностей. Отримані результати було піддано факторному аналізу. Виявилось, що всю досліджувану мінливість факторів можна з високим рівнем точності пояснити дією 16 незалежних факторів, які С. Райс назвав базовими потребами, або цінностями. Він повторив своє дослідження ще тричі, і результати щоразу підтверджували попередньо сформовані групи факторів. Всі три хвили опитування проводилися у США. Усього було опитано понад 2500 осіб у віці від 12 до 76 років, які представляли всі расові та соціальні групи і найрізноманітніші професії. Новим етапом роботи стала інтерпретація 16 базових потреб (потреби наведено у довільному порядку), які в підсумку було витлумачено так:

1. Авторитет (або влада) — потреба впливати на інших.
2. Незалежність — потреба покладатися тільки на себе.
3. Потреба в інформації — потреба отримувати нові знання.
4. Схвалення оточуючих — потреба бути прийнятим іншими людьми.
5. Порядок — потреба організувати простір навколо себе.

6. Створення запасів — потреба робити накопичення.
 7. Гідність — потреба бути вірним своїй сім'ї і предкам.
 8. Ідеалізм — потреба в соціальній справедливості.
 9. Соціальний контакт — потреба в компанії.
 10. Сім'я — потреба виховувати власних дітей.
 11. Статус — потреба мати високе суспільне становище.
 12. Зведення рахунків — потреба бути переможцем, мстити за образи.
 13. Любов — потреба духовної та фізичної близькості.
 14. Їжа — потреба в їжі.
 15. Фізична активність — потреба у фізичному навантаженні.
 16. Спокій — потреба в емоційному спокої [157, с. 52].
- У запропонованих потребах-цінностях чітко простежується ієрархічна піраміда потреб А. Маслоу. Задоволення потреб нижчого рівня — матеріальних, економічних — дає поштовх для задоволення потреб вищих рівнів — соціальних, політичних, духовних. При цьому потреби нижчого рівня після задоволення не втрачають свого значення, лише стають менш акцентованими. Задовольняючи потребу, людина отримує поштовх для виходу на перший план іншої потреби (більш високого рівня). Прецедент задоволення окремої потреби формує бажання задовольняти її і в майбутньому, але більш якісно і в більшій кількісній пропорції. Це твердження дещо суперечить «розпіареним» постматеріалістичним потребам-цінностям громадян розвинених країн Заходу. Справді, сформувалися нові тенденції в портретах сучасних європейця і американця, позначені насамперед зміщенням акценту від потреби накопичення (матеріального споживання) до потреби створення якісного життя (постматеріального споживання). Умови життя визначають потреби людини. Якщо умови життя сучасних постматеріалістів зміняться і вони бодай частково втраять можливість задоволення матеріальних потреб на попередньому рівні, то більш ніж імовірно виглядає повернення до детермінанти задоволення матеріальних потреб (люди, які ніколи не знали війни, майже не відчувають потреби в мирі та безпеці, але варто умовам, у яких вони проживають, змінитися — зміняться самі потреби-цінності). Дослідники постмодернізму і постматеріалізму, наприклад Р. Інглхарт, також вказують на це [127, с. 6—32]. У зв'язку з цим він виділяє фактор безпеки і стверджує, що залежно від почуття безпеки змінюється

система цінностей: в умовах безпеки і в умовах небезпеки функціонують дві різні системи цінностей (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

**Характеристики ціннісних систем
за сприйняттям перспективи вираження**

Сфера застосування	В умовах негарантованої безпеки	В умовах гарантованої безпеки
Політика	Потреба у сильних лідерах. Пріоритетність порядку. Ксенофобія, фундаменталізм	Невелике значення політичного авторитету. Пріоритет самовираження, політичної участі. Екзотика і нове є стимулюючими факторами
Економіка	Пріоритет економічного зростання. Мотивація досягнення. Протиставлення приватної і державної власності	Вищий пріоритет має якість життя. Суб'єктивне благополуччя. Зниження авторитету приватної і державної власності
Соціальна сфера	Максимізація репродуктивності в межах гетеросексуальної сім'ї	Сексуальне задоволення відповідно до індивідуального вибору партнера. Індивідуальне самовираження
Релігія	Акцент на значенні вищої сили. Абсолютні правила та істини. Акцент на передбачуваності	Зменшення значення релігійного авторитету. Гнучкі правила, ситуаційна етика. Акцент на сенсі і меті життя

З огляду на те що світ цінностей виникає і оформлюється в процесі духовної діяльності людини як один з елементів культури, розгляд цінностей та їх утілення в політичному просторі, потребує аналізу поняття «політична культура», адже вона визначає характер і напрями політичного процесу, стабільність і демократизм політичної системи суспільства. Саме цими критеріями вимірюється її зрілість. Чим вища політична культура, тим вужчою є сфера політичної контркультури, яка суперечить панівним позитивним політичним та демократичним цінностям і виконує дестабілізуючу роль [211].

Існує багато визначень поняття «політична культура», що зумовлено його складністю і недостатнім вивченням. Наприклад, американські політологи Г. Алмонд і С. Верба [2] визначають її як сукупність психологічних орієнтацій людей стосовно політичних об'єктів, як знання, почуття та оцінки політичних явищ. Тобто вони наголошують на суб'єктивних ознаках політичної культури і не включають до неї політичну діяльність. Англійські дослідники А. Карднер та С. Байт акцентують увагу на об'єктивному аспекті явища, а саме — на політичній діяльності й поведінці носіїв політичної культури. Очевидно, раціональним є діалектичне поєднання в розумінні політичної культури обох аспектів, позаяк вона може бути виявлена та оцінена тільки через реальність політичної дії та поведінки суб'єктів. Політична культура — типова, інтегральна характеристика індивідуального чи колективного соціального суб'єкта та соціальних інститутів, суспільства загалом, що фіксує рівень розвитку їх політичної свідомості, політичної діяльності та поведінки [211]. Політична культура є частиною політичного простору суспільства й сама утворює простір комунікації та простір продукування і реалізації цінностей як свого важливого складника. Цей складник і визначає вектор майбутніх змін політичної культури суспільства. Розвиток суспільства в процесі демократизації політичної культури передбачає зміну системи цінностей, яка і є тим лакмусовим папірцем, що демонструє рівень демократизації.

Політична культура — елемент духовної культури особи і суспільства загалом. Вона тісно поєднана з іншими видами духовної культури: моральною, правовою, управлінською тощо. У контексті загальної культури суспільства політична культура постає як культура політичного мислення і політичної поведінки. Вона значною мірою зумовлює рівень цивілізованості та демократичності політичного життя.

Деякі автори виокремлюють ще поняття «громадянська культура» як різновид політичної культури, її вищий щабель, який розгортається в міру демократизації суспільства. Громадянська культура передбачає, що суб'єкти політичного процесу в своїй діяльності керуються насамперед інтересами всього суспільства, підпорядковують їм свої приватні, корпоративні цілі. Дії цих суб'єктів спрямовані на дотримання громадянського консенсусу і здійснюються в межах правової держави. Політична культура громадянського суспільства характеризується єдністю

громадянських прав і обов'язків та пріоритетом прав і свобод людини в державі.

Для утвердження демократії необхідна висока політична культура населення, саме в процесі демократизації така культура формується. Утвердитись повністю й відразу демократія не може. Для цього необхідно здійснити комплекс заходів у різних сферах суспільного життя, змінити існуючі соціально-політичні структури, сформувані демократичний тип політичної культури, а відповідно і демократичні цінності. Рівень демократичності суспільства і напрям подальших реформ визначають критерії демократизації. Кожна нова історична епоха вносила в них корективи. Не вщухають гострі суперечки щодо цього й нині. Однак загальноприйнятий і найважливіший серед критеріїв — можливість громадян брати реальну участь в управлінні, вирішенні державних і громадських справ. Суспільство не може бути демократичним, якщо його громадяни позбавлені таких можливостей.

Історичний досвід багатьох країн свідчить, що всі намагання кардинально оновити суспільне життя були приречені на невдачу, якщо не підкріплювались активним залученням різних категорій громадян до вироблення рішень та їх утілення в життя. Тільки створюючи сприятливі умови для розкриття творчого потенціалу громадян і подолання їх соціальної інертності, суспільство одержує могутній імпульс саморозвитку шляхом залучення до демократичного процесу головної дієвої сили історії — народу [211]. Та водночас, як слушно зауважив Р. Дарендорф, демократія не може бути «правлінням народу» в буквальному розумінні. Адже передбачає насамперед свободу вибору народом компетентних представників, а також його можливість впливати на них і в разі потреби замінювати достойнішими й компетентнішими. Однак головним при цьому є створення умов для управління всіма справами суспільства не тільки від імені народу і не лише в його інтересах, а й здійснення цього управління самим народом. Інакше кажучи, йдеться про перехід до політичної організації, яка робить управління суспільством і державою безпосередньою справою самих громадян. Лише за таких умов відбувається інверсія суб'єктно-об'єктних відносин, тобто з'являється можливість бути не тільки об'єктом, а й суб'єктом управління, влади, що і є суттю самоуправління — однієї з основних засад демократії.

Серед головних критеріїв демократичності суспільства — наявність фундаментальних прав і свобод людини.

Атрибутом сучасної політичної культури стає розуміння пріоритетності (верховенства) прав людини над будь-якими іншими правами та інтересами (класовими, партійними, національними та ін.), розуміння цих прав і свобод як абсолютної цінності, без якої демократія неможлива. Розвинута демократія вимагає усунення дистанції між проголошеними правами та їх реальним утіленням. Звісно, проблема прав людини є вічною, оскільки права та свободи особи ніколи не досягнуть абсолютної досконалості.

Процес демократизації суспільства може бути визначений також за таким критерієм, як реалізація принципів демократії, що є надзвичайно важливим питанням для суспільного поступу. До них належать влада більшості, плюралізм, рівність, поділ влади, виборність, гласність, контроль [211, с. 256]. За тоталітарного чи авторитарного правління вся повнота державної влади узурпована вузьким колом правлячої еліти, яка в своїх діях ігнорує волю та інтереси народу. У демократичному суспільстві внаслідок волевиявлення народу стосовно якогось питання утворюється більшість, яка врешті-решт і визначає позицію влади. Інакше кажучи, демократія — це не просто влада народу, а влада саме його більшості, що є суттю народного суверенітету.

Однак принцип влади більшості не можна абсолютизувати і вважати бездоганно демократичним, якщо ігнорується право меншості на опозицію. У демократичному суспільстві і більшість, і меншість громадян є цілком рівними у своїх правах і свободах. Історія знає чимало прикладів, коли більшість із різних причин (недостатньої інформованості, пропаганди, тощо) підтримувала неправильні рішення і дії. Праота була за меншістю, яка від початку виступала проти таких рішень.

Принцип плюралізму дає можливість управляти на основі врахування множинного характеру громадської думки і позицій різних суб'єктів політики. У плюралістичному суспільстві з цією метою меншості надається гарантоване законом право на опозицію. Підкоряючись законам та іншим рішенням державної влади, прийнятим за волею більшості, меншість має узаконену можливість виражати свою незгоду з такими рішеннями, знімати з себе відповідальність за ті з них, які можуть мати негативні наслідки.

Принцип рівності був проголошений Великою французькою революцією кінця XVIII ст. У XX ст. він був втілений у

Загальній декларації прав людини. Перша стаття цього документа проголошує: «Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності й правах». Сучасне тлумачення принципу рівності виходить із того, що за демократії можлива і навіть неминуча соціально-економічна нерівність громадян. Демократія передбачає лише політичну рівність усіх перед законом, незалежно від соціального і матеріального становища, але не може гарантувати однакового рівня життя. Подібна нерівність, хоч і по-різному, існує практично в усіх сучасних демократіях.

Згідно з принципом поділу влади законодавча, виконавча і судова гілки влади відокремлені та достатньо незалежні одна від одної. Водночас вони постійно взаємодіють у процесі формування і здійснення державної політики. У демократичному суспільстві кожна з влад наділена повноваженнями, але кожна з них урівноважує одна одну і не дозволяє жодній з них посісти панівні позиції в суспільстві.

Однією з передумов свободи слова є принцип гласності, який передбачає вільний доступ преси і громадськості до інформації про діяльність органів державної влади, господарських, політичних, громадських організацій. У демократичному суспільстві засідання парламенту відкриті для ЗМІ та громадськості. Елементом гласності є оперативна публікація стенограм парламентських дебатів, результатів іменних голосувань. Нормою є відкритість державних бюджетів, звітів про діяльність міністерств і відомств. Інакше кажучи, в демократичному суспільстві громадяни мають у своєму розпорядженні широку інформацію про діяльність обраних ними органів влади, партій і громадсько-політичних організацій. Особливу роль у забезпеченні такої гласності відіграють незалежні від цензури преса та інші ЗМІ. Звісно, вони повинні відповідати за свою інформацію і можуть бути притягнені до відповідальності за її перекручення, поширення недостовірних даних, наклепів як на офіційних осіб, так і на звичайних громадян. Але демократія не допускає обмежень на обґрунтовану критику будь-кого в ЗМІ.

Незалежний контроль здійснюється не тільки «згори», а й постійно та ефективно «знизу». Відсутність контролю за діяльністю державних структур з боку громадськості породжує бюрократизм, корупцію тощо. Але демократичний контроль не має нічого спільного з тотальним державним «контролем». Для демократизації суспільства важливого значення набуває вироблення дієвих засобів боротьби з

бюрократизмом: розвиток конструктивної критики; зміцнення законності й правопорядку; створення ефективного механізму зворотного зв'язку. Для цього необхідно використовувати ті інститути демократії, які витримали випробування часом, трансформуючи їх у разі потреби; відмовлятися від форм демократії, які не відповідають конкретно-історичним умовам; створювати нові демократичні інститути для налагодження самоуправління у державному і громадському житті.

Демократизація суспільства може супроводжуватися певними втратами і помилками, які неминучі для цього процесу, і все ж цінності демократії значно переважають її негативні наслідки. Так, демократично ухвалені рішення можуть бути не тільки не оптимальними, а й цілком помилковими. Але важливо, що вони на відміну від прийнятих недемократично піддаються оперативній корекції, забезпечують зворотний зв'язок і вчать громадян мистецтву управління на власному досвіді. Великою загрозою для демократії є ототожнення її з уседозволеністю та безвідповідальністю. Нерозуміння того, що демократія не може існувати поза законом і над законом, створює реальну небезпеку сповзання суспільства до свавілля і влади натовпу (охлократії). Найбільша свобода може перетворитися на жорстоку тиранію, якщо народ стає натовпом, який керується лише інстинктом. Демократія, яка трансформується в охлократію, неминуче прямує до диктатури й тиранії. Демократія повинна опиратися на законність і владу, яка її забезпечує.

Демократизація суспільства вимагає виваженої політики, яка забезпечила б розумний компроміс між зростанням політичної активності людей, з одного боку, і збереженням порядку, дотриманням законності, виключенням насильства під час розв'язання конфліктів, що виникли, з іншого. Для цього необхідно також, щоб громадяни, всі суб'єкти політичної діяльності вчилися жити в умовах демократії. Лише тоді процес демократизації забезпечить формування правової держави і громадянського суспільства. Будь-які спроби стримати демократію або вдатися до її імітації означатимуть гальмування суспільного прогресу.

Отже, дослідивши феномен цінностей, підіб'ємо підсумок:

— під цінностями будемо розуміти будь-який предмет матеріальний або ідеальний, ідею або інститут, предмет,

що існує насправді або є уявним, по відношенню до якого індивіди або групи займають позицію оцінки, приписують йому важливу роль у своєму житті і прагнення володіти ним відчують як необхідність;

— джерелом соціальних (у найзагальнішому розумінні) цінностей визнається суспільство, а саме колективна життєдіяльність людей (ми відштовхуємось від матеріалістичних засад). Але водночас, щоб не допустити методологічної помилки, орієнтуючись на досвід історичних помилок та спрощень, визнаємо важливу роль ідеального (надприродного) у суспільстві та природі, тобто виходимо з діалектичного поєднання матерії та духу, матеріального та ідеального;

— аналізуючи процеси формування і трансформації цінностей, будемо виходити з принципів історизму: цінності формуються в певних культурно-історичних умовах; вони не є вічними і незмінними, однак стосовно свідомості окремого індивіда набувають об'єктивного характеру;

— природа цінностей є об'єктивно-суб'єктивною, адже у предметах об'єктивної дійсності, взятих самих по собі, цінності немає. Вони взагалі не існують в ізоляції від суспільства та суб'єкта соціального чи політичного простору. Проте певна властивість предмета може стати цінністю, поєднавшись із відповідною властивістю суб'єкта (потребами, інтересом). Саме відношення між цими двома типами властивостей і формують цінність;

— змістом цінностей, які розгортаються у політичному просторі, є феномен «преференційної детермінації», який полягає в тому, що кожна політична цінність, умовно кажучи, набуває численних контактів і внаслідок цього піддається «розщепленню» на два елементи: абстрактний і конкретний, відповідно на ідеальний (політичний ідеал) та реальний (цінності політичного простору), які потім починають виробляти відповідні ціннісні потреби суб'єктів політичного простору. Система переваг як сукупність елементів групової свідомості і як основа формування політичних цінностей є істотним чинником, що визначає умови ініціювання, детермінації політичного процесу, зокрема демократизації як основи політичного простору;

— формами цінностей, що розгортаються в політичному просторі є: авторитет, незалежність, потреба в інформації, схвалення оточуючих, порядок, створення запасів, гідність, ідеалізм, соціальний контакт, сім'я, статус, зведення рахунків, любов, їжа, фізична активність, спокій.

Цінності є важливим складником політичної культури суспільства, яка є частиною політичного простору суспільства і становить простір комунікації та продукування і реалізації цінностей. Саме вони визначають вектор майбутніх змін політичної культури суспільства. Розвиток суспільства в процесі демократизації політичної культури передбачає зміну системи цінностей, яка і є тим лакмусовим папірцем, що демонструє рівень демократизації. Процес демократизації суспільства є рухом у бік реалізації принципів демократії: влади більшості, плюралізму, рівності, поділу влади, виборності, гласності, контролю. Ці принципи деякі дослідники зараховують до цінностей демократії.

1.2. ЦІННОСТІ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ СУСПІЛЬСТВА В ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

*В житті сенсу немає!
Але якщо розглядати його
як гру, то сенс з'являється, —
тому що у грі присутні: інтерес,
азарт, передчуття виграшу,
майбутніх подій*

С. Ердле

Дослідженню політичної культури суспільства присвячено значну кількість наукових робіт і за кордоном, і в Україні. Актуальності та практичної значущості цій проблематиці надає дослідження політичної культури глобалізованого світу, у якому зростає взаємозалежність країн, збільшується кількість світових інформаційних потоків, що проникають в усі сфери суспільної життєдіяльності; зазнають уніфікації навіть такі константи соціального світу як цінності і водночас світу, у якому зростають відцентрові тенденції, посилюється орієнтація на національні пріоритети, збільшується кількість незадоволених, радикально налаштованих верств населення. З огляду на це завдання цього підрозділу будемо вбачати у змістовному розгляді історико-політичного контексту формування теоретико-практичних уявлень про політичну культуру та цінності як важливого елемента цього феномену з акцентуванням на сучасних підходах у дослідженні.

Як зазначалося в попередньому підрозділі, дослідження природи цінностей у зарубіжних гуманітарних науках набули поширення наприкінці XIX — на початку XX ст. У політологію і соціологію проблематику цінностей упровадив М. Вебер. Цінність він тлумачив у неокантіанському сенсі. Щоб соціологічно операціоналізувати цінність, дослідник зосередив свою увагу на тому, що Г. Ріккерт назвав «середнім царством» між трансцендентним («чиста» значущість, цінність, взята як самоцінність) та іманентним (буття). Інакше кажучи, М. Вебер аналізував «царство іманентного сенсу» — сенсу переживань і дій людей, тобто, згідно з веберівською термінологією, «сенсу, що суб'єктивно мається на увазі». Апелюючи до цього поняття, М. Вебер фіксував найголовніше і найсуттєвіше, що, на його думку, робить людську поведінку саме дією: такою вона виявляється лише у разі випадку, коли діючий індивід пов'язує з нею суб'єктивний сенс [64, с. 603].

У межах модерного наукового дискурсу класичне визначення цінності дали У. Томас і Ф. Знанецький: «Під соціальною цінністю ми розуміємо будь-який факт, який має доступні членам певної соціальної групи емпіричні зміст і значення, виходячи з яких він є або може стати об'єктом діяльності» [250, с. 343]. Їм належить також визначення цінностей як більш або менш виявлених правил поведінки, за допомогою яких група зберігає, регулює та поширює відповідні типи дій серед своїх членів. У першому випадку як соціальна цінність може постати будь-який предмет, який сприяє задоволенню людських потреб: будинок, одяг, продукти харчування тощо. Розглядаючи як соціальні цінності правила поведінки (соціальні норми), У. Томас і Ф. Знанецький тлумачать їх не як елементи внутрішньої духовної структури особистості, а як зовнішні стосовно індивіда явища, які мають обов'язковий характер і певні «емпіричний зміст і значення». Цікавим видається фіксування уваги науковців у визначенні «цінностей» в соціальному вимірі на діяльнісному компоненті, що має означати залучення цінностей у практику політичної поведінки, а відповідно і значну роль цінностей у трансформації (демократизації) політичної поведінки.

У. Томас і Ф. Знанецький виокремлюють два види цінностей: цінності-норми і цінності-установки [250]. Цінності-норми не лише викликають, але й відображають певні установки соціальної групи. Цінності-установки лише

викликають установки, але самі їх не відображають. Загалом концепція У. Томаса і Ф. Знанецького розроблена в руслі нормативного розуміння цінностей, що є надзвичайно важливим для уявлення про цінності, зокрема політичні, але недостатнім.

Інші науковці, зокрема М. Куньявський, В. Моін, І. Попова, доводили, що цінності виникають на основі потреб, а відтак відокремлюються від «утилітарно корисного» і набувають самостійного характеру. Вони отримують специфічне неутилітарне значення і функціонують як засіб самоствердження і самоповаги членів суспільства. На перенній план виступає не те, що необхідне, без чого не можна існувати (це завдання вирішується на рівні потреб), не те, що вигідно з погляду матеріальних умов буття (це рівень інтересів), а те, що сприймається як належне, що відповідає уявленню про призначення людини та її гідність. Ця позиція не цілком переконлива, адже незрозумілим залишається механізм відокремлення цінностей, сформованих на основі потреб, від «утилітарно корисного». «Навіть тоді, коли самі потреби-інтереси суспільно корисні і мають піднесений характер, їх усвідомлення, яке реалізується у практичних оцінках, є утилітарним порівняно з ціннісними уявленнями», — вказувала І. Попова [225, с. 31].

Потреби, інтереси і цінності взаємозумовлені і впливають одне на одного. Саме інтереси є найпотужнішою силою у формуванні соціальної структури суспільства і на них ґрунтується ідеологічна та пізнавальна діяльність соціуму. При цьому інтереси отримують своє завершення і функціонують як безпосередні спонукальні причини діяльності, її мотиви через певні форми символізації за допомогою системи соціальних цінностей.

Дослідження таких явищ, як потреби, інтереси та цінності започатковані психологією, тому звернемося у цьому дослідженні до психологічного дискурсу.

Потреба — стан індивіда, що виникає через нестачу об'єктів, необхідних для його існування і розвитку, а також об'єктів, які є джерелом його активності. Потреби проявляються в мотивах, потягах, бажаннях, що спонукають людину до діяльності. Потреби мають об'єктивний, динамічний характер, оскільки формуються під впливом соціально-економічних умов розвитку суспільного виробництва та рівня матеріального добробуту, змінюються на кожному конкретному історичному етапі.

Соціологічний словник Девіда і Джулії Джері пропонує декілька визначень поняття «потреба»: 1) основні речі духовні та матеріальні, необхідні для підтримання людської діяльності; 2) соціально набутий індивідуальний стимул [97, с. 64]. Запропоновані визначення фіксують зв'язок потреб з найголовнішими для життя людини речами, тими, без яких вона не може жити або розвиватися. Сукупність цих важливих для індивіда речей та об'єктів (систематизованих Маслоу) має конкретно-історичні особливості, на що вказували неомарксистські соціологи Франкфуртської школи, зокрема Г. Маркузе, аналізуючи формування в капіталістичному суспільстві «псевдопотреб». А. Маслоу, розвиваючи свою теорію, зробив припущення, що середньостатистичний громадянин задовольняє свої потреби приблизно так: фізіологічні — 85%; безпека та захист — 70%; кохання та належність — 50%; самоповага — 40%; самоактуалізація — 10%. На думку дослідника, якщо потреби нижчого рівня не задоволені, то людина повертається на даний рівень і залишається там, доки потреби не будуть більш-менш задоволені. Отже, потреби є відправною сходинкою не лише в життєдіяльності людини, а й у структурі соціальної поведінки та дії.

Інтереси — це об'єктивно зумовлені мотиви діяльності соціальних суб'єктів, які складаються з усвідомлення ними власних потреб і з'ясування умов та засобів їх задоволення [209, с. 238]. Тобто задоволення інтересів може охоплювати кілька однотипних або різнотипних потреб.

Цінність — феномен, який має для людини важливе значення і відповідає її актуальним потребам та ідеалам; опосередковане культурою поняття, яке є еталоном належного у досягненні потреб [153]. Політичні цінності — переконання щодо цілей, які суб'єкти політичного процесу мають реалізувати. Вони охоплюють явища, що є предметом певних політичних інтересів, бажань, домагань, потреб: суверенітет, державна влада, політичні свободи, соціальна справедливість, правопорядок, війна, мир тощо. Наведені цінності по-різному сприймаються і трактуються суб'єктами політики. Залежно від історичної епохи, типів суспільства і політичної системи, ідеології вони можуть мати різні виміри [216].

Місце політичних цінностей у політичній культурі, як їх сприймає нині більшість політологів світу, схематично зображено на рис. 1.1.

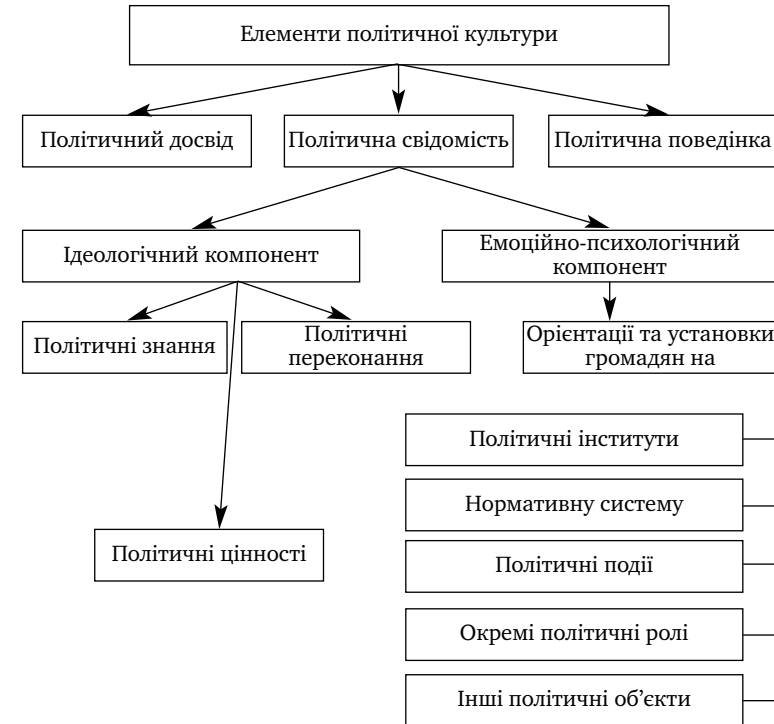

Рис. 1.1. Структура політичної культури

Політичні цінності постають як один з елементів політичної культури, а точніше як елемент ідеологічного компонента політичної свідомості. У цьому разі під політичними цінностями розуміють «етичні і нормативні судження про політичне життя, про політичні цілі, на реалізацію яких спрямована політична діяльність» [215, с. 231]. Отже, аналізуючи політичні цінності, необхідно звернути увагу на: 1) механізми соціалізації, що включають формування політичних цінностей як елемента політичної свідомості; 2) діалектику взаємодії політичних цінностей та ідеології. Якщо проблематика першого аспекту є предметом багатьох досліджень і широко висвітлена, то проблематика другого аспекту майже не порушують вітчизняні науковці, що зумовлено історичним досвідом України.

У сучасній літературі існують різні погляди на сутність природи політичних цінностей. Наприклад, В. Бранський

вважає, що політичними цінностями є насамперед юридичні закони і акти (у т. ч. судові постанови), зафіксовані у знакових об'єктах — відповідних документах (конституціях, кодексах, статутах, указах, договорах) [40, с. 494—496]. Вони, як і економічні цінності, мають утилітарну корисність для людей (суспільства), здатні задовольнити правові потреби людей (соціальних груп).

Наприкінці 90-х років ХХ ст. набув поширення підхід, представники якого займаються аналізом політичних цінностей як складного і багатовимірного об'єкта, а не лише як елемента політичної культури. У його межах політичні цінності тлумачать як певні стандарти, принципи мислення і поведінки, які позитивно сприймаються індивідом та його оточенням, послідовно і поступово формується у процесі сенсової орієнтації інтересів індивіда у політичній сфері [169, с. 42]. Вони безпосередньо не пов'язані з потребами та інтересами індивіда. З огляду на цей підхід потреби та інтереси індивіда у політичній сфері мають динамічний характер і змінюються під впливом поточної ситуації, а політичні цінності є більш стійким конструктом. Політичні цінності — продукт політичного досвіду кожного конкретного суспільства. Вони відносні, оскільки залежать від умов життєдіяльності соціальної спільноти, які схильні до змін.

Прихильник цього підходу російський політолог І. Лебедев зазначає, що політичні цінності як індивідуальні утворення не можуть безпосередньо детермінуватися загальнокультурними і світоглядними якостями індивіда, вони перебувають під прямим впливом особистого досвіду індивіда, якого він набув у процесі адаптації у політичному середовищі. Надіндивідуальний характер політичних цінностей пов'язаний з політичною традицією [169, с. 44—45]. Цей підхід є ефективним методологічним інструментарієм для дослідження політичних цінностей, однак необґрунтованим та ідеалістичним у ньому є відрив політичних цінностей від потреб та політичних інтересів індивіда.

Дослідники — О. Богомолів [37; 38], Л. Бизов [51], Г. Вайнштейн [52], О. Галкін [74], М. Лапін [163—165], Т. Наумова [187], А. Страхов [248], Ж. Тощенко [255] та інші — зосередили свою увагу на вивченні особливостей суспільної свідомості, в т. ч. й політичної, в період трансформації, що дало змогу виявити деякі закономірності формування політичних цінностей у сучасний період. Ж. Тощенко вважає, наприклад, що всі сучасні метаморфо-

зи масової свідомості створюють основу і обумовлюють появу одного з різючих явищ перехідного періоду — парадоксальність суспільної свідомості, яка є результатом нестабільності і непослідовності змін, які відбуваються в країнах, наслідком порушеного ритму і специфіки укладу життя, що виразно фіксується у свідомості людей [252, с. 14].

В українській політичній науці проблематиці політичних цінностей присвятили свої праці В. Бебик [16], О. Білий [26], О. Вишняк [67], Е. Гансова [75], А. Горбань [80], А. Горбачик [89], С. Макеєв [176—178], В. Осовський [198], Н. Паніна [200; 201; 313], І. Попова [224; 225], В. Романов [235], А. Ручка [238], О. Яременко і М. Міщенко [298] та ін. Дослідники відзначають, що під впливом різних економічних, політичних, соціальних і культурних факторів домінуючими у ціннісній свідомості українців стали вітальні цінності. Водночас помітнішою стає значущість для людей синдрому певних соціальних і самореалізаційних цінностей («створення у суспільстві однакових можливостей для всіх», «цікава робота», «суспільне визнання», «відсутність значного соціального розшарування», «ефективна робота за професією»). Значно знизився рівень значущості деяких громадянських, демократичних та ринкових цінностей. Дослідники дійшли висновку, що без досягнення або реалізації вітальних цінностей важко сподіватися на суттєві зрушення у структурі невітальних, особливо громадянських і демократичних, цінностей [235, с. 80].

Для вивчення проблеми політичних цінностей важливе значення мають роботи О. Балакіревої [10,] В. Горбатенка [83; 84; 87], О. Донченко і Ю. Романенка [106], В. Корнієнка [146—148], І. Кресіної [161], І. Поліщука [218; 219], М. Рябчука [241], С. Телешуна [252], В. Храмової [270], Б. Цимбалістого [271; 272]. У них проаналізовано традиційні основи національного політичного менталітету українців, досліджено основні архетипи національної свідомості, їх суть і вплив на формування сучасної політичної культури українського народу, його ціннісну свідомість.

Проблему становлення політичної системи суспільства перехідного типу, структур громадянського суспільства та місця політичних цінностей у їх розвитку порушено в роботах О. Бабкіної [6—8], І. Бідзюри [32, 33], І. Варзаря [53—56; 59], В. Горбатенка [81, 82], О. Дергачова [94], Г. Зеленько [116—121], В. Кременя [159] і В. Ткаченка [159],

М. Михальченка [183], О. Новакової [192; 193], В. Полоха-ла [221; 222], Ф. Рудича [236], М. Томенка [254] та ін.

Інші дослідники, такі як І. Алексеєнко [1], В. Бебик [14—22], В. Буцєвицький [50], К. Ващенко [62], М. Головатий [210], Є. Головаха [79], Ж. Деркач [95], О. Клименко [139], В. Корнієнко [146—152], М. Остапенко [196], М. Процьків [231], А. Чередниченко [274], М. Шульга [280], звертаються до ціннісної проблематики у контексті вивчення політичної культури, а також її трансформації в сучасній Україні. Фахівці, які працюють у межах цього напрямку, наголошують, що для розуміння багатьох особливостей та ознак політичної культури різних категорій населення України потрібно насамперед враховувати загальні закономірності формування масової свідомості в умовах гострої боротьби демократії, що утверджується, та авторитаризму, який вперто чинить опір. Найбільш характерною ознакою політичної та економічної свідомості людей за цих умов є амбівалентність — поєднання поглядів, думок, почуттів, орієнтацій, які взаємно виключаються, коли, наприклад, людина одночасно виступає за ринкову економіку і тверді ціни, за свободу пересування і збереження режиму прописки тощо. Це яскравий приклад конформно-амбівалентного типу реакцій, готовності людей підтримувати взаємовиключні позиції. Але, як зазначають українські політологи, від конформізму до негативізму один крок, коли заперечуються будь-які альтернативи. Така свідомість нігілістично-амбівалентного типу, який є передумовою бунту, анархії та хаосу.

Серед вітчизняних авторів проблему політичних цінностей у контексті її змісту, форм, сутності, механізмів формування тощо досліджували Н. Гедікова, Н. Жабінець, Л. Лясота, О. Сверхко.

Українська дослідниця політичного життя Н. Костенко [154; 155] у своїх працях висвітлює специфічний аспект проблеми, а саме: реконструкції засобів, прийомів, правил ціннісного обґрунтування політики в пресі, у тому числі формування особливих ціннісних каталогів у газетах. Вона сконструювала модель, яка охоплює вісім бінарних цінностей (серед яких і політичні цінності, і неpolітичні): 1) свобода — регулювання; 2) демократія — правопорядок; 3) соціальне розшарування — рівність; 4) відкритість — ізоляціонізм; 5) добробут — моральні норми; 6) наука (прогрес) — культура (традиція); 7) професіоналізм — колек-

тивізм; 8) швидкість — поступовість. Ліві полюси бінарів сформуvalи ознаки «нової» системи цінностей, а праві — «традиційної». За допомогою контент-аналізу виявляли у текстах газет, які відігравали роль публічних опонентів, цінності тієї чи іншої системи. Було виявлено слабкий позитивний зв'язок між ціннісними ієрархіями розглянутих видань. Хоча априорі можна було б припустити протилежну картину, а саме: видання, які є публічними опонентами, схиляють своїх читачів до прийняття протилежних систем цінностей [155, с. 86—87].

Варто зауважити, що існують труднощі у побудові типології політичних цінностей, а отже, й у визначенні структури системи політичних цінностей. Польські політологи М. Корват і В. Мілановський здійснили спробу створення структури системи політичних цінностей [144, с. 224—227]. Вони вирізняють такі типи політичних цінностей, які тісно скорельовані та синхронізовані і водночас утворюють діахронічну послідовність наслідку, наслідування і визначення:

1) ціннісні уявлення про зв'язок між людьми, який ґрунтується на глибоко вкоріненій потребі у групових зв'язках;

2) уявлення про відповідні політичні відносини, майбутні й ті, що існують на певному етапі;

3) уявлення про бажані типи політичних інститутів, які сприяють реалізації поставлених цілей;

4) ідеї політичних інститутів, що встановлюють каталог політичних благ, які є предметом бажання суб'єкта і які можуть бути досягнуті завдяки функціонуванню названих інститутів.

Недоліками цієї схеми є відірваність від соціальної дійсності, потреб людини та політичних інтересів, однак вона створює універсальний «ціннісний каркас», характерний для різних типів політичних відносин.

Політичні цінності тісно пов'язані також із загальнонаціональною культурою, моральними цінностями, соціокультурними, національно-історичними традиціями, установками тощо. Цінності національної культури значно впливають на формування політичних переконань і політичних цінностей загалом. У деяких випадках політичного значення набувають неpolітичні цінності, наприклад, моральна категорія «соціальна справедливість».

Оскільки політичні цінності — це продукт політичного досвіду в конкретній культурі, вони відрізняються у різних суспільствах. Так, в одних суспільствах цінністю може бути політична незалежність, в інших — політичний конформізм і законслухняність. Політичні цінності є відображенням сутності політичного життя певної спільноти, її конкретно-історичного способу життя, тому вони відносні, а не абсолютні. Зі зміною суспільних відносин відбувається переоцінка цінностей: багато з того, що вважали абсолютним і безперечним, знецінюється і, навпаки, нові паростки суспільного буття породжують нові політичні цінності.

У науковій літературі виокремлено два типи ціннісних змін — еволюційний і революційний. При цьому наголошено, що ціннісні зміни, які здійснюються в радикальній формі і з великою швидкістю, передбачають рекультуризацію, яка часто супроводжується аномією, руйнацією духовно-моральних орієнтирів. Тому менш хворобливий еволюційний шлях переважає, але проростання нового, навіть у цій формі — процес повільний і негарантований, особливо в традиційному суспільстві, де традиція оберігає суспільство від інновації.

Поняття «політична культура» запроваджене мислителем епохи Просвітництва І. Гердером [207], а перше її наукове трактування належить В. Липинському [170]. Нині існує щонайменше 500 визначень цього поняття [208, с. 232]. У сучасній політологічній літературі їх налічується до 200 — іноді принципово відмінних за рядом критеріїв, що втілено у декількох підходах: психологічному (школа Г. Алмонда), комплексному узагальненому (Д. Мервік, Р. Такер, Л. Дітмер), об'єктивістському (нормативному) (Л. Пай, Д. Пол), евристичному (С. Хантінгтон), соціопсихологічному (Р. Карр, Д. Гарднер, Ю. Тихомиров), аксіологічному і в його межах — бінарному, суб'єктивному, біхевіристському, культурологічному, синтетичному (П. Сас).

Цій проблемі присвячено чимало праць дослідників СРСР: Є. Баталова [12], Ф. Бурлацького [49], О. Галкіна [74], В. Житенева [115] та ін. У них визначено предметну сферу дослідження, подано основні методологічні орієнтири вивчення цієї проблеми, виокремлено зміст поняття «політична культура», соціальні функції цього явища, фактори його формування. Політична культура на різних соціальних рівнях (суспільства загалом, його класів, соціальних груп, прошарків і особи) досліджена в наукових

розвідках К. Гаджиева [72; 73], А. Дженусова [96], М. Камалова [130], М. Фарукшина [261] та ін.

Серед праць сучасних українських дослідників, які займаються загальнотеоретичними проблемами політичної культури та аналізом стану політичної культури українського суспільства і перспективами її розвитку, — дослідження О. Бабкіної [6—8], В. Бебика [14—22], В. Буцевицького [50], І. Варзаря [53—59], Ж. Деркач [95], М. Дмитренка [99], В. Добіжи [100], А. Карнаух [133], В. Корнієнка [147—152], М. Остапенко [199], В. Ребкала [16] та ін. Сучасні українські дослідники стверджують, «що уявлення про політичну культуру як про сукупність орієнтацій, цінностей, вірувань, установок залишаються серед політологів переважаючими» [2], тобто актуальними є погляди Г. Алмонда та С. Верби.

Незважаючи на критику і різне трактування політичної культури, можна констатувати, що наприкінці 80-х — на початку 90-х років ХХ ст. сформувалися два напрями в інтерпретації цього феномену. Один напрям обмежує це суспільне явище сферою психічного; інший, разом зі «зразками» політичної свідомості, охоплює і «зразки» політичної поведінки людей. Ці напрями визначають лише основні типи розуміння політичної культури за наявності інших різновидів політологічної рефлексії щодо поняття «політична культура».

Так, російський учений Є. Баталов зазначає: якщо на індивідуальному і груповому рівнях політична культура виявляється як єдність культури політичної свідомості і поведінки, то на рівні соціальному вона має бути доповнена новим інтегральним елементом, а саме культурою функціонування політичної системи та інституційних структур, що її утворюють. З огляду на це дослідник визначає політичну культуру як систему історично сформованих, відносно стійких репрезентативних («зразкових») переконань, уявлень, настанов свідомості і моделей («зразків») поведінки індивідів та груп, а також моделей функціонування політичних інститутів і систем, які виявляються в безпосередній діяльності суб'єктів політичного процесу, що визначають її основні напрямки та форми і в такий спосіб забезпечують відтворення та еволюцію політичного життя на основі спадкоємності [12, с. 7—23].

Російський науковець Ю. Пивоваров [205; 206] стверджує, що розуміння політичної культури є своєрідним

теоретико-методологічним інструментом, що зобов'язує поглиблено досліджувати такі важливі компоненти, як операційний досвід, соціальну онтологію, ціннісні орієнтації. Одні вчені тлумачать політичну культуру як особливий різновид культури, спосіб духовно-практичної діяльності й відносин, що відображають, закріплюють і реалізують головні національні цінності та інтереси, формують політичні погляди й навички участі громадян у суспільно-політичному житті (В. Бебик, М. Головатий, В. Ребкало). Інші фахівці у політичній культурі вбачають систему історично зумовлених, відносно стійких і репрезентованих переконань та настанов свідомості і моделей поведінки індивідів і груп, а також моделей функціонування політичних інститутів і утвореної ними системи (Є. Баталов, Б. Цимбалістий). Польський соціолог Є. Вятр запропонував таке тлумачення політичної культури: сукупність позицій, цінностей та кодексу поведінки, які стосуються взаємних відносин між владою й громадянами [196, с. 113], а російський політолог К. Гаджиев визначає її як систему відносин і водночас відтворення складових у ряді поколінь, що змінюють одне одного; як динамічну систему, що постійно розвивається, постійно збагачується, чутливо реагує на зміни в реаліях навколишнього світу, чи є це промислова, науково-технічна, комп'ютерна, інформаційна чи інша революція [72, с. 433]. Деякі науковці вважають, що політична культура — це сукупність поглядів, переконань, орієнтацій і зразків поведінки, що визначають ставлення людей до політичної сфери життя суспільства, рівень та сформованість їхньої політичної активності (Н. Паніна, Ю. Пахомов, Н. Чурилов). Саме на цьому трактуванні політичної культури ґрунтується переважна більшість досліджень, спрямованих на з'ясування політичних уподобань респондентів, їхніх оцінок політичних інститутів, готовності певним чином реагувати на різні політичні події та факти.

Сучасні українські політологи запропонували своє визначення поняття «політична культура»: «Політична культура — частина загальної культури, яка формується і виявляється у процесі політичного життя; історично і соціально зумовлений продукт політичної життєдіяльності людей, їх політичної творчості, який відбиває процес опанування суспільством, націями, класами, іншими соціальними спільнотами та індивідами політичних відносин, а

також розвиток їх власної сутності і діяльнісних здібностей як суб'єктів політичного життя» [209, с. 263].

В. Липинський у праці «Листи до братів-хліборобів» сутність політичної культури визначає як поєднання політичної творчості і політичної науки, що забезпечує високу політичну умілість провідної верстви нації та всього народу. «Прикладування до політичної творчості даних політичної науки, — писав він, — входить у сферу політичної умілості. Така чи інша рівновага між першою і другою — таке чи інше уміння використовувати для творчості дані науки — лежить в основі того, що прийнято звати політичною культурою» [170, с. 352]. Політична культура «тим розвинутіша в даній нації: 1) чим нація має більше досвіду; 2) чим сильніша серед активної, провідної верстви нації свідомо свобідна воля, яка рішає про вибір найкращих методів здійснення хотінь стихійних і про уміння або невміння цими стихійними хотіннями на підставі даних науки, досвіду і традицій керувати; 3) чим більше інтелігентність даної нації, тобто чим більше розвинена серед її провідної верстви здатність спокійно і правдиво обсервувати громадські явища, знаходити між ними найбільше наближений до правди причиновий зв'язок і уявляти собі наслідки акції, побудованої на такій логічній обсервації» [170, с. 353].

Підхід В. Липинського, як зазначає А. Карнаух [133], до тлумачення політико-культурних явищ отримав розвиток в умовах сучасного українського відродження. Формула «політична культура — це політика плюс наука» була видозмінена: «політична культура — це політика плюс культура». Культура при цьому трактувалася як система духовних цінностей народу: філософських, моральних, релігійних, естетичних та ін. Такий підхід продемонстрували, зокрема, учасники конференції «Політична культура українців», організованої Спілкою письменників України за участю Республіканської асоціації українців ще наприкінці 1990 року. Відкриваючи цей форум, І. Дзюба зауважив: «Політика і культура — поняття не дуже згідливі між собою і в чомусь навіть взаємовиключаються. Адже культура орієнтується насамперед на мораль, а політика виходить з інтересів певної суспільної групи. Але є і другий бік цієї суперечності: жодна культура не є поза політикою і політика неможлива без облагороджуючого впливу культури.

На стику цих суперечностей і витворюється та грань, яка називається політичною культурою» [98, с. 14].

Дослідники, які пов'язують феномен політичної культури із самим політичним життям — з генезисом і розвитком політичного способу організації суспільного життя, тобто з появою та еволюцією держави, застосовують два підходи до цієї проблеми. Представники першого — розглядають політичну культуру як якісну характеристику системи уявлень та практичної діяльності. Його суть чітко виписав В. Щегорцов: «Політика — це конкретна, реально здійснювана діяльність, а політична культура — якісний аспект, характеристика цієї діяльності, ступеня компетентності та усвідомлення вчинків, змісту відповідних політичних відносин» [281, с. 21].

У сучасній українській науковій літературі такої позиції дотримуються В. Бебик, В. Ребкало та ін. Детально і послідовно концепт «політична культура — якісна характеристика політичного життя» розгорнув у теоретичну систему В. Ребкало в докторській дисертації «Політична культура особи: теоретико-методологічні основи дослідження і формування». Він, зокрема, зазначає, що «під політичною культурою розуміється обумовлений історичними, соціально-економічними й політичними умовами якісний стан політичного життя суспільства, що відбиває рівень освоєння суб'єктом (класом, прошарком, особою) політичних відносин, діяльності, цінностей і норм та розкриває ступінь соціального розвитку людей та міру їх активності в перетворенні політичної дійсності» [16, с. 34]. На його думку, «політична культура як якісна характеристика політичного життя суспільства функціонує і реалізується у вигляді політичного виробництва» [16, с. 35], що «функціонує як соціально-практичний і концептуально-теоретичний механізм політичного життя» [16, с. 35]. Цю проблему В. Ребкало порушив у колективній монографії «Політична культура сучасної молоді».

Інший концептуальний підхід полягає в тому, що в будь-якому політичному явищі чи процесі наявні специфічні культурні елементи, які забезпечують певні якісні параметри формування, функціонування й розвитку політичної системи загалом і окремих її складників. Отже, принципова відмінність цього підходу від попереднього полягає в тому, що політико-культурна матерія — це не «якість» і не «стан», а конкретні політичні феномени, які самі володіють

певною якістю і самі спричиняють ті чи інші стани, формують механізми політичного життя.

Визначення суті політичної культури неможливе без розгляду співвідношення понять «культура» та «політика». В. Лісовий [171] виокремлює три тлумачення політики: ціннісно зорієнтоване (політика — мистецтво державного управління, метою якого є благо спільноти, що утворила певну державу); цинічне (політика — засіб для досягнення егоїстичних інтересів окремих осіб, верств, класів, націй); ціннісно-нейтральне (політика — вид практичної діяльності, що регламентується «правилами» різної природи: традиції, цінності, правові обмеження тощо). Характер політичної культури, її зміст визначаються тим, який із зазначених смислів терміна «політика» домінує в суспільстві. Сучасна світова культура все більше характеризується визнанням (де-юре) як базових цінностей ідеалів свободи та соціальної справедливості, тобто ціннісно зорієнтованим трактуванням політики. Саме таке розуміння історично близьке українському народові.

Від трактування понять «культура» та «політика» залежить ціннісна оцінка феномену «політична культура». Так, існує твердження, що «...політична культура — це всі позитивні політичні утворення, які мають гуманістичну спрямованість... позитивне соціальне утворення» [171, с. 19]. За такого підходу політичну культуру розглядають не як складну, внутрішньо суперечливу систему, а як «планку», рівень, до якого треба дотягнутися. Інші дослідники наголошують на тому, що політична культура не є ціннісним поняттям і не має однозначно позитивного значення, а також на відмінності між культурою і політикою в сучасному світі.

Актуальними видаються розмірковування з приводу відштовхування в аналізі політичної культури від потреб суб'єктів політичного простору, від політичних інтересів, від конкретно-історичних умов, від ідеологічних та ментальних компонентів країни. Не варто забувати, що культура створюється, відтворюється та продукується людьми.

Попри всю різноманітність тлумачень поняття «політична культура» реалії сьогодення вимагають орієнтації на демократичні засади політики, а саме: оптимального поєднання класового й загальнолюдського, універсального й національного; гуманістичної спрямованості, подолання технократизму, насильства, злочинності; демократизму і

моральності у здійсненні політики; громадянськості і патріотизму.

Потребує дослідження також бінарна цінність «політична культура — ідеологія». Ідеологія, відображаючи ставлення людей до дійсності та один до одного, спрямовується й на засвоєння цієї дійсності, і водночас на її трансформацію з позицій мети, ідеалів, прийнятих різними соціальними суб'єктами [210, с. 76]. На досягнення певної мети орієнтують соціальних суб'єктів і політико-культурні цінності, що в конкретній поведінці виявляються у таких психологічних проявах, як переконання, бажання, прагнення тощо.

Ідеологія є системоутворювальним фактором політичної культури. Серед науковців немає одностайності щодо ролі та місця ідеології в суспільстві. Деякі дослідники вважають, що в українському суспільстві за жодних обставин не має існувати єдиної політичної ідеології, зокрема державної ідеології, оскільки це суперечить Конституції України (І. Кресіна). Інші вчені наполягають на тому, що суспільство не може існувати без певних ідеологічних орієнтирів (В. Кремень, М. Михальченко).

Поняття «ідеологія» до наукового обігу впровадив французький учений Антуан-Дестют де Трасі (роботи «Етюд про здатність мислити» та «Елементи ідеології»). А.-Д. де Трасі характеризує ідеологію як науку про ідеї, закони мислення, котра, як і фізика, математика, зоологія, є філософською наукою та слугує теоретичному і морально-педагогічному знанню. Учений наголосив на практичній значущості ідеології, яка має стати фундаментом політичного життя, а також виконувати керівну роль щодо політичної поведінки і діяльності громадян. А.-Д. де Трасі належить перша спроба створення єдиного й цілісного ідеологічного вчення, в якому він намагався узагальнити і систематизувати вчення Бекона, Локка, Кондільяка, Гельвеція. У його розумінні ідеологія має слугувати якісному перетворенню суспільного життя нації [205, с. 415].

За основу політичних явищ у сучасних суспільствах найчастіше беруть три групи цінностей: 1) національна безпека і незалежність; 2) економічний розвиток і добробут; 3) свобода, права людини, конституційний порядок. Визначенню групи цінностей, які ідеологічно об'єднали країни Європи та посилили інтеграцію європейського демосу, присвячено підрозділ 2.1.

Нині в політичній науці виокремлюють декілька рівнів функціонування ідеології, які продукують певні настанови, ідеї, концепції для розвитку політичної культури:

— теоретико-концептуальний, який характеризує сутність і природу корінних інтересів соціальних суб'єктів (класів, націй, суспільства), а також надає соціального спрямування вольовим прагненням певного владного суб'єкта, що використовує у концентрованому вигляді ідеали, принципи, політичні цілі того чи іншого руху;

— програмно-політичний, що трансформує фундаментальні цінності і постулати ідеологічної доктрини у програми, гасла, вимоги, які становлять теоретичну основу прийняття управлінських рішень, найважливіших стимулів суспільно-політичної поведінки громадян; при цьому необхідно мати на увазі, що сама по собі ідеологія не може диктувати людям ту або іншу поведінку, вона може лише визначати дії прибічників певної ідеології, як правило об'єднаних на основі цієї ідеології у партії та рухи;

— актуалізований, який характеризує ступінь освоєння широкими соціальними верствами населення норм і принципів певної ідеології, міру втілення їх у формах політичної участі; у такому разі йдеться про рівень конкретного стану політичної свідомості, тобто про те, що залишається у політичній свідомості внаслідок впливу певної ідеології [114, с. 56].

У наш час політико-ідеологічні суперечності втрачають гостроту, ідеологія конфронтації та боротьби змінюється на більш толерантні моделі світосприйняття. Багато вчених ведуть мову не про відмінності політичних ідеологій, а про їхні спільні ознаки, акцентуючи увагу на загальнолюдських, планетарних цінностях, а не на класових, політичних, ідеологічних розбіжностях (В. Бех В. Горбатенко, С. Ніколаєнко). Глобалізація та світова ідеологічна криза підштовхують людство до пошуків універсальної ідеології, яка є підґрунтям толерантної, неантагоністичної політичної культури.

Уже в середині 50-х років ХХ ст. деякі західні учені (Р. Арон, Д. Белл, С. Липсет) виступили з концепцією «кінця ідеології». Ішлося про те, що за умови науково-технічної революції і зростання темпів економічного розвитку зростає рівень життя людей, що призводить до зниження інтересу і зменшення кількості прибічників певної політичної ідеології.

З огляду на це науковці зазначають, що поступово виникає нова ідеологія і нова політична культура, яка відповідає не класовим, а загальноцивілізаційним підходам і ґрунтується на таких принципах:

- пріоритет загальнолюдських цінностей над будь-якими приватними інтересами і цінностями;
- відмова будь-якої ідеології від монопольного володіння істиною;
- перехід від фундаментальної картини світу до багатомірної, поліваріантної, яка формується на основі багатьох підходів і концепцій;
- відмова від протиставлення суспільних сил і їх ідеологій та утвердження солідарності й співробітництва;
- зміна формаційної логіки і перехід до циклічної моделі політичного процесу, який самоорганізується;
- гуманізм, пріоритет особистісного начала, визнання абсолютної цінності людського життя [114, с. 75].

Досліджуючи політичну культуру, не можна оминати питання її співвіднесеності з таким поняттям, як «менталітет». Долучене до понятійного апарату науковцями Л. Февром і М. Блоком, воно спочатку означало колективну психологію суспільства на стадії цивілізації, або систему основних уявлень та поглядів членів певного суспільства [212, с. 323].

Національний менталітет, на думку І. Патлах, як психічне утворення містить у собі комплекс модифікацій людської психіки. Адекватний його аналіз дає можливість науково обґрунтувати найбільш результативні засоби управління соціальними верствами перехідного українського суспільства [232, с. 55]. Отже, менталітет слід розглядати як прояв необхідності у житті людини, тоді як політичну культуру (з її усвідомленням соціальним суб'єктом своїх дій, становища) належить витлумачувати як прояв свободи у її політичному житті [232, с. 56].

У цьому контексті варто відзначити дослідження М. Головатого та Ю. Шевчука. М. Головатий визначає тип політичної культури української еліти: «Хоча для демократичного поступу держави особливий сенс має саме активістський, для значної частини української еліти характерні підданські настрої й орієнтації, навіть патріархальні» [210].

Цікавим є також дослідження політичної культури як комунікативної мережі російського дослідника Л. Бляхера.

Наголошуючи на комунікативній сутності політичної культури, він зазначає, що політична культура — це комунікативна мережа, якою циркулюють культурні зразки, що детермінують сприйняття наданого свідомості артефакту як політичного явища і визначають можливі дії щодо цього явища. Зіставляючи реалії з наявним культурним зразком, агент культури наповнює її певним змістом та умовами його інтерпретації. Отже, згідно з цією концепцією агент культури, заглиблений у комунікативну мережу, діє так, як йому підказує зразок. Під зразком політичної культури, на думку Л. Бляхера, слід розуміти знакове утворення, що сформувалося шляхом агрегації деяких ознак і дій, які в суспільстві мають значення політичних ознак.

У травні 2010 року співробітники державного університету — Вища школа економіки (ДУ-ВШЕ) Н. Лебедева, О. Татарко (м. Москва) в рамках експертного проекту «Відкрита економіка» опублікували результати проведеного ними соціологічного дослідження «Вектор культурних змін» [251]. Його мета — відстежити і проаналізувати взаємозв'язок економічних і культурних індикаторів, які, на думку авторів, описують реальну економіку краще, ніж аналіз суто економічних індикаторів. Цей аналіз конкретизує форми прояву змістових характеристик цінностей політичного простору, детермінантами якого і є соціальні, економічні, політичні та культурні фактори. А отже, аналізуючи ці фактори як форми прояву цінностей у конкретних країнах, ми описуємо політичний простір як простір взаємного поєднання і доповнення політичного, економічного, соціального і культурного полів, про що йшлося в першому підрозділі в процесі конкретизації поняття «цінностей політичного простору».

Емпіричною основою дослідження ДУ-ВШЕ стали бази даних міжнародних досліджень: Світового огляду цінностей (WVS); Європейського соціального дослідження (ESS); бази даних цінностей та вимірювань культур Ш. Шварца; бази міжнародних досліджень, присвячених вивченню рівнів задоволення життям, демократією, індексу корупції тощо; бази об'єктивних економічних показників різних країн (рівень ВВП на душу населення, індекс людського розвитку, очікувана тривалість життя тощо).

Для аналізу було відібрано три зрізи, які найповніше характеризуються спадкоємністю країн, що беруть участь

у дослідженні: 1995, 2000 і 2005 рр. Залежно від року проведення дослідження бланк опитування містив різну кількість запитань: 259 (2005 р.), 245 (2000 р.), 236 (1995 р.), що стосувалися широкого кола тем.

Бланк опитування кожної з трьох серій дослідження містив практично однакові блоки: «ставлення до політики, загальний рівень політичної активності», «планування життя, уявлення про сьогодні і майбутнє», «соціальне, економічне благополуччя», «довіра до людей та соціально-політичних інститутів», «соціально-демографічні характеристики» та ін.

З опитувальника ESS було відібрано різні суб'єктивні індикатори, наприклад задоволеність життям, ставлення до мігрантів, демократії, представників аутгруп, суб'єктивний рівень щастя, задоволеність урядом, охороною здоров'я, освітою та ін.

Базу даних доповнили показники щодо культурних ціннісних орієнтацій у методології Ш. Шварца (SVS). Бази WVS і ESS охоплюють показники індивідуальних цінностей. Для побудови концепції необхідні були цінності культурного рівня. На прохання авторів Ш. Шварц надав дані щодо використаних у вибірці країн за кожним із семи блоків цінностей культурного рівня: майстерність, гармонія, належність, інтелектуальна автономія, афективна автономія, ієрархія, рівноправність. В остаточному варіанті підготовлена дослідниками єдина база даних сформувалася з 243 показників 56 країн.

За результатами дослідження, авторами було виокремлено культурні ареали (див. додаток А), які формувалися на основі групування подібних за показниками індикаторів країн. *Вертикальна вісь* (вимірювання 1) утворена з таких цінностей: свобода, широта поглядів, допитливість, творчість, задоволення, різноманітність життя, насолода життям, мир на землі, єдність з природою, світ прекрасного, захист навколишнього середовища, самовираження, якість життя, щастя, політична участь і сприйняття політичного як такого, толерантність, довіра до людей. Таке вимірювання передбачає зосередження на активній і усвідомленій творчій самореалізації людини, у т. ч. через соціальну і політичну участь у благоустрої навколишнього світу. На наш погляд, це вимірювання описувало ліберально налаштованих респондентів [251].

Горизонтальна вісь (вимірювання 2) охоплює такі цінності: рівноправ'я, соціальна справедливість, відповідальність, допомога, чесність. При цьому люди дотримуються думки, що у дітей важливіше виховувати незалежність і рішучість, ніж покору і релігійність, а аборти є припустимими за певних обставин. Виникає відчуття, що цей вимір відображає цінності, засновані на фундаменті очищеного від догм і забобонів життєвого досвіду респондентів. Це вимірювання, на наш погляд, описує респондентів з неоконсервативною свідомістю [251].

До *західноєвропейського культурного ареалу (I)* належить група країн — лідерів Північної та Західної Європи. Їх населення має розвинені постматеріалістичні цінності: автономію, самовираження, рівноправність, гармонію, толерантність, політичну участь. Вони приймають культурно відмінних мігрантів, є терпимими до сексуальних меншин, борються з націоналізмом. У цих країнах високий рівень демократії, панує гендерна рівність, свідченням чого є збільшення кількості жінок-президентів. Для таких держав характерна високорозвинена економіка. Лідують у цьому ареалі протестантські країни: Швеція, Німеччина, Норвегія, Швейцарія, Нідерланди. Аутсайтери за описаними вище показниками — католицькі країни: Бельгія, Іспанія, Італія (в цій країні нижча секулярність і менше терпимості до «інакших»).

Англомовний культурний ареал (II) становлять англomовні країни, які загалом близькі до західноєвропейських, але мають відмінності: цінності вимірювання 1 у них високі, а вимірювання 2 (рівноправності та секулярності) середні. Лідерами є Нова Зеландія, Велика Британія, аутсайдерами — Ірландія і США. Характерні прояви: всі країни приймають мігрантів, але з економічних міркувань власної вигоди, а не з гуманітарних мотивів (на відміну від країн Північної Європи); нижчий рівень опікування екологічними проблемами. У США найнижчі показники за вимірюванням 1, оскільки цей вимір пов'язаний з цінностями добровільного самообмеження, а для США тривалий час був характерний культ споживання, марнотратного ставлення до світу. Цим країнам також властива високорозвинена економіка.

Для країн, що належать до *південно- і центральноєвропейського культурного ареалу (III)*, характерні відносно високі показники за вимірюванням 1 і помірні — за

вимірюванням 2. Аналіз тенденцій трансформації в ціннісному просторі цих країн дає підстави для припущень, що вони рухаються в напрямі цінностей Західноєвропейського культурного ареалу (I), але, можливо, тут (у випадку з Грецією та Португалією) існує якийсь «культурний бар'єр» для цього руху.

Латиноамериканський культурний ареал (IV) охоплює країни з досить низькими (нижче середнього) показниками за обома осями. Для цих країн характерні більш традиційні та ієрархічні цінності, а також цінності виживання, і низькі показники автономії та гармонії. Їх економічний розвиток наразі невисокий. Цей патерн взаємодії культури і економіки можна позначити як Латиноамериканський культурно-економічний профіль. Лідирують у цьому кластері Аргентина і Чилі. Аутсайтери — Перу, Венесуела.

Країни *далекосхідно-азійського культурного ареалу (V)* демонструють високий рівень з вимірювання 2 (передовсім за рахунок високої секулярності), але при цьому рівень вимірювання 1 середній. Лідером є Японія, аутсайдерами — Китай і Сінгапур. Для них характерні високі рівні майстерності, ієрархії, досягнення. Усі країни ареалу (за винятком Сінгапуру) здебільшого «закриті» для зовнішньої міграції, терпимість до «інших» невисока, гендерна рівність також не дуже коливається. «Далекосхідний постмодерн» має деякі особливості: високі рівні економічного і соціального капіталу, але культурний капітал характеризується меншим універсалізмом і толерантністю до інших, а також низьким рівнем автономії особистості. У більшості цих країн в останні десятиліття спостерігається прискорене економічне зростання.

Східноєвропейський культурний ареал (VI) демонструє досить великий відсоток варіативності. Для цих країн характерні середній рівень економічного капіталу і середній (а для пострадянських країн — дуже низький) рівень соціального капіталу. У культурному капіталі низькі рівні універсалізму, толерантності до інших, співчуття, уваги до екологічних проблем. Однак автори припускають, що зі зростанням економічного і соціального капіталу цінності цих країн наблизатимуться до цінностей Західної Європи. А на цьому етапі розвитку можна виокремити східноєвропейський культурно-економічний профіль. Для нього характерні цінності належності, ієрархії, майстерності і досягнення, які сприяють продуктивним соціально-

економічним установкам. За показниками розвитку країни східноєвропейського ареалу поступаються майже всім іншим ареалам, за винятком африканського.

Для країн *африканського культурного ареалу (VII)* характерні найнижчі показники за обома вимірюваннями. Особливий африканський культурно-економічний профіль характеризується цінностями належності, ієрархії, традиціоналізму та виживання і низьким рівнем економічного розвитку [169].

Щодо української політичної культури, то вона має свою специфіку, суть якої полягає у переважній аполітичності громадян, відсутності стійких політичних уподобань і небажанні обстоювати гарантовані де-юре, але потурани де-факто права. Ось чому на думку спадає колективна праця вітчизняних науковців В. Бебика, М. Головатого, В. Ребало: «Політична культура в демократичному суспільстві повинна бути спрямована на виховання таких молодих людей і всього населення, які поважають закони, але чинять супротив у тому випадку, коли їх права порушуються» [16, с. 13]. Особливу роль у формуванні нової політичної культури має відіграти «освіченість людей», яка є «основою демократії і, відповідно, постійної модернізації суспільства...» [16, с. 19]. Процес змін має зумовити появу «нової парадигми політичної культури», що охоплюватиме такі цінності, як злагода, співдружність, співпраця, толерантність, національне відродження [16, с. 30].

Про рівень політичної культури українців, її проблеми та здобутки йтиметься у другому розділі запропонованої роботи.

2. ПРАКСЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЕКСТРАПОЛЯЦІЇ ЦІННОСТЕЙ ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ НА ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

2.1. ЦІННОСТІ ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОСТОРУ

Європа — це досвід багатьох віків
М. Хвильовий

Узагальнення понять і створення класифікацій цінностей об'єднаної Європи потребує створення змістового каркасу спільних для держав ОЄ цінностей, який допоможе розкрити у повній мірі форми прояву їх у політичному просторі. Політичний простір ОЄ формується у всій повноті своїх ознак з часу створення інституційної форми ОЄ — ЄС, а отже, і цінності політичного простору як форма реалізації змісту спільних європейських цінностей проявляються у всій повноті саме в інституційному просторі ЄС.

Оскільки науковці багатьох країн вважають ЄС політичною та економічною структурою, до його аналізу через призму спільних європейських цінностей вони вдавалися не часто, тому проблема заслуговує більш детальної уваги, зокрема питання про наявність спільних європейських цінностей, які тією чи тією мірою поділяють громадяни всіх держав — учасниць ЄС (далі — ДУ ЄС), історично формуючи європейський демос та європейську ідентичність. Аналізуючи ці питання, ми звернулися до дослідження «Євробарометр», що проводиться кожні два роки в ДУ ЄС. Одним із завдань «Євробарометра 69», що відбувся з 25 березня по 4 травня 2008 року у 31 країні (території) (27 ДУ ЄС + Хорватія, яка увійшла у ЄС 1 липня 2013 року, а до цього часу перебувала у статусі держави-кандидата,

(ЄС27)) [302], у двох державах-кандидатах (КЮР Македонія та Туреччина) та в общині турків-кіпріотів було досліджено наявність і безпосередньо визначено спільні європейські цінності. За даними «Євробарометра», більшість респондентів ЄС 27 (54%) вважають, що ДУ ЄС близькі за цінностями, а третина (34%) — віддалені. Цікавою видається динаміка відповіді на це запитання: восени 2006 року менш ніж половина європейців (48%) відповіли, що вони були близькі за цінностями, тобто різниця становить шість відсотків порівняно з 2008 р.; 41% — тих, хто вважав протилежне, тобто різниця у сім відсотків.

Аналіз результатів ДУ ЄС показує відносно гомогенні тенденції: у 24 з 27 ДУ більшість респондентів вірять, що країни ЄС близькі за критерієм підтримання цінностей (рис. 2.1).

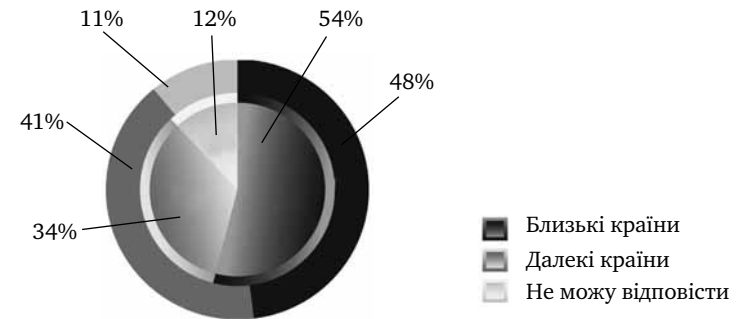

Рис. 2.1. Діаграма «Близькість країн ЄС за критеріями підтримання спільних цінностей» (внутрішнє коло — «Євробарометр» 2008 р.; зовнішнє коло — «Євробарометр» 2006 р.)

Респонденти у Словаччині (71%), Чехії та на Кіпрі (68% в обох випадках), у Словенії (66%), на Мальті (65%), у Бельгії, Данії та Польщі (62% кожна) найбільше переконані, що ДУ ЄС близькі за загальновизначеними цінностями. Показовим є те, що всі зазначені країни (крім Бельгії та Данії) приєдналися до ЄС у 2004 р. Ця тенденція є актуальною для всіх країн, які приєдналися до ЄС в останні дві хвили, тобто після 1995 р., й для тих країн, які мають намір приєднатися до ЄС. Так, у країнах-кандидатах (Хорватії, КЮР Македонія та Туреччині) респонденти навіть більше переконані, ніж у самому ЄС, що ДУ близькі за цінностями:

54% респондентів Хорватії та майже 2/3 Македонії і Туреччини (64%) погоджуються з цим.

Що ДУ є близькими за спільними цінностями вважають і респонденти держав — засновниць ЄС: Італії (58%), Люксембурга (54%), Нідерландів (52%), Німеччини (52%), Франції (48%), а також і тих, що приєдналися дещо пізніше, — Великої Британії (45%), Ірландії (55%). Ці дані близькі до середнього показника по ЄС, дещо нижчі показники Франції та Великої Британії пояснюються, на нашу думку, особливими позиціями (відособленість у Європі та у світі) цих ДУ, що склалися історично [302].

Австрія та Латвія (приєдналися відповідно у 1995 та 2004 р.) — єдині дві країни, де більшість громадян дотримуються протилежного погляду. 50% респондентів вважають, що ДУ відрізняються за ставленням до цінностей. Респонденти Фінляндії розкололися на дві частини у відповідях на це питання: 49% стверджують, що ДУ близькі, 49% — що віддалені [302].

Соціодемографічний аналіз свідчить про значні розбіжності у ставленні до досліджуваного питання, які залежать від вікових та освітніх категорій. Більше ніж 6 з 10 респондентів віком між 15 та 24 роками (62%) вважають, що ДУ ЄС близькі за цінностями, цю думку підтримують лише 46% респондентів віком 55 і більше років [302].

За освітнім критерієм опитувані розподілилися так: чим довше респонденти навчалися (15 років і більше), тим імовірніше (61%) вважають, що ДУ ЄС близькі за загально-визнаними цінностями; і лише 44% тих, хто не отримав вищої освіти, вважають протилежне. 66% респондентів, які досі навчаються, вважають ДУ ЄС близькими за цінностями.

Отже, покоління людей, народжене у період існування ЄС, яке ще не знає іншої реальності, більше схильне вважати його єдиним цілим. Зі збереженням такої тенденції на майбутнє ймовірно існуватиме тенденція до гомогенності суспільства ОЄ, функціональної зрілості європейського демосу та тотальності європейської ідентичності.

Визначивши наявність спільних цінностей, які поділяють громадяни ДУ ЄС, при побудові змістового каркасу спільних для держав ОЄ цінностей постає питання про сутність цих цінностей, тобто чи є вони суто європейськими, чи належать до західних цінностей. Аналізуючи дані «Євробарометра», можна дійти висновку: європейці вважають, що вони поділяють подібні цінності, але також

переконані, що ці європейські цінності існують переважно у ширшому контексті західних цінностей. Більшість європейців (61%) вірять, що група спільних європейських цінностей існує і що вони відрізняються від цінностей інших континентів. Водночас європейці мають різні думки щодо європейських та глобальних західних цінностей. Більшість з них (44%) вважають, що не існує спільних європейських цінностей, лише глобальні західні цінності. Однак значна частина опитаних (37%) переконані, що дві реальності — Європа та Захід — не цілком збігаються, а тому певні цінності є специфічно європейськими (рис. 2.2).

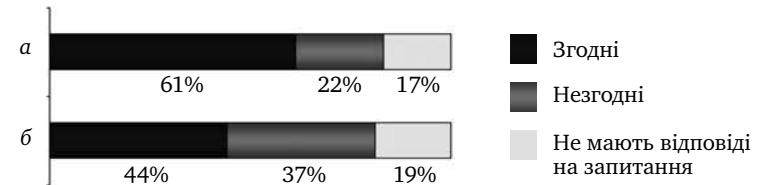

Рис. 2.2. Діаграма «Співвідношення спільних європейських цінностей і глобальних західних цінностей» (а — порівняно з іншими континентами набагато простіше побачити спільні європейські цінності; б — не існує спільних європейських цінностей, лише глобальні західні цінності)

Респонденти всіх ДУ погоджуються з думкою, що легше побачити спільність європейських цінностей порівняно з цінностями інших континентів. Майже 8 з 10 греків та словаків (78% та 77% відповідно), три чверті фінів (75%), 73% кіпріотів та словенців, а також 71% респондентів у Чеській Республіці погоджуються з існуванням відокремленої групи спільних європейських цінностей. Усі ці країни, крім Греції, приєдналися до ЄС після 1995 р. На іншому кінці шкали перебувають респонденти Великої Британії (51%) та Нідерландів (52%) [302].

Респонденти країн-кандидатів також переконані, що існують спільні європейські цінності (69% хорватів, 67% респондентів у КЮР Македонія та 63% турків). Водночас відсоток схвальних відповідей про відособлену ціннісну єдність ЄС більший, ніж середній по ЄС.

Знову окреслюється схожа до попередньої тенденція серед членів — засновників Союзу: голландці (63%), бельгійці (58%) та половина респондентів у Фінляндії та

Німеччині (52% та 51% відповідно) вважають, що не існує спільних європейських цінностей, лише глобальні західні цінності. Це свідчить про їх певну відособлену позицію у ЄС, їх ширші погляди на цю інституцію і про те, що саме вони багато в чому визначають майбутнє цієї інституції.

Відповідно до логіки дослідження постає питання про конкретизацію загальновизнаних європейських цінностей, а також тих, що репрезентують сам ЄС, його соціально-політичний простір. Необхідне логічне сходження в аналізі цінностей політичного простору ОЄ — від визначення потреб, інтересів і цінностей людини (громадянина в політичному просторі), сформованих під впливом природно-географічного середовища, історичних та інших причин, а також закономірностей розвитку соціальних інститутів та інституту права окремої держави, до визначення політичних цінностей суспільства та держави. У цьому разі як політичні цінності суспільства розглядаються співвідношення між інтересами, потребами та цінностями різних класів суспільства, а під політичними цінностями держави розуміють цінності, визнані на вищому рівні ДУ ЄС, і цінності, закріплені Лісабонською угодою, а отже, визнані на вищому рівні наддержавного утворення ЄС. Відповідно необхідне визначення діалектичної єдності політичних цінностей людини, суспільства та держави, що забезпечує чітке підґрунтя для формування класифікацій цінностей політичного простору ОЄ.

Методологічною необхідністю є також поєднання мікро- та макрорівнів політологічного знання. Спираючись на це, можна визначити найчастіше згадувані та найбільш визнані європейські цінності з погляду самих європейців (у запропонованому дослідженні рівень цінностей людини) як пасивних, так і активних суб'єктів політичного простору.

Загальновизнаними європейськими цінностями, на думку самих європейців (27 ДУ ЄС), за даними «Євробарометра 69» [302], є: «мир» (45%), «права людини» (42%) та «повага до людського життя» (41%) (рис. 2.3).

Можна зробити висновок, що це саме ці цінності формують ідеологічний каркас, що здатен об'єднати на рівні політичної поведінки ДУ ЄС та самих громадян ЄС. Ці три цінності випередили такі цінності, як «демократія» (27%), «законність», «свобода особистості» (21% в обох випадках), «рівноправність» (19%) та «толерантність» (16%). Менше ніж 14% віддали перевагу цінностям «солідарність» (13%), «самореалізація» (11%), «повага до інших» (9%), «релігія» (7%) [302].

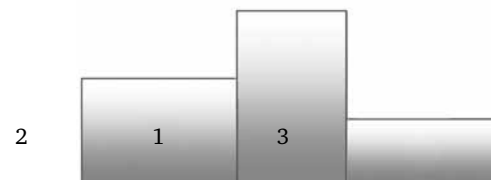

Рис. 2.3. Діаграма «Найважливіші європейські цінності» (1 — «мир» (45%), 2 — «права людини» (42%), 3 — «повага до людського життя» (41%))

Динаміка загальновизнаних європейських цінностей, за даними «Євробарометра» 2006 р. (ЄБ66) [250], є такою: «мир» (хоча і залишається найчастіше згадуваною цінністю) втратив за два роки 7%, цінність «демократія» набула додаткових 3%, «законність» — 4%. Хоча значних динамічних змін не відбулося, «толерантність» втратила 3% (19% ЄБ66, 16% ЄБ69); «повага до інших» — 2% (11% ЄБ66, 9% ЄБ69); «солідарність» — 1% (14% ЄБ66, 13% ЄБ69) (рис. 2.4) [302].

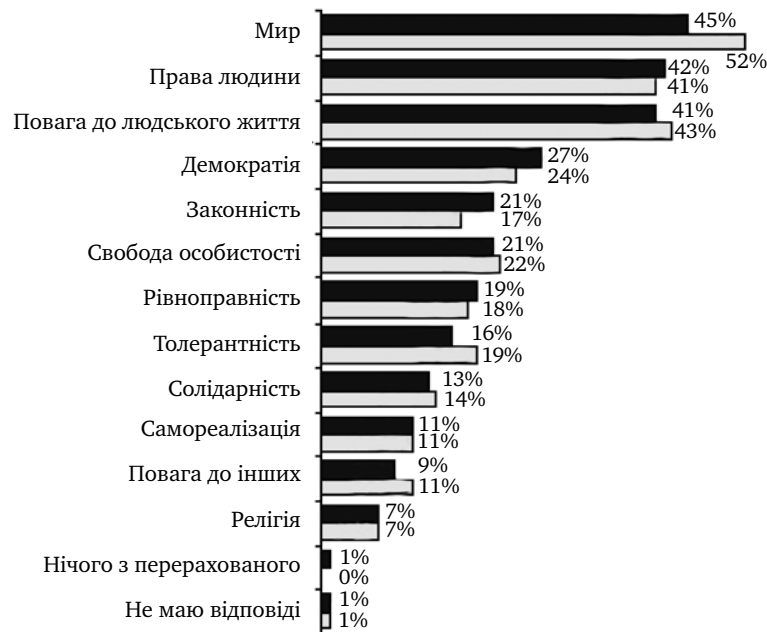

Рис. 2.4. Діаграма: Відповідь на запитання: «Які з перерахованих цінностей є найбільш важливими для вас особисто (не більше трьох)?» (2008 р.)

Цінність «мир» посіла перше місце у списку цінностей у 15 ДУ (Австрія, Греція, Естонія, Іспанія, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Німеччина, Португалія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Фінляндія, Франція, Чехія). У дев'яти ДУ «права людини» стали першими у списку найважливіших цінностей (Болгарія, Кіпр, Латвія, Литва, Люксембург, Польща, Румунія, Чехія, Швеція). «Повага до людського життя» була провідною цінністю у 7 ДУ (Бельгія, Болгарія, Велика Британія, Італія, Ірландія, Нідерланди, Франція). Лише датські респонденти розмістили на верхівці списку цінностей, яким вони надають найбільшого значення, «демократію» (49%). У Швеції також вказали «демократію» (47%), але розмістили її на третьому місці після «прав людини» (63%) та «миру» (50%) [302].

«Законність» згадали третина респондентів у Об'єднаному Королівстві та Італії (32% в обох випадках) та 31% болгарів (порівняно з середнім по ЄС 21%). Майже половина австрійців (45%) вказали «свободу особистості», що є другою найбільш часто згадуваною цінністю у цій країні (порівняно з середнім показником для ЄС 21%). Три з 10 респондентів у Литві, Латвії та Чеській республіці (31% кожна) відповіли так само [302].

27% респондентів на Кіпрі, 26% — Мальті та 19% у Румунії вказали релігію як одну з найважливіших цінностей для них особисто (порівняно з 7% у середньому для ЄС). Три з 10 бельгійців (29%) і лише 1% греків згадали «толерантність» (у середньому в ЄС — 16%). 22% румунів згадали «самореалізацію» (порівняно з середнім по ЄС 11%) і чверть бельгійців (24%) — «солідарність» (13% у ЄС) [302].

Відповіді на це питання респондентів з країн-кандидатів трохи відрізняються від відповідей європейських громадян. «Мир» є найголовнішою цінністю респондентів у КЮР Македонія (58%), потім — «права людини» (46%) та «повага до людського життя» (42%). Хорвати згадали ці самі цінності, але у іншому порядку: «права людини» (53%), «мир» (54%), «повага до людського життя» (46%), яка була найчастіше згадуваною у Туреччині (46%), наступні — «права людини» (41%) і «рівноправність» (31%). Лише 31% турків згадали «мир», що є найнижчим показником для цієї цінності у всіх опитаних країнах. Майже п'ята частина турків (19%) згадали релігію (порівняно з лише 9% хорватів та 11% респондентів у КЮР Македонія) [302].

Більше ніж половина респондентів-«матеріалістів» (32%) згадали мир (53%) як одну з найважливіших цінностей; з 36% «постматеріалістів» — 9%. Існує подібна, хоча менш помітна тенденція, щодо цінності «повага до людського життя»: її згадали 43% «матеріалістів» і 34% «постматеріалістів». Протилежною є тенденція стосовно цінності «права людини»: її вказали половина постматеріалістів та 40% матеріалістів. Змішана група, яка представляє 57% панелі загалом, згадала три цінності у подібних пропорціях: 43% — «мир» та «права людини»; 42% — «повагу до людського життя» [302].

Спільні особистісні цінності європейців визначають на мікрорівні політичного аналізу загальноновизнаний ціннісний каркас, що у політичному просторі набуває певних форм. Наразі у побудові змістового ціннісного каркасу слід перейти до аналізу цінностей європейського суспільства.

Один із засновників соціологічної науки О. Конт визначив поняття «суспільство». Це «функціональна система, структуру якої становлять сім'я, класи та держава і яка ґрунтується на поділі праці та солідарності» [231, с. 24]. Спираючись на матеріалістичні позиції дослідження, його можна визначити так: «Суспільство — історично складена відносно стійка система зв'язків, взаємодій та відносин між людьми, що базується на певному способі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних та духовних надбань та така, що підтримується силою політичних, моральних, духовних, соціальних інститутів, звичаїв, традицій, норм» [231, с. 56]. З соціологічного погляду суспільство функціонує через взаємодію соціальних груп, класів, якими «...називаються великі групи людей, що відрізняються за їх місцем в історично сформованій системі суспільного виробництва, за їх відношенням (в більшій мірі закріпленому в законах) до засобів виробництва, відповідно до їх ролі в суспільному поділі праці, а отже, за способами отримання та розмірами частки суспільного багатства, якою вони володіють» [231, с. 59]. У такий спосіб людина, наділена власними потребами, інтересами та цінностями, через систему суспільного виробництва та суспільний поділ праці приєднується до певних соціальних груп та класів, у процесі життєдіяльності набуваючи ознак класової свідомості та поділяючи класові цінності. Головною ознакою класу, за марксистською теорією класів, є відношення до засобів виробництва. Це твердження, не втрачаючи

своєї об'єктивності, має бути доповнене деякими фактами, що фіксують тенденції сучасної соціальної реальності. По-перше, виокремлення двох основних класів капіталістів та найманих працівників наразі не відповідає всій складності суспільних відносин. Нарівні з розвинутим капіталістичним виробництвом існує товарне та дрібнотоварне, тому виділяють клас власників великого, середнього та малого бізнесу. По-друге, нині власність перебуває в руках великої кількості акціонерів, однак управління нею здійснюють менеджери-управлінці, звідси логічним є виокремлення власників засобів виробництва та менеджерів. По-третє, на великих та середніх підприємствах влада розподілена нерівномірно, тому існує диференційована посадова система з різними ступенями влади та відповідальності, отже, логічним є виокремлення численного середнього класу. По-четверте, у другій половині ХХ ст. класовий поділ західного суспільства визначався переважно тенденціями розвитку сектора послуг, а не розвитком тенденцій індустріальної економіки.

Поява стійкого та численного середнього класу в суспільствах ОЄ змусила марксистів та неомарксистів переглянути свої теоретичні конструкції. Так, американський соціолог Е. Райт розробив альтернативний підхід до аналізу класів, який ґрунтується на аналізі робочого процесу, влади, повноважень та кваліфікації. Е. Райт розробив дві класові моделі: модель «влади/контролю», «модель експлуатації». У межах першої моделі Е. Райт виокремив три типи соціальних позицій — базовий та два типи суперечливих. Базові класові позиції створюються поточним способом виробництва: буржуазія, робітничий клас. Суперечливі позиції належать двом класам одночасно: і класу робітників, і класу капіталістів — напівавтономним службовцям та дрібним роботодавцям. У межах «моделі експлуатації» Е. Райт виокремив соціальні позиції власників (капіталісти, дрібні роботодавці, дрібна буржуазія) та найманих робітників (виконавці, супервайзери та менеджери в трьох кваліфікаціях кожна: некваліфіковані, кваліфіковані та експерти).

Класова схема Е. Райта наразі є однією із загальноприйнятих у суспільствах ОЄ при проведенні міжнародних проектів теоретичного та практичного аналізів соціальної дійсності. Проте запропонована схема не позбавлена недоліків, що спричинено багатогранністю соціальної дійсності. Англійський дослідник Г. Еспін-Андерсен зробив спро-

бу поглибити його схему [301]. Наскрізною думкою в його аргументації стало виокремлення фордистського (індустріального) та постфордистського (постіндустріального) суспільств. Г. Еспін-Андерсен наголошував, що в останні десятиліття було розроблено принципи класового аналізу постфордистського суспільства, що стосувалися переважно «нового класу», який представлений професійно-управлінськими кадрами. Основними ознаками цього класу називали контроль наукового знання [298], контроль культури [311], делеговану владу та встановлення автономії [309], контроль кваліфікованих та організаційних активів [330]. Водночас, на думку Г. Еспіна-Андерсена, значно меншу увагу дослідники відводять аналізу нового постіндустріального пролетаріату, визначення розміру і характеру якого і є нині основною метою. Г. Еспін-Андерсен наполягає, що постфордистський поділ праці окреслює нові стратифікаційні межі (горизонтальну та вертикальну). Основним теоретичним аргументом у побудові горизонтальної стратифікаційної межі є теза про неправомірність об'єднання кваліфікованих робітників фізичної праці і сфери послуг (наприклад, кваліфікованого металурга і кваліфікованого перукаря). Це стосується і некваліфікованих робітників у різних сферах праці (наприклад, некваліфікованого робітника заводу і робітника мережі швидкого харчування).

Г. Еспін-Андерсен вважає необхідним диференціювати робітників не лише за рівнем кваліфікації (на кваліфікованих та некваліфікованих), а і секторально (на робітників первинного виробництва, індустрії та сфери послуг). Вертикальна стратифікаційна межа, на думку дослідника, має відображати ступінь відкритості або закритості соціальних кордонів. Характерною ознакою будь-якого класу є рух за впорядкованою кар'єрною траєкторією представників з подібними життєвими шансами. Іншими ознаками постфордистської соціальної реальності є гнучкість та рухливість, що порушує передбачуваність кар'єри та життєвих шансів, формуючи нову їх структуру, робить межі між класами прозорими та рухливими. Так, у постфордистській системі зайнятості життєві шанси значно більшою мірою залежать від освіти, культурного та соціального капіталів, ніж від позицій в організаційній ієрархії [301, с. 7—31]. Можна погодитися з У. Беком, що монолітна стабільна конструкція порушена плюралізацією життєвих позицій і стратегій [24, с. 140—146]. Цю думку поділяє і

3. Бауман, деталізуючи її описом феноменів фрагментації та індивідуалізації соціальної та політичної дійсності [13]. Отже, характеристика класової схеми об'єднаної Європи дає змогу приступити до аналізу цінностей європейського суспільства (макрорівень).

Державне регулювання економіки та вільна конкуренція (ВК). Більше ніж 6 з 10 респондентів ОЄ вважають, що ВК — найкращий шлях гарантування економічного процвітання (61%) та що держава занадто втручається у їх життя (58%). Чим ближчі респонденти до правої частини політичного спектра, тим ймовірніше, що вони підтримають принципи ВК та мінімум втручання держави. Праві схильні підтримати ідею, що ВК — найкраща гарантія економічного процвітання (72% проти 57% лівих). Вони також більш схильні вважати, що держава втручається у їх життя (61% проти 57%) [302].

Респонденти, яким тяжко оплачувати рахунки, значно менше схильні підтримувати ВК (59% проти 64% тих, хто не має таких проблем) [302]. Те, що вони борються, щоб звести кінці з кінцями, робить їх більш критичними до держави, вони менше схильні вважати, що ВК — гарантія процвітання.

70% європейців, які ЄС сприймають позитивно, підтримують ВК порівняно з 53% тих, хто оцінює її негативно. З іншого боку, лише 55% тих, для кого образ ЄС позитивний, думають, що держава занадто втручається у їх життя, порівняно з 70% тих, для кого образ ЄС негативний [302]. Можемо припустити, що ці результати виражають один з традиційних критичних поглядів, адресований ЄС, щодо «важливості законодавства» та надлишку «бюрократії».

Втручання держави. Майже 6 з 10 опитаних людей (58%) вважають, що держава надмірно втручається у їх життя, порівняно з 37% тих, хто притримується протилежного погляду. У верхній частині шкали три четверті угорців (75%), 73% респондентів у Португалії, Словенії та Об'єднаному Королівстві, 68% греків розділили цю думку, яку підтримують більшість респондентів у 27 ДУ. Відповіді грецьких респондентів трохи суперечливі: з одного боку, Греція єдина європейська країна, де більшість респондентів не погоджуються з ідеєю, що ВК сприяє процвітання, з іншого — більшість із них вважають, що держава занадто втручається у їхнє життя [302].

Громадяни Угорщини та Португалії найменш задоволені своїм становищем та найбільш стурбовані своїм найближчим майбутнім. Більше ніж дві третини фінів (67%) та більшість респондентів у країнах Балтії (63% естонців, 59% литовців та 58% латвійців) не погоджуються з твердженням, що «держава дуже сильно втручається у наше життя» [302]. Як і громадяни ЄС, більшість респондентів у країнах-кандидатах вважають, що держава забагато втручається у їх життя [302].

Рівноправність проти свободи особистості. Дві третини європейців (65%) погоджуються з твердженням, що «ми потребуємо більше рівноправності та справедливості, навіть якщо це означає менше свободи для особистості». Цю думку, яку підтримують респонденти Італії, Португалії та Угорщини (78% у всіх цих країнах), обирають більшість респондентів у країнах-учасницях, за винятком Нідерландів, де лише 45% опитуваних людей погодилися з цим (52% не погодилися) [302].

У скандинавських країнах понад половина респондентів вважають, що вони потребують більше рівноправності та законності, навіть якщо це означає менше свободи особистості: 52% данців, 54% шведів та 55% фінів. Подібна ситуація спостерігається в Австрії (53%) [302].

Загалом респонденти в країнах-кандидатах більш схильні погодитись з твердженням, що «ми потребуємо більше рівноправності та справедливості, навіть якщо це означає менше свободи для особистості [302]»: 80% турків (найвищий показник всіх країн, які беруть участь в опитуванні); 74% хорватів та 72% респондентів у КІОР Македонія погоджуються порівняно з 65% всіх європейців у середньому [302].

Ці дані, на нашу думку, свідчать про те, що політики та політологи ЄС називають «дефіцитом демократії» і наслідком значної лібералізації економіки ціною зменшення соціальної справедливості та соціальної рівності. Потенційно — це наріжний камінь внутрішньої політики ЄС та національних стратегій у політиці.

Вік та освіта респондентів також впливають на їх позицію стосовно твердження «більше рівноправності та справедливості, навіть ціною свободи особистості». Чим молодші респонденти, чим довше вони навчалися, тим менше вони схильні погоджуватися з ним. Однак, незважаючи на значні відмінності між групами, більшість

респондентів вважають, що необхідні більше рівноправності та справедливості, навіть якщо це означає менше свободи особистості.

Майбутні цілі. Боротьба з інфляцією — першочергова, найважливіша мета майбутнього, на думку європейців.

Як цілі, яких на думку європейців, їх країни мають досягнути у наступні 10 чи 15 років, вони назвали: боротьбу з цінами, що зростають (66%) [302]; підтримання порядку у своїй країні (53%); надання людям можливості більше впливати на рішення уряду (45%) і, нарешті, захист свободи слова (28%) (рис. 2.5) [302].

Рис. 2.5. Діаграма «Майбутні цінності-цілі Європейського Союзу»

Результати відображають основні проблеми громадян ЄС 27, зокрема стурбованість інфляцією. Боротьба зі зростанням цін була основною відповіддю, записаною у 23 ДУ (83% греків, 81% латвійців та бельгійців і 8 з 10 респондентів у Франції та Словенії — 80% в обох випадках). Однак ця точка зору не одностайна: три ДУ не погоджуються з цим консенсусом: лише 31% респондентів у Нідерландах, 27% у Данії та 20% у Швеції хочуть, щоб боротьбі проти інфляції надали першочергової важливості [302].

Підтримання порядку. Найчастіше згадували респонденти у Болгарії (68%), ірландці (67%), скандинави (66% шведів та 65% данців) та румуни (64%). Лише респонденти Данії визнали захист свободи слова своїм основним пріоритетом (68% данців проти середнього в ЄС показника 28%). Цю мету підтримали більше 6 з 10 респондентів у Швеції та Нідерландах (62% та 61% відповідно). Свободу слова значно менше згадували країни, що недавно приєдналися до ЄС [302].

Найвищі показники для надання людям більшого впливу на рішення уряду були зафіксовані у Латвії та Чеській Республіці (68% та 62% відповідно, порівняно з середнім показником ЄС 27 — 45%). Очікування в умовах об'єднаної демократії також високі в Об'єднаному Королівстві, де 54% респондентів згадали цю мету [302].

Результати у країнах-кандидатах неоднорідні. Більшість респондентів у КЮР Македонія — (82%) та Туреччині (69%) вважають, що підтримання порядку має бути основним пріоритетом країни. Ці два показники були найвищі серед усіх опитуваних країн. У КЮР Македонія цей результат можна пояснити впливом недавньої війни на Балканах, проблемами незалежності Косово; у Туреччині це може бути наслідком заворушень на Середньому Сході. Респонденти у Хорватії пріоритетною ціллю майбутнього частіше називали подолання інфляції (66%), ніж підтримання порядку (61%) [302].

Позиція на шкалі постматеріалізму (ПМ). ПМ теорію розробив політичний аналітик Р. Інглхарт [302], який запропонував культурний аналіз з історичної перспективи. Він створив теорію, що розвиток у достатку та відсутність війни призвели до зміни у ставленні громадян, які менш стурбовані матеріальним добробутом та більше зацікавлені у суб'єктивному індивідуальному добробуті. Задоволення індивідуальних потреб дає їм змогу спрямувати свої інтереси до більш якісних площин. За Р. Інглхартом, це нова форма культури, яка виникає у процесі еволюції матеріалістичної культури, що спочатку зосереджувалася на цінностях фізичного та матеріального благополуччя.

Позицію респондентів на ПМ шкалі визначають на основі відповідей на питання про пріоритети майбутніх цілей. Згідно з тезою Р. Інглхарта, ті, хто вибрали «підтримку порядку у країні» та «боротьбу з підвищенням цін», є матеріалістами, а ті, хто відповіли: «надання людям змоги більше впливати на важливих рішеннях уряду» та «захист свободи слова», є постматеріалістами. Ті, хто вибрали кожен окремих пункт обох груп, належали до змішаної групи [302].

Аналітична теорія ПМ має певні переваги з погляду аналізу даних «Євробарометра». Під час хвилі ЄБ64, восени 2005 року, був вимірний ПМ відсоток у ЄС. ПМ відсоток впав 3-відсотковими пунктами після хвилі ЄБ65 з 12% до 9%. Мабуть, економічна криза та турботи про майбутнє вплинули на пріоритети європейців, які звертають увагу

на більш матеріальні інтереси. Це означає, що європейське суспільство ще не наблизилося до постмодернізму, такі фундаментальні проблеми, як купівельна спроможність, безробіття та злочини, залишаються важливими [302].

Політична змінна. Респонденти, що тяжіють до правих, значно частіше належать до групи матеріалістів (35% з них проти 27% лівих респондентів), тоді як респонденти, що схилиються до лівих поглядів, з'являються частіше у категорії ПМ (12% лівих проти 7% правих) [302].

У 25 з 27 ДУ змішана група є найбільшою. В Ірландії 48% респондентів належать до матеріалістичної групи; 45% — до змішаної та 5% — до ПМ групи; в Іспанії 45% — матеріалісти; 43% — у змішаній групі, 8% — у групі постматеріалістів. ПМ показник перевищує 20% лише у двох ДУ: Швеції (23%) та Нідерландах (20%), оскільки рівень життя у цих країнах високий та економічна ситуація благополучна. Показник між 15 та 20% — у Німеччині та Данії. У 12 країнах ЄС 5% чи менше населення належить до ПМ групи [302]. Болгарія — країна з найнижчим ПМ показником. Як пояснює Р. Інглхарт [302], щоб перейти до постмодернізму, основна частина населення повинна звільнитися від матеріальних турбот. Цікаво, що голландці та шведи найменш схильні вказувати інфляцію як головну проблему, з якою зіштовхнулася їх країна (16% та 9% відповідно, середній показник у ЄС — 37%) [302].

Цінності, які найкраще представляють ЄС. Для громадян ЄС «права людини», «мир» та «демократія» — три цінності, які найкраще представляють цей союз (рис. 2.6).

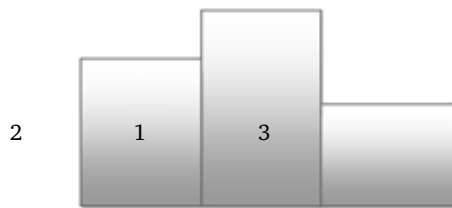

Рис. 2.6. Діаграма «Цінності, які найкраще представляють ЄС»
(1 — «права людини» (37%); 2 — «мир» (35%);
3 — «демократія» (34%))

Ці три цінності включають дві з основних особистих цінностей — «права людини» та «мир», але обрані вони в іншому порядку.

Більше третини європейців (37%) згадали «права людини» як цінність, яка найкраще представляє ЄС, включаючи майже половину респондентів у Бельгії (49%), 46% у Данії, 45% у Франції та Словаччині та 44% у Румунії, на Кіпрі та в Литві. «Мир» став другою європейською цінністю (35%), його згадали половина німців та шведів (51% та 50% відповідно); 44% респондентів Люксембурга та Бельгії; 42% — Греції та Словенії; 41% — французьких респондентів [302].

Майже ідентична кількість європейців вказали «демократію» (34%). Майже половина респондентів Данії та Словаччини (49% в обох випадках), Кіпру (48%) згадали цю цінність, поставивши її на перше місце. «Законність» здобула 22%. У Болгарії (42%) вона була найчастіше вказуваною цінністю; її також назвали 38% респондентів у Словенії, 37% у Нідерландах та третина на Мальті (33%). Респонденти в Ірландії (26%), Болгарії та Греції (по 25%) вважають, що повага до людського життя дуже характерна для ЄС (порівняно з середнім для ЄС показником 14%); більше п'ятої частини респондентів у Литві згадали «свободу особистості» (22%), ідентична кількість португальських — «рівноправність» (порівнюючи з середнім показником у ЄС — 13%). Більше чверті респондентів на Кіпрі (26%), 25% у Словаччині, 24% у Бельгії та Данії вказали «солідарність» (у порівнянні з 15% у середньому у Союзі) [302].

Відповіді у країнах-кандидатах досить близькі до відповідей країн ЄС 27. Для 43% респондентів у Туреччині та 39% у КЮР Македонія «права людини» — цінність, що найкраще представляє ЄС. У КЮР Македонія респонденти помістили «демократію» та «мир» на друге місце (36%), у Туреччині — «повагу до людського життя» (34% порівняно з середнім для ЄС показником 14%), а «демократію» — на третє місце (26%). Хорвати, на відміну від інших європейців, обрали «законність» першою (41%). Більше третини (35%) згадали «демократію» та (32%) «мир». Лише 14% турків згадали «мир» (різниця у 21-відсотковий пункт порівняно з середнім по ЄС). Лише 7% респондентів у Туреччині та 9% у КЮР Македонія вважають, що «повага до інших культур» найкраще представляє ЄС (порівняно з 19% хорватів та середнім по ЄС 27 — 17%) [302].

Респонденти віком 55 років і вище (38%) вказали «мир» першим як цінність, що найкраще представляє ЄС. Інші вікові групи розмістили «права людини» на перше місце. «Права людини» також найчастіше обирали цінністю робітники фізичної та розумової праці (38% в обох

випадках) та безробітні (35%), керівники поставили «демократію» на перше місце (45%) [302].

Коли порівняти цінності, які європейці вважають особистими, і цінності, котрі називають найхарактернішими для ЄС, можна побачити, що більшість цінностей вони вважають особистими. «Демократія» — єдиний виняток з правила: 34% заявили, що вона представляє ЄС, а 27% — що це особиста цінність. «Повагу до людського життя» — називають особистою цінністю 41%; 14% — цінністю, що представляє ЄС [302].

Для діалектичного поєднання теорії та практики в побудові класифікацій цінностей політичного простору ОЄ слід спиратися на фактичний матеріал — цінності, зафіксовані у нормативно-правових документах, якими є: «Договір, що запроваджує Європейський Союз», «Договір, що запроваджує Конституцію для Європи», Копенгагенські критерії членства в Європейському Союзі, Лісабонський договір. Цей перелік можна було б продовжити, але зазначені нормативно-правові акти є концептуальними документами, що фіксують еволюцію ОЄ загалом та політичного простору зокрема. Будь-яка класифікація є лише спробою (суб'єктивною) об'єктивного відображення частини реальності і не може претендувати на повне її описання, отже природа будь-якої класифікації є суб'єктивно-об'єктивною.

Класифікація цінностей політичного простору об'єднаної Європи № 1 ґрунтується на емпіричному матеріалі «Євробарометра» 2008 року (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Класифікація цінностей об'єднаної Європи (1)

Змістове навантаження поняття «цінності ОЄ»	Форми вираження змісту поняття «цінності ОЄ»
1	2
Мир	безпека (особиста безпека, безпека життєдіяльності)
	політика безпеки (безпека суспільства, держави, безпека в регіоні, союзи, світі)
Права людини	право приватної власності, право на гідне життя, право на здоров'я
	право обирати та бути обраними, право контролю державної влади

Закінчення таблиці 2.1

1	2
Повага до людського життя	проявляється у ставленні до людини з боку різних інституцій (міліції, медичних закладів, органів державної влади) тощо
Демократія	плюралістична демократія, демократичний соціалізм, ліберальна демократія
	поділ гілок влади, розвинена політична участь «пасивних» суб'єктів політичного простору
Свобода особистості	свобода слова, віросповідання, поглядів
	свобода вибору
Законність	правова держава, пріоритет закону над політикою, верховенство закону
Рівноправність	де-юре рівні можливості, де-юре рівність усіх перед законом
Толерантність	форма прояву характеризується сферою застосування: культурний, духовний простір — толерантність до іншого віросповідання і т. д.; соціальний простір — толерантність у поглядах на статеве життя і т. д.; в політичному просторі — толерантність до різних ідеологічних переконань і т. д.; в економічному просторі — толерантне ставлення до людей, які мають значні фінансові статки і т. д.
Солідарність	солідарність за політичною ознакою — політичний рух; солідарність за професійною ознакою — профспілка тощо
Самореалізація	існування класових, станових чи інших обмежень самореалізації; розмиті кордони між класами, розмита класова свідомість — розширені кордони самореалізації
Повага до інших культур	расова рівність — нерівність, відсутність — наявність етнічної дискримінації, відсутність — наявність класової дискримінації тощо
Релігія	система абсолютних правил, істин; система ідеологічних переконань, які, витісняючи релігію, здатні пояснити світобудову — комунізм тощо

Мир розглядають як стан суспільства, що характеризується відсутністю війни, за якого будь-які конфлікти вирішуються шляхом домовленостей.

Права людини — невід'ємні та обов'язкові для дотримання всіма громадянами політичні, економічні, соціальні,

культурні та інші можливості життєдіяльності, надані людині від природи, без яких вона не може повноцінно існувати як людська істота [208, с. 531].

Демократія — влада народу, що виходить з організації та функціонування державної влади на засадах визнання народу її джерелом і носієм, ґрунтується на прагненні забезпечити справедливість, рівність і добробут усіх при розв'язанні проблем і питань суспільного врядування [208, с. 138].

Свобода особистості — одна з істотних ознак людського буття, що становить необхідну умову існування суспільства, виявляє вищу духовну суть людини і цінність її життя [208, с. 595].

Законність — правовий режим у державі, що виявляється у вимозі суворого і неухильного дотримання і обов'язкового виконання, а також точного застосування усіма суб'єктами права законів та заснованих на них підзаконних актів [208, с. 208].

Рівноправність розглядається як рівність усіх громадян суспільства перед законом і судом, наявність рівних конституційних прав і свобод.

Толерантність — різновид взаємодії та взаємовідносин між різними сторонами — індивідами, соціальними групами, державами, політичними партіями, за якого вони виявляють сприйняття і терпіння щодо відмінностей у поглядах, уявленнях, позиціях та діях [208, с. 661].

Солідарність — одностайність, спільність інтересів, активне співчуття певним діям або судженням; соціальна згуртованість, єдність дій, спільна діяльність, у процесі якої досягаються певні цілі, розв'язуються суспільні проблеми, реалізуються спільні інтереси [208, с. 615].

Самореалізація — процес становлення особистості, результатом якого є вихід на цінності — цілі, напрями та способи активності, адекватні індивідуальним здібностям, та здатність через цілепокладання самостійно й самобутньо реалізувати своє призначення.

Повага до інших культур — толерантне ставлення до «чужої» культури (світогляду, способу мислення, думок, вірувань тощо).

Релігія — особливий тип духовно-практичної діяльності, що характеризується єдністю світогляду, дії, мислення, відчуття, заснованою на вірі у священне [138, с. 306].

Проаналізувавши практичний аспект закріплення цінностей політичного простору ОЄ за допомогою стати-

стичних даних (Eurostat) та даних соціологічних досліджень (Eurobarometer), можна приступати до аналізу нормативного складника — закріплення цінностей у нормативно-правових актах ОЄ, зокрема в Копенгагенських критеріях та «Договорі, що запроваджує Конституцію для Європи» як у документі, в якому об'єднані європейські цінності (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Класифікація цінностей об'єднаної Європи (2)

Назва критерію	Форми прояву
Політичні критерії	стабільність інститутів, що гарантують демократію; верховенство права; повага до прав людини; повага і захист національних меншин
Економічні критерії	наявність дієвої ринкової економіки і здатність витримувати конкурентний тиск і дію ринкових сил у межах ЄС
Структурні критерії	здатність узяти на себе зобов'язання, що випливають з членства в ЄС, включаючи суворе дотримання цілей політичного, економічного, валютного союзу

Охарактеризуємо класифікацію цінностей політичного простору (2) на основі Копенгагенських критеріїв докладніше.

Політичні критерії. Членство в ЄС з погляду політичних стандартів вимагає від країни-кандидата стабільності інститутів, що гарантують демократію, верховенство права, повагу і захист меншин. Статтею 6 Договору про Європейський Союз закріплено, що «Союз базується на принципах свободи, демократії, поваги до прав людини, основних свобод та верховенства права» [104].

Країни, які бажають стати членами ЄС, повинні не лише закріпити принципи демократії і верховенства права у своїх конституціях, а й втілювати їх у повсякденне життя. Конституції країн-заявників мають гарантувати демократичні свободи, включаючи політичний плюралізм, свободу слова та свободу совісті. Вони встановлюють демократичні інститути й незалежні органи правосуддя, органи конституційної й незалежні органи правосуддя, органи конституційної юрисдикції, що створює умови для нормального функціонування державних установ, проведення

вільних і справедливих виборів, періодичної зміни правлячої парламентської більшості, а також визнання важливої ролі опозиції у політичному житті.

Для оцінювання виконання країнами-кандидатами умов членства Європейська Комісія у кожному своєму Висновку виходить за межі формального опису політичних інститутів і відносин між ними. На основі низки детальних критеріїв вона оцінює, чи має демократія реальний характер. При цьому перевіряють, як захищаються конституційні права і свободи, зокрема свобода слова в процесі діяльності політичних партій, неурядових організацій і засобів масової інформації.

Економічні критерії. Відповідно до Копенгагенських критеріїв вимоги до членства у сфері економіки полягають «у наявності як дієвої ринкової економіки, так і здатності витримувати конкурентний тиск і дію ринкових сил у рамках ЄС».

Про наявність дієвої ринкової економіки свідчить виконання таких умов:

- рівновага між попитом і пропозицією як результат вільної взаємодії ринкових сил;
- лібералізація цін і торгівлі;
- відсутність перешкод для доступу на ринок і виходу з нього;
- наявність достатньої правової бази, у т. ч. регулювання права власності, виконання законів і контрактів;
- досягнення макроекономічної стабільності, у т. ч. цінової рівноваги, стабільність державного фінансування та платіжного балансу;
- суспільний консенсус щодо найважливіших питань економічної політики;
- достатня розвиненість фінансового сектору для спрямування збережень на інвестування виробництва.

Критерій здатності витримувати конкурентний тиск і дію ринкових сил у рамках ЄС передбачає:

- наявність дієвої ринкової економіки з достатнім рівнем макроекономічної стабільності, що дає змогу суб'єктам ринку приймати рішення в атмосфері стабільності й передбачуваності;
- достатню кількість людських і матеріальних ресурсів, включаючи інфраструктуру (енергопостачання, телекомунікації, транспорт і ін.), рівень освіти і дослідницької діяльності;

— ступінь впливу урядової політики і законодавства на конкуренцію шляхом проведення торговельної політики, політики конкуренції, надання державної допомоги;

— рівень і темпи інтеграції держави в ЄС перед його розширенням;

— достатню частку «малих» фірм у структурі економіки, оскільки «малі» фірми отримують вигоду від спрощеного доступу на ринок.

Структурні критерії. Копенгагенська Європейська Рада дійшла висновку, що країни-кандидати мають бути здатними взяти на себе зобов'язання членства в ЄС у контексті відповідності цілям Договору про Європейський Союз, включаючи політичний, економічний та валютний Союз.

Спільна зовнішня політика і політика у сфері безпеки є головними складниками політичного союзу ЄС; важливим сегментом ЄС є Європейський економічний і валютний союз. Однак слід розрізняти участь у валютному союзі, обов'язковому для усіх членів ЄС, і прийняття євро як єдиної валюти. Від нових членів не вимагають цього, навіть якщо вони беруть участь у економічному і валютному союзах. Участь у ньому сприятиме розвитку країн-кандидатів, прийняттю у перспективі євро як єдиної валюти для усіх членів ЄС.

Входження у економічний і валютний союз передбачає три стадії: стадія підготовки до приєднання — період до приєднання; стадія приєднання — період від приєднання до прийняття єдиної валюти; остання стадія — впровадження євро.

На стадії підготовки до приєднання країни-кандидати реформують свою економіку з метою її узгодження з Копенгагенськими економічними критеріями щодо дієвої ринкової економіки і здатності витримати конкурентний тиск і дію ринкових сил у межах ЄС. Окрім згаданого вище, на цій стадії має бути адаптована спеціальна частина права ЄС, що стосується економічного і валютного союзу, а саме:

- завершення лібералізації руху капіталів;
- заборона будь-якого прямого фінансування державного сектору через центральний банк чи шляхом надання привілейованого доступу державного сектору до фінансових інститутів;
- відповідність статуту центрального національного банку країни-кандидата Договору про ЄС, включаючи

положення про незалежність органів валютного контролю і підтримання стабільності цін.

Виконання цих вимог разом із постійним здійсненням належної економічної політики і проведення економічних реформ дасть змогу країнам-кандидатам брати участь у економічному і валютному союзі без запровадження євро.

На стадії приєднання нові держави-члени будуть учасниками економічного і валютного союзів і мають діяти відповідно до Розділу VII Договору про заснування Європейського Співтовариства. Ці зобов'язання полягають у:

— суворому дотриманні цілей економічного і валютного союзу;

— проведенні політики контролю курсів валют, враховуючи, що вона належить до сфери спільних інтересів ЄС;

— проведенні економічної політики;

— уникненні високого бюджетного дефіциту і суворому дотриманні відповідних положень Пакту про стабільність і зростання (ухвалений Європейською Радою у червні 1997 року);

— подальшій адаптації статутів національних центральних банків з метою їхньої інтеграції в європейську систему центральних банків;

— прогресі у забезпеченні Маастрихтських критеріїв зближення (конвергенції).

Виконавши маастрихтські критерії зближення (конвергенції), які стосуються цінової стабільності, дефіциту бюджету, державного боргу, стабільності національної валюти та відсоткових ставок, країни-кандидати можуть вважатись повноцінними учасниками економічного і валютного союзу. Критерії зближення полягають в тому, що:

— відношення державного дефіциту до ВВП не має перевищувати 3%;

— відношення державного боргу до ВВП не має перевищувати 60%;

— достатній рівень стабільності цін і сталість середніх темпів інфляції (цей показник не повинен перевищувати три кращі показники держав-членів більш ніж на 1,5%);

— довгострокова номінальна відсоткова ставка не має перевищувати три кращі показники стабільності цін держав-членів більш ніж на 2%;

— протягом щонайменше двох років і без значного напруження з боку відповідної країни нормальне відхилен-

ня величини обмінного курсу національної валюти не повинно виходити за граничні значення, передбачені механізмом обмінного курсу країн-членів.

На останній стадії (впровадження євро) участь держав у зоні євро вирішується у світлі виконання країнами необхідних умов для прийняття єдиної валюти після перевірки досягнення достатньо високого рівня зближення.

Держави-кандидати повинні будуть адаптувати законодавство (*acquis*) на стадії приєднання до економічного і валютного союзу. Це означатиме встановлення незалежності центрального банку, скоординованість економічної політики, суворе дотримання відповідних положень Пакту про стабільність і зростання. Нові держави-члени мають лібералізувати рух капіталів. Передбачається, що вони братимуть участь у механізмі контролю за курсом валют в ЄС й уникатимуть різких коливань їх курсів.

Отже, 80% вимог, які ЄС висуває до держав-кандидатів, стосується економічної інтеграції, а тому передбачає встановлення відповідності між економічними цінностями.

Аналіз цінностей, закріплених «Договором, що запроваджує Конституцію для Європи». Цей договір був ухвалений Європейським Конвентом 13 червня 2003 року в Салоніках. Конвент мав завдання розробити пропозиції з трьох питань: як наблизити громадян до європейського задуму та європейських інституцій; як структурувати політичне життя та європейський політичний простір у розширеному Союзі; як зробити Союз стабілізаційним чинником та взірцем у новому світовому порядку [103].

Назва «Договір, що запроваджує Конституцію для Європи» є досить нестандартною (стандартною назвою могла б бути «Конституція Європи», «Конституція Європейського Союзу» й т. д.). Запропонована назва пов'язана, на нашу думку, зі згаданою тенденцією до федералізації держав та народів. Крім того, така назва фактично не обмежує дію Конституції на держави-члени ЄС, залишаючи можливість вступу до союзу для інших країн [137, с. 24]. Така назва Конституції закладає підвалини формування міжнародного законодавства нової якості (конституціоналізації наддержавного права вперше в історії розвитку конституційного права), дія якого розповсюджується на значну кількість країн й створює цивілізаційні основи об'єднання більшої частини світу. Набрання чинності Лісабонського договору, який замінив Конституцію ЄС (таку назву використано для

спрощення), уніфікує законодавство держав — членів Союзу. Підписуючи Лісабонський договір, президент Польщі Л. Качинський зазначив [225], що таке співробітництво виникає на основі цього договору в інтересах країн Співдружності, Європи та цілого світу. Усі розділи проекту Конституції ЄС пронизані логікою забезпечення насамперед економічної взаємодії та ефективності.

Проаналізувати європейські цінності, закріплені Конституцією ЄС, можна за допомогою двох видів методу аналізу документів: традиційного (якісного методу) та формалізованого (кількісного методу — контент-аналізу). Під традиційним аналізом документів розуміють мисленнєві операції, спрямовані на інтеграцію даних, що містяться у документі через фільтр конкретних завдань, визначених дослідником. Контент-аналіз — це метод соціологічного дослідження на предмет наявності виділених дослідником категорій та одиниць аналізу. Для аналізу європейських цінностей слід: по-перше, сформулювати категорії та одиниці аналізу, які б відображали основні економічні, політичні, соціальні, культурні, правові цінності, що реалізуються у політико-правовому просторі ЄС; по-друге, проаналізувати співвідношення цих цінностей; по-третє, окреслити причинно-наслідкові тенденції конституювання саме цих цінностей у Конституції ЄС.

Метою Союзу (ст. 3) є: «плекати мир, свої вартості та добробут своїх народів» [103], іншими словами, основними факторами створення ЄС є фактор безпеки, поширення та культивування цінностей та політична, соціальна і економічна стабільність Європи. Для реалізації цієї мети в Конституції ЄС визначено категорії компетенції Союзу та держав-членів (ст. 11) [103]. Цей пункт важливий з огляду на певне обмеження правових компетенцій держав-членів порівняно з компетенцією Союзу, «...коли Конституція надає Союзові виключну компетенцію в певній сфері, лише Союз може здійснювати законодавчу діяльність та ухвалювати юридично обов'язкові акти; держави-члени мають право діяти в цій сфері самостійно, лише якщо вони отримали від Союзу належні повноваження, чи щоб виконати правові акти, що їх ухвалив Союз» [103]. До виключної компетенції Союзу згідно зі ст. 15 належить зовнішня політика (оборонна, безпекова). Отже, уперше в історії ЄС передбачається наділення статусом єдиної юридичної особи; саме ЄС, а не держави-члени, матиме право підписувати міжнародні договори, що означає безпрецедентну

передачу влади інститутам ЄС. Статті 20 та 21 запроваджують посади Міністра закордонних справ Союзу та Голови Європейської Ради — Президента Союзу. Президента ЄС передбачено обирати на саміті Європейської ради терміном на 2,5 року з правом одноразового переобрання [103].

Зважаючи на ці та інші чинники, ЄС остаточно набуває ознак наддержави. З огляду на це Франція, яка завжди займала чітку, сильну автономну позицію у Союзі, не підтримала такого варіанту Конституції ЄС. Схожі погляди мала і Велика Британія, незадоволена посиленням інституцій ЄС.

Із цього приводу відбувалися активні дискусії європейських політиків та громадських діячів, під час яких окреслилися такі загальні тенденції:

1. Утворилися два опозиційні табори: «міжурядовці» та «наднаціоналісти», котрі представляють ідеологічні полюси, між якими завжди мав вибирати Євросоюз. «Міжурядовці», до яких належать представники урядів Франції та Британії, прагнули «примарафетити» демократичний дефіцит ЄС шляхом посилення ради представників держав-членів, використовуючи анонімне голосування з питань, які стосуються державного суверенітету та чітко окресливши питання, що стосуються розподілу влади між Євросоюзом та його членами. «Наднаціоналісти», до яких належать переважно представники «менших» держав-членів ЄС та європарламентарі, бажали захистити Єврокомісію (вона традиційно виступає на боці слабших партій), посилити демократичний контроль за діями Європарламенту, розширити можливість голосувань із основних питань та загалом надати більше повноважень євроструктурам.

2. Обидва табори ставили фундаментальні філософські запитання: чи демократія потребує наявності демосу — групи осіб, що мають достатньо спільного для того, аби колективно вирішувати свої справи; чи можливою є поява спільного європейського демосу?

«Міжурядовці» часто долучаються до суверенізації, стверджуючи, що нації, тобто спільноти, об'єднані спільною мовою, культурою, історією та часто спільним етнічним походженням, є єдиними надійними політичними утвореннями. Оскільки Європа — це царина міждержавних угод, то і її демократія повинна діяти не через прямі зв'язки між громадянами та європейськими інституціями, а через посередництво політиків у Брюсселі, котрі є підзвітними своїм електоратам вдома.

«Наднаціоналісти» переконують, що можливо і бажано покладати надії на спільний європейський демос — європейську демократію, бо зв'язок між нацією та демократією склався історично, проте не є обов'язковим.

Наразі неможливо дати чітку відповідь на питання існування чи необхідності конституювання європейського демосу, адже питання не лише у нормативно-правовому закріпленні існування європейського демосу, а у його реальній ефективності у вирішенні важливих, насамперед внутрішньосоюзних, питань. Певним чином Конституція ЄС вже інституціоналізувала поняття «європейського демосу через закріплення у ній поняття «європейська ідентичність» та поняття «об'єднана Європа».

Згідно з логікою проведення контент-аналізу сформовано дослідницький фільтр загальноєвропейських цінностей, які можуть бути закріплені в Конституції. Він складається з наступних категорій та одиниць аналізу:

1. Правові детермінанти: правосуддя; правова держава; права; правовий (правове, право); верховенство права.

2. Загальноцивілізаційні цінності: свобода; рівність; солідарність; толерантність; справедливість; мир; плюралізм.

3. Культурні детермінанти: культура (культурний); гуманізм; гуманістичний; гуманітарний; європейська ідентичність; національна ідентичність.

4. Релігійні детермінанти: релігія (релігійний); духовність.

5. Соціальні детермінанти: сім'я; освіта; людина; соціальна (соціальний, соціальні); соціальний прогрес; соціальна інтеграція.

6. Політичні детермінанти: демократія; ідеологія; держава (держава-член, держави-члени, державний); об'єднана Європа; європейський політичний простір; демократична (демократичний, демократичні, демократичне); ліберальний (ліберальна, ліберальне, ліберальні); безпека; політика безпеки; небезпека; територіальна інтеграція; національний (національне, національні, національна).

7. Економічні детермінанти: капітал; ринок; економічний прогрес; економічна інтеграція.

8. Структурний фактор: інтеграція; кооперація; традиції; потреба (потреби, потребує); інтереси; конкуренція.

Розглядаючи категорію «правові детермінанти», варто відзначити, що Конституція ЄС, як і будь-яка інша Консти-

туція, має на меті конституювання прав своїх громадян та визначення основних тенденцій політико-правового та соціально-економічного життя суспільства, тому серед основних понять, що характеризували цю категорію, поняття «права» зустрічається найчастіше, визначаючи правове поле життєдіяльності суспільства. Іншою тенденцією, досить очікуваною, є продовження у Конституції ЄС правових традицій європейської цивілізації.

Дослідження потребує категорія «загальноцивілізаційні цінності». У результаті його було визначено такі тенденції: ЄС робить ставку на основну цінність — свободу, це поняття найчастіше, ніж інші, зустрічається у Конституції. Застосування цього поняття у Конституції дуже широке — від свободи особистісної (віросповідання, думки тощо) до економічної свободи (ліберальної).

На основі аналізу тексту Конституції можна дійти висновку про домінування свободи як такої, свободи ліберальної, певною мірою як конкуренції між людьми за ресурси. Конституція остаточно закріплює лібералізм як загальне правило дій. ЄС «не звертає вліво», незважаючи на зростаючу нестабільність у світі, на загострення соціально-економічних суперечностей як всередині Союзу, так і у світі загалом. Конституція відображає настрої деякої, можливо, навіть більшої частини суспільства ЄС.

4—7 червня 2009 року відбулися вибори до Європарламенту, у більшості країн перемогу отримали правочентристські сили, за винятком деяких держав, наприклад Великої Британії, де активізувалися ліві та лівоцентристські сили (вихідці з лейбористської партії та марксистські організації, наприклад, міжнародна марксистська течія). На нашу думку, політична ситуація в ЄС зараз досить прогнозована і стабільна і наразі незмінна за рахунок різновекторності політичних настроїв країн західної та східної гілки ЄС.

Другим найбільш вживаним поняттям категорії цінності є поняття «справедливість», третім та четвертим, відповідно, «рівність» та «солідарність». На нашу думку, застосування поняття «справедливість» пов'язано перш за все з правовими традиціями європейської цивілізації, про які було сказано вище. Європа має залишатися приваблююю для громадян інших держав, проте частіше для громадян тих держав, які привабливі для неї.

Почесне третє місце зайняло поняття «рівність», де-юре традиції європейської демократії продовжені й закріплені, де-факто робота над створенням рівних прав та можливостей давно перейшла у стан інертності. ЄС має ті ж проблеми, що їх має Україна, можливості середнього громадянина Союзу навіть приблизно не рівні можливостям вищого класу.

Досить велика увага з огляду на відсутність явної військової загрози надана такій цінності, як «мир». Це обумовлено, з одного боку, описаною вище ситуацією, яка склалася після другої світової війни, з іншого — світ не став більш безпечним, ніж він був на початку минулого століття, постійно існує загроза терористичних нападів, а також використання зброї як засобу «великої» політики. Європа робить ставку на мир, але часто її позиція досить слабка, щоб реально його відстоювати, варто згадати хоча б війну в Іраці 2003—2011 років.

Аналіз категорії «культурні детермінанти» дав очікувані результати. Досить велику увагу в Конституції приділено поняттю «культура», зокрема національним культурним традиціям, національній ідентичності, звісно, було закріплене поняття «європейська ідентичність».

Згадаймо ті дискусії, що точилися між різними конфесіями держав — членів ЄС з приводу включення поняття «релігія» у текст Конституції, зокрема християнської релігії чи її гілки католицької релігії з огляду на важливе її значення у формуванні європейської цивілізації. Проте розширений ЄС не міг піти на такі поступки, тому в тексті Конституції поняття «релігія» згадується, але досить формально у контексті свободи віросповідання та релігійної різноманітності. Однак не можна говорити, що релігія втратила своє значення в державах — членах ЄС, згадаймо хоча б результати дослідження «Викладання релігії в школах Європи», проведене В. Кожухаровим, у якому зазначається, що у 18 з 27 країн Євросоюзу викладання релігійних знань є обов'язковим, ще в дев'яти — факультативним [255].

Очікувано низькою є частота застосування поняття «сім'я» у тексті Конституції з огляду на те, що проблеми сім'ї не були пріоритетними в соціальній політиці ЄС в останні роки, не зважаючи на еволюцію сім'ї в державах — членах ЄС та динаміку збільшення неповних сімей з однією дитиною та сімей без дітей, про що свідчать останні звіти Євростату.

Оскільки Конституція ЄС є «політичним документом», тобто таким, що зосереджується на розкритті саме політичних, зокрема інституційних питань та проблем Союзу, то, відповідно, дещо більше уваги слід приділити аналізу саме політичних детермінант. Основними тенденціями, закріпленими в документі, є такі:

1) незважаючи на глобалізацію і інтернаціоналізацію, поняття «держава» не поступається жодному іншому поняттю за частотою використання, держава залишається на п'єдесталі політико-правового аналізу;

2) формально Європа відмовилася від єдиної закріпленої в нормативно-правовому полі ідеології, це поняття жодного разу не зустрічається у тексті Конституції, але використання, хоча й не дуже часте, поняття «ліберальний» знімає це питання саме по собі;

3) велику інформаційну увагу у тексті Конституції приділено поняттям «безпека» і «політика безпеки», що обумовлюється важливим значенням фактору безпеки і стабільності як у появі Союзу, так і у його функціонуванні;

4) у Конституції закріплюється поняття «об'єднана Європа» та «європейський політичний простір», що ставить крапку у дискусіях деяких науковців з приводу доцільності використання саме цих понять й зумовлює можливість і навіть необхідність розгляду цих понять як предмета окремих досліджень;

5) поняття «національний» досить часто використовується у тексті Конституції, проте його застосування пов'язано у більшості випадків з необхідністю прийняття спільних для національних урядів і парламентів рішень.

Оскільки Європа лібералізувалася і на нормативно-правовому рівні, в цьому контексті прогнозованим виявляється приділення інформаційної уваги ринковим механізмам та механізмам економічної конкуренції та інтеграції.

Аналіз категорії «структурний фактор» дає змогу розкрити причинно-наслідкові тенденції функціонування ЄС. Найчастіше використання поняття «потреба(и)» свідчить про те, що Європа надто потребує світової та європейської політичної географічної рівноваги, безпеки та інституціоналізації нових, сильніших, ніж раніше, європейських структур для реалізації своїх потреб, для того, щоб залишитися вагомим гравцем світової політики.

Отже, можна дійти кількох висновків. До економічних цінностей політичного простору об'єднаної Європи

належать: капіталістичний та посткапіталістичний спосіб виробництва; капітал як основний ресурс, що формує економіку та впливає на перерозподіл ресурсів політичного простору; ринок як сфера реалізації капіталовкладень та отримання надприбутків.

До політичних цінностей політичного простору об'єднаної Європи належать: держава як опора Союзу; політична стабільність та політична безпека в Європі та у світі.

Як домінуючу загальноцивілізаційну цінність варто вказати «свободу» як абсолютну домінанту ліберальної капіталістичної та посткапіталістичної суспільної моделі.

Аналіз тексту Конституції дає змогу зрозуміти, що натеper саме економічні та політико-правові засади європейської інтеграції домінують. Культурну спорідненість європейських народів варто розглядати як похідну від зазначених вище засад. Наразі Європа піклується про безпеку та економічну стабільність, і це чітко відображено в Конституції. Цей Конституційний проект можна назвати політичним, адже більшість питань стосується структури та функцій політико-правових інституцій ЄС.

На основі розглянутих та запропонованих класифікацій цінностей політичного простору об'єднаної Європи можна зробити такі висновки. Загально визнано, що західне суспільство тримається на трьох засадах: політичній демократії, ринковій економіці і національній державі.

Ідеологія економічного лібералізму виходить саме з твердження, що суспільство і держава не можуть ставити перед собою жодних цілей. Можна стверджувати, що принципи Європи спрямовані проти чогось, а не за щось. Проголосивши метою кожного політичного союзу збереження природних і невід'ємних прав людини, Декларація прав людини і громадянина висловила в цьому формулюванні принцип, згідно з яким основою громадського порядку є захист особистої ініціативи окремої людини. Передумовами особистої свободи є скасування приватної правової залежності і автономія особистої ініціативи, зокрема від державної влади. Ці принципи протистоять абсолютистській владі держави.

Історія Європи знала чимало і порушень цієї морально-правової засади і прикладів її торжества. Але порушення були аномаліями, бо вони суперечили цілому, тому перемогла та утвердилася система демократичних цінностей. Вона виявляється і в політичній структурі (плюралі-

стична демократія), і в економіці (право власності та ринкове господарство), і в ідеології (принцип політичної нації). У моральному сенсі це означає захист гідності людини як основну засаду всієї організації суспільства.

Сучасне західне суспільство частково пододало бідність, але не ліквідувало всіх джерел приниження і не гарантувало гідного існування кожному. Навпаки, підвищення життєвого рівня нижчих класів населення за умов інформаційної відкритості суспільства загострило потребу в захисті гідності та відчуття соціальної несправедливості.

На підставі здійсненого аналізу можна запропонувати авторську інтегральну класифікацію цінностей власне політичного простору, адже раніше було визначено, що саме ці цінності є одним із компонентів, на які розщеплюється «цінність» у соціумі. Ця класифікація є лише однією зі спроб опису ціннісного ядра політичного простору і не претендує на цілковиту завершеність (табл. 2.3.).

Таблиця 2.3

Класифікація цінностей політичного простору

Критерії класифікації	Види, форми цінностей
Ступінь усвідомлення	раціональні; ірраціональні
Ідеологічні переконання	крайній націоналізм — фашизм; поміркований націоналізм; центристські позиції (консерватизм, лібералізм); соціалізм; крайній соціалізм — комунізм
Структурний критерій	мікрорівень (людина, громадянин); мезорівень (соціальна група — сім'я, клан); макрорівень (суспільство, політична система); мегарівень (глобальне суспільство, глобальний політичний простір)
Джерело походження цінностей	матеріальні; ідеальні
Види полів	економічні (гроші, прибуток, власність, ринок); політичні (влада, ідеологія, авторитет, політична участь); соціальні (клас, класова свідомість, соціальна мобільність, престиж); духовні (релігійність, віра, абсолютна істина, церква)
Призначення цінності	цінність — мета; цінність — засіб; цінність — потреба; цінність — переконання

Розроблена авторська класифікація цінностей політичного простору ґрунтується на таких критеріях: структурний, ідеологічні переконання, ступінь усвідомлення, джерело походження, види полів, призначення цінностей. Базовою концепцією є концепція політичного простору П. Бурдьє, сутність якої полягає у виокремленні в структурі політичного простору елементів економічного, політичного, соціального і культурного полів. На цьому ґрунтується авторська концепція цінностей політичного простору, яка охоплює економічні, політичні, соціальні і культурні детермінанти.

2.2. КЛАСИФІКАЦІЯ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК ВАЖЛИВОГО СКЛАДНИКА ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

*Сама добродійність стає пороком,
коли її застосовують помилково*
О. Довженко

У рамках масштабного міжнародного проекту «Європейське соціальне обстеження» (2004—2005) (European Social Survey) було проведено дослідження цінностей країн Європи, у т. ч. і України (23 країни ЄС + Україна). Це дослідження дає змогу сформулювати ціннісний портрет населення України і зіставити його з більшою частиною населення Європи. Важливо, що об'єктами дослідження були і «старі» капіталістичні країни з давніми демократичними традиціями, так і колишні соціалістичні країни Центральної та Східної Європи (Угорщина, Польща, Словаччина, Словенія, Чехія), а також одна пострадянська країна (Естонія).

З огляду на дані попередніх міжнародних зіставлень, до яких була залучена Україна, а також подібна на неї в багатьох аспектах пострадянського розвитку Росія, українські експерти проекту (Є. Головаха, А. Горбачик, В. Магун, Н. Паніна) [174—175] очікували, що зміст життєвих цінностей українського населення буде значно відрізнятися від аналогічних цінностей населення європейських країн з розвинутою капіталістичною економікою і з демократичними традиціями.

Список цінностей, покладений в основу дослідження, був сформований ізраїльським дослідником Ш. Шварцем і охоплює 10 «латентних мотиваційних типів цінностей»:

1) влада (power). Соціальний статус і престиж, контроль чи домінування над людьми і ресурсами; 2) досягнення (achievement). Особистий успіх і його демонстрація через досягнення і здібності, що відповідають соціальним стандартам; 3) гедонізм (hedonism). Власне задоволення і чуттєве задоволення; 4) стимуляція (stimulation). Життя, насичене гострими відчуттями, новизною і складними завданнями; 5) самостійність (selfdirection). Незалежність у мисленні та прийнятті рішень, творчість, пізнання; 6) універсалізм (universalism). Розуміння, висока оцінка і захист благополуччя всіх людей, а також природи; толерантність; 7) доброзичливість (benevolence). Збереження і підвищення благополуччя людей, з якими людина часто спілкується; 8) традиція (Tradition). Повага і прийняття звичаїв та ідей, які виходять з традиційної культури і релігії, прихильність до них; 9) конформність (conformity). Уникнення дій, схильностей і спонукань, які могли б засмутити інших людей або заподіяти їм шкоду, а також порушити соціальні вимоги і норми; 10) безпека (security). Безпека, гармонія і стабільність суспільства, стосунків з людьми і самої людини [327, с. 878—891] (рис. 2.7).

Рис. 2.7. «Коло Шварца», яке ілюструє взаємозв'язки між десятьма типологічними вартісними індексами (Джерело: Schwartz, S. H. Universals in Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries) (1 — універсалізм, 2 — доброзичливість, 3 — конформізм, 4 — традиція, 5 — безпека, 6 — влада, 7 — досягнення, 8 — гедонізм, 9 — стимуляція, 10 — самостійність)

У найбільш загальному вигляді становище України порівняно з 23 країнами ЄС зображено на рис. 2.8.

Закінчення таблиці 2.4

1	2	3
	Конформність	Випереджає всі країни, крім Норвегії, Польщі, Словаччини, Чехії, з якими немає значних відмінностей
	Традиція	Випереджає 16 з 23 країн, відстає від Греції, немає значних відмінностей із Словаччиною, Португалією, Польщею, Ірландією, Іспанією, Словенією
Відкритість до змін	Самостійність	Відстає від всіх країн, окрім Греції
	Стимуляція	Відстає від всіх країн, окрім Греції, Угорщини
	Гедонізм	Відстає від 21 країни, випереджає Польщу, немає відмінностей зі Словаччиною
Самоутвердження	Досягнення	Україна займає середню позицію, відстає від 7 і випереджає 8 країн, немає значних відмінностей з 8 країнами: Греція, Німеччина, Норвегія, Ірландія, Данія і країни Бенілюксу
	Влада	Має найвище значення і випереджає всі інші країни
Вихід за межі власного Я	Доброчливість	Відстає від 16 країн, випереджає Словенію. Немає значних відмінностей зі Словаччиною, Чехією, Португалією, Угорщиною, Грецією, Польщею
	Універсалізм	Україна займає середню позицію. Не відрізняється від 10 країн, зокрема Німеччини, Данії, Ірландії, Великої Британії, Норвегії, Іспанії.

Як видно з таблиці, Україна за 8 із 10 ціннісних індексів посідає крайні або близькі до країв позиції серед 24 європейських країн. До того ж більшість відмінностей України за цими індексами з іншими країнами статистично значущі. Отже, цінності українського населення, як і

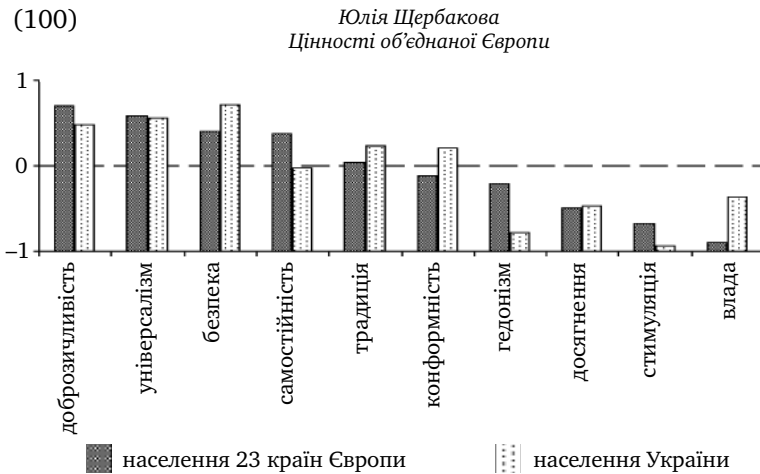

Рис. 2.8. Середні значення 10 вартісних індексів в Україні та в інших європейських країнах, включених до ЄСО

Вартісні індекси на цьому рисунку розташовано в порядку зменшення їх значущості для мешканців європейських країн. Цінності українців відрізняються від середніх їх значень у Європі: цінності безпеки, традиції, конформності та влади виражені в Україні помітніше, а цінності самостійності, гедонізму, стимуляції й доброзичливості, навпаки, слабше. Окрім того, Україна випереджає інші країни за одним із компонентів самоствердження, а саме за тим, де у фокусі багатство, повага і влада над людьми, а не активна самореалізація та самовіддача.

Більш детальне порівняння цінностей українського суспільства з європейськими країнами наведено у таблиці 2.4 [174—175].

Таблиця 2.4

Середні значення 10 типологічних вартісних індексів в Україні та результати порівняння України з іншими країнами

Назва укрупнених ціннісних категорій	Назва типологічних ціннісних індексів	Характеристика становища України порівняно з іншими європейськими країнами
1	2	3
Збереження	Безпека	Випереджає всі країни, крім Греції, Естонії, Польщі, Угорщини, з якими немає значних відмінностей

очікували експерти Інституту соціології НАНУ, відрізняються від цінностей населення більшості інших країн, залучених у дослідження. У додатках В—М містяться малюнки, які є графічним супроводом таблиці 2.4. На цих малюнках наведено середні значення ціннісних індексів у кожній із 24 країн, включених до ЄСО. На графіках країни ранговано в порядку зменшення важливості відповідної цінності.

Отже, «середньому українцеві» притаманна вища, аніж представникам більшості інших, залучених до обстеження країн, виразність цінностей, які належать до категорії «збереження» (безпека, конформність, традиція), і, навпаки, нижча виразність цінностей, які належать до протилежної за змістом категорії «відкритість до змін» (самостійність, гедонізм, стимуляція). Крім того, нижча цінність доброзичливості (з категорії «Вихід поза межі власного Я») і вища цінність влади, у т. ч. за рахунок цінності багатства, що є одним з її компонентів. Сильніше, ніж у респондентів із більшості інших країн, виражена цінність досягнення успіху і його соціального визнання. Загальна конфігурація цих відмінностей змальовує образ людини, якій притаманна висока обережність (або навіть страх), потреба в захисті з боку сильної держави, консерватизм, прагнення «не висуватися» і страх перед соціальним осудом. Відповідно у цієї людини порівняно слабо виражені потреби в новизні, творчості, свободі й самостійності, їй не притаманна схильність до ризику та прагнення до веселощів і задоволень. Водночас ця людина прагне до багатства і влади, а також до особистого успіху й соціального визнання (однак можна констатувати, що бажані досягнення не припускають творчості й створення нового). Сильна орієнтація на індивідуальне самоствердження знижує готовність цієї людини піклуватися навіть про тих, хто її безпосередньо оточує [174—175].

Усвідомлюючи наявність названих ціннісних відмінностей, важливо не переоцінювати специфіку українського населення. Україна розташована серед країн, з якими в неї відсутні статистично значущі відмінності. Це країни, які мають спільне з Україною соціалістичне минуле і, як і Україна, перебувають на етапі постсоціалістичного розвитку. Якщо розглядати результати зіставлення за 8 ціннісними індексами, за якими Україна відрізняється від більшості досліджуваних країн, то однакові з нею середні значення

найчастіше мають Греція, Польща, Словаччина (у 4-х ціннісних порівняннях кожна), а також Чехія, Угорщина та Ірландія (у 3-х ціннісних порівняннях кожна) [174, 175].

Згадане дослідження дає нам змогу зіставити ціннісні профілі населення України та інших європейських країн (див. додаток Н). З порівнюваних профілів видно, що найбільш значуща для населення України цінність безпеки, друге й третє місця посідають універсалізм і доброзичливість, четверте — п'яте — традиція та конформність. Середні значення всіх цих цінностей у верхній частині ціннісної ієрархії позитивні, отже, порівняно з індивідуальними середніми, респонденти надають їм більш високої значущості. Середні величини наступних п'яти цінностей, які перебувають у нижній частині ціннісної ієрархії, негативні, а це означає, що, порівняно з індивідуальним тлом, респонденти надають їм меншої ваги. Шосте місце посідає самостійність, сьоме — влада, восьме — досягнення, а на дев'ятому й десятому місцях — гедонізм та стимуляція. Порівняння ціннісного профілю України з профілями інших країн засвідчує, що особливо близькі до нього профілі Польщі й Словаччини. Більш помітно відрізняється ціннісний профіль України від профілів Естонії та Великої Британії.

Ціннісна шкала Ш. Шварца дала змогу також проаналізувати ціннісні відмінності населення України, що проживає в різних регіонах (рис. 2.9).

Рис. 2.9. Карта України з поділом на 4 макрорегіони

Дослідження засвідчило, що Україна справді неоднорідна в сенсі цінностей і що статистично значущі відмінності між різними частинами України існують за всіма індексами, крім двох — конформності та самостійності. З'ясувалося також, що «відповідають» за ці відмінності насамперед Західний і Центральний регіони. З опису статистично значущих відмінностей (див. додаток П) видно, що найпомітніша відмінність у цінностях, які сповідує населення, існує не між Заходом і Сходом, а між Заходом і Центром України. Мешканці Західної України, на відміну від мешканців Центру, більше цінують традицію, досягнення, гедонізм і стимуляцію, водночас для них менш важливі безпека, доброзичливість і універсалізм. Відмінність у цінностях мешканців східних і західних регіонів дуже незначна: на рис. 2.3 точки, які відповідають Заходу й Сходу України, розташовані поряд, отже, Схід ціннісно ближчий до Заходу, ніж Південь і Центр України.

Продовжуючи розгляд цінностей українського суспільства, звернемося до аналізу результатів дослідження Київського інституту проблем управління ім. Горшеніна, який 1—10 листопада 2007 року провів дослідження «Моральність українського суспільства» в межах циклу досліджень ментальних основ вибору [185] та серії соціологічних опитувань Українського центру економічних та політичних досліджень імені О. Разумкова (з 2002 по 2012 рр. [241]). У межах цього дослідження на запитання «Як би ви загалом оцінили стан українського суспільства?» респонденти відповіли так: 70,6% опитаних вважає, що суспільство занепадає або не розвивається; майже 19% вважає, що суспільство розвивається [185]. Ці дані свідчать про те, що українське суспільство реально оцінює нинішній стан розвитку, а відповідно сам розвиток усіх сфер життєдіяльності вважає одним із пріоритетних загальнонаціональних інтересів. Це запитання корелюється із визначенням стану моральності українського суспільства: половина опитаних вважає його незадовільним, що вже традиційно свідчить про наявність т. зв. ціннісного вакууму, з одного боку, а з другого — про наявність регіональних протиріч між ціннісними системами українців і західних запозичень, які, потрапляючи на непідготовлений ґрунт, здатні знизити рівень моральності суспільства. Визначаючи політико-правовий аспект реалізації цінностей (норм), дослідження засвідчило, що майже половина опитаних вважають допу-

стимим порушення законів у разі їх протиріччя з власними інтересами. Отже, законослухняність не є цінністю для більшої частини населення України у даний часовий проміжок. Це можна пояснити низкою причин: 1) відсутність довготривалих правових традицій в Україні; 2) подвійні стандарти щодо законослухняності у державі (опозиції еліта-народ); 3) існування в національному характері українців таких якостей, як кмітливість та впертість, які межують з правовим нігілізмом. Серед країн, у яких моральні стандарти вищі, ніж в Україні, українці на перше місце поставили країни Європейського Союзу, а серед країн, у яких моральні стандарти такі самі, як і в Україні, найбільший відсоток віддали Росії.

Оскільки Україною проголошено курс на розбудову демократичного суспільства, цікавим є дослідження рівня розвитку в політичній свідомості українців цінностей та ціннісних орієнтацій, на яких ґрунтується демократичний поступ (далі наведені результати опитування, проведеного центром ім. О. Разумкова у 2012 р.). Форма державного правління — 49,5% опитаних схиляються до класичного демократичного розподілу повноважень між гілками влади. Примітним є те, що 21% опитаних симпатизують авторитарній владній вертикалі, що керується з одного центру. Водночас 20,5% респондентів ще не визначилися зі своїм вибором [241]. Фіксація у свідомості українців того, що порядок та системні реформи може провести «лідер нації», гальмує розвиток самоорганізаційних процесів у державі, зокрема розвиток громадянського суспільства, що є однією з основних цінностей суспільств Заходу та демократії загалом. Реформи в Україні будуть приречені на провал до тих пір, поки існуватиме баласт громадської пасивності та невизначеності.

Результати опитування «Державний суверенітет і державна незалежність» (опитування проводилося у серпні 2009 року) є показовими у регіональній специфіці, а саме: 39,1% опитаних на півдні країни висловили припущення, що не підтримали б незалежність України, якщо б довелося повторити референдум 1991 року щодо надання Україні державного суверенітету. На 10% менше тих, хто не підтримав би цю ініціативу (29%), серед респондентів півночі. В інших регіонах превалює позиція «підтримав би незалежність України». Однак якщо на заході країни цей відсоток становить 87,7% респондентів, то на Сході — 38,6%. Саме на Сході 21% респондентів [241] не визначилися

з відповіддю, що свідчить про можливість зміни вектора розвитку нашої держави. У 2012 р. на запитання «Ви та Ваша родина більше виграли чи втратили від здобуття Україною незалежності?» 37% українців відповіли «більше втратили», поряд лише з 30%, які «більше здобули».

Щодо консолідуючої ідеї опитування проводилося у грудні 2005 року. Далі наведено таблицю з результатами відповіді на запитання: «Який із п'яти зазначених чинників найбільше об'єднує або може згуртувати народ України в єдину спільноту?» [241].

Таблиця 2.5

**Результати відповіді респондентів на запитання:
«Який із п'яти зазначених чинників найбільше об'єднує
або може згуртувати народ України в єдину спільноту?»**

Чинники консолідуючої ідеї	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна в цілому
Знання і розуміння української культури і мови	20.3	7.5	4.3	3.3	8.1
Спільна східнослов'янська культурна й історична спадщина	10.0	12.4	15.9	9.3	11.5
Спільні політичні принципи та ідеї	7.9	19.5	6.3	8.3	11.6
Рівні права і співіснування в межах однієї держави (України)	19.3	26.1	33.2	33.0	28.2
Прагнення до істотного підвищення добробуту всіх громадян України	38.0	25.5	34.9	38.1	33.4
Важко відповісти	4.5	9.0	5.3	7.7	7.3

З табл. 2.5 видно, що найвпливовішим об'єднувальним фактором є «прагнення до істотного підвищення добробуту всіх громадян», відповідно «підвищення добробуту» є однією з домінуючих ціннісних орієнтацій українців. Водночас найбільша різниця у відсотках у відповіді на це запитання спостерігається між Заходом і Центром країни. Значна регіональна відмінність спостерігається у ставленні до

такої об'єднувальної цінності, як «власна мова та культура». Якщо на Заході вона на другій позиції, то на решті території України — на останній п'ятій. Щодо цієї цінності, то найбільша відмінність спостерігається між Заходом і Сходом країни. Загалом по Україні друге місце посіла цінність «рівних прав», реальний вимір якої свідчить про її демократичний поступ.

Відповідаючи на запитання про найважливіші чинники для успішного розвитку України (можливість вибору по кожному з них приймали за 100%) (дослідження проводили у червні 2010 року), найважливішим українці визначили «гарантування державою соціального захисту громадян». У свідомості громадян України держава є «тим, хто карає і тим, хто дає», що продовжує тенденцію незалучення та «недорозвитку» механізмів самоорганізації суспільства і, крім цього, зміщує відповідальність за успіх з індивідуального на колективне. Ціннісна орієнтація на «створення правової держави» посіла друге місце, що вказує на існуючі у державі проблеми і на бажання громадян їх подолати демократичним шляхом. Ціннісна орієнтація «втілення ідей рівності та справедливості» посіла третє місце у пріоритетах на успішність України. Міцною залишається орієнтація українців на «появу сильного лідера, який має широкі владні повноваження». Також варто зазначити, що «забезпечення свободи підприємницької діяльності» є значно менш важливою цінністю для українців, ніж «гарантування державою соціального захисту громадян».

Цінність «розвинуте громадянське суспільство» у своїй основі містить ряд ціннісних орієнтацій, зокрема «обстоювання своїх прав», «політична обізнаність», «належність до громадських та політичних рухів». В українському суспільстві до згаданих ціннісних орієнтацій ставляться так: обстоювати свої права у разі фальсифікації виборів готові 14% опитаних, натомість 63% не братимуть участь у протестах ні за яких обставин (вересень 2010 року). На запитання, чи знають респонденти про відмінність між правими та лівими партіями, 60,3% відповіли «нічого не знаю», натомість 5,4% «добре знають» (вересень 2009 року). На запитання «За своїми політичними поглядами ви ближчі до лівих, правих центристських політичних сил?» 23,3% зазначили «важко відповісти»; 21,6% — «у мене немає політичних поглядів»; 21,8% — «до жодних політичних сил» (травень 2009 року). На запитання «Чи можна про вас сказати, що ви маєте стійкі політичні переконання?» 51,8% відповіли «ні»;

11,2% — «важко відповісти». Тобто 63% українців не мають стійких ідеологічних та політичних переконань, що означає перебування країни між ідеологічними полюсами.

Цінність «права меншості». Щодо необхідності врахування прав меншості у розв'язанні соціальних проблем більше половини (51,6%) опитаних зазначили, що «всі соціальні проблеми мають вирішуватися на користь більшості громадян України, а не меншості» [241], проігнорували відповідь «усі соціальні проблеми мають вирішуватися з урахуванням інтересів меншості, потрібно знаходити компроміс між інтересами різних соціальних груп». Тобто для формування толерантності наша держава має пройти значний шлях.

Цінність «універсалізм», або «космополітизм», визначалася, зокрема, питанням про домінуючу ідентичність українців. На запитання «Мешканцем якої території Ви себе вважаєте в першу чергу?» перше місце посідає відповідь «мешканцем місцевості або міста, де мешкаю» (38,2%); з помітною різницею (30%) друге місце посіла відповідь «мешканцем України»; на третьому місці — відповідь «мешканцем регіону, в якому мешкаю» (20,4%); на четвертому місці — «мешканець Землі» (6,2%). Європейцями почувають себе лише 1,6% опитаних (опитування проводилося у грудні 2005 року). Такими є узагальнені результати по Україні. Що стосується регіональних відмінностей, то за двома ідентичностями (європеець і мешканець Землі), які характеризують цінності «космополітизм» та «універсалізм», ситуація така: найбільша кількість тих, хто вважає себе європейцем, мешкає на Півдні (3,3%), найнижча — на Сході (0,2%) (цей показник значно нижчий, ніж середній по Україні). Однак саме на сході країни найбільша кількість опитаних зараховує себе до «мешканців Землі». Примітно, що у Центрі другий найнижчий показник за ідентичністю «європеець» — 1,8%. На Заході цей відсоток сягає 2,4. На Заході найнижчий показник за ідентичністю «мешканець Землі» — 4% [241]. Ситуація по країні загалом за двома ідентичностями є урівноваженою. В Україні немає регіону, в якому два показники займали б найнижчу або найвищу позицію.

Отже, політичний портрет сучасного українського суспільства виглядає наступним чином:

1) низький рівень законслухняності — правовий нігілізм;

2) розбудова правової держави не є однією з пріоритетних цінностей, радше ідеалом;

3) поєднання бажання налагодження демократичного розподілу між гілками влади поряд із ностальгією за авторитарною владною вертикаллю;

4) фіксація цінності суверенної незалежної української держави поряд із зростанням кількості тих, хто через постійні суспільні негаразди не підтримує би незалежність України (йдеться про референдум 1991 року);

5) сподівання на появу «сильного лідера», здатного виправити прорахунки минулих владних еліт та поліпшити ситуацію в країні;

6) консолідуюча ідея суспільства — «прагнення до істотного підвищення добробуту всіх громадян», помітний вплив здатна відіграти ідея «рівних прав і співіснування в межах однієї держави»;

7) переважна аполітичність та незацікавленість політикою;

8) відсутність стійких політичних уподобань;

9) небажання обстоювати гарантовані де-юре, але потурани де-факто права;

10) незначна кількість залучених до громадських, політичних та професійних організацій;

11) перевага «національної ідентичності» над іншими її видами;

12) етнічний та національний локалізм, помірний «універсалізм» та «космополітизм»;

13) незначна довіра людей до представників інших релігійних конфесій та іншої національності;

14) тенденції нетолерантності у вирішенні соціальних проблем расових, національних та етнічних меншин, що проживають на території України;

15) невизначеність з приводу лібералізації економічного ринку;

16) орієнтація на врегулювання суспільних проблем з боку держави, а не громадянина;

17) домінування підданського типу політичної культури;

18) лібералізація свідомості, переважання думки про те, що всі громадяни мають бути рівними перед законом, мати рівні права, а матеріальний рівень має залежати від праці і здібностей;

19) помірковані патріотичні почуття з тенденцією до зростання;

20) індивідуалізм особистий, не спрямований на вияв у громадській сфері.

Розглянувши цінності та ціннісні орієнтації українців, можемо перейти до аналізу реалій, у яких вони опинилися та розгортаються.

2.3. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ПРАКТИЧНОГО ВТІЛЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО ІДЕАЛУ В УКРАЇНІ

*В Україні немає нічого
неможливого, окрім реформ
(За О. Уальдом)*

Для українського суспільства проблеми демократії та формування демократичних цінностей є предметом гострої дискусії, політичних спекуляцій у боротьбі політичних еліт за домінуючі позиції, але вони об'єктивно є чинником визначення вектора та засад майбутнього шляху розвитку. Однак проблемним залишається питання легітимності демократії. Причому легітимності не лише на рівні декларованих чи закріплених у законодавчому полі норм, а такої, що має реальну підтримку широкого кола громадян та політичної еліти і не може бути неоднозначно (двозначно) потрактована у нормативно-правовому полі. Актуальність демократичних цінностей для українського суспільства зростає внаслідок подій «помаранчевої революції» та після неї, коли боротьба політичних еліт за владу зробила демократичні цінності «розмінною монетою», політичною технологією, коли порушення конституційних норм виправдовуються тими ж самими демократичними цінностями, фактично знецінюючи їх.

Специфіку проблематики розкрито в таких теоретично вагомих роботах: «Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства» О. Бабкіної [6], «Модернізація українського суспільства у контексті сучасних цивілізаційних процесів» В. Горбатенка [86], «Навздогінна модернізація: досвід Польщі та України» Г. Зеленько [119], «Демократія: сутність, механізм здійснення та сучасні світові тенденції розвитку» Н. Латигіної [167], «Політична модернізація та розвиток політичних процесів в сучасній Україні» О. Новакової [190], «Демократія, неопатрімоніалізм і глобальні трансформації» Л. Фісун [264].

Російський філософ В. Федотова у монографії «Хорошее общество» [259, с. 192—195], надаючи порівняльні

характеристики традиційного, сучасного та постсучасного суспільств, зазначає, що для першого притаманна авторитарна влада, для другого — демократія, а для постсучасного суспільства — демократія, але повага до авторитету. Якщо з цієї точки зору подивитися на сучасну українську ситуацію, то в реальній практиці спостерігаються прояви авторитарності влади, порушення демократичних принципів, зневага та падіння довіри до авторитетів. Це дає підстави соціологам, політологам, політикам та державним діячам серйозно замислитися щодо шляхів подальшого суспільного розвитку країни, необхідності гармонізації декларованих цінностей, формальних правил та реальних суспільних практик.

Демократія в тому вигляді, як вона характерна для сучасного суспільства, є досить новою, але універсальною цінністю. А. Шедлер визначає три головні дослідницькі підходи до оцінювання рівня зміцнення демократії: 1) оцінювання дій політичних гравців; 2) оцінювання їхніх поглядів; 3) оцінювання структурного середовища [273, с. 687—714].

В Україні в межах міжнародного проекту «Світове дослідження цінностей» (World Social Survey) було проведено три хвилі вимірювання «Ціннісні орієнтації населення» у 1996, 1999 і 2006 роках [310] з метою аналізу переважно демократичних ціннісних орієнтацій українців. На питання про вибір найбільш підходящого для України типу політичної системи 72% українців у 2006 р. висловили бажання бачити «сильного лідера, якого не обмежують ні парламент, ні вибори» порівняно з 1996 р., коли цей показник становив 39%. За десять років (з 1996 до 2006 р.) настрої, а відповідно і цінності українців, змістилися в бік авторитаризму. Підтвердженням боротьби цінностей у політичній свідомості українців є те, що за «демократичність політичної системи» висловилися 83% громадян, порівняно з 55% у 1996 р. [11].

На питання про важливість життя в демократичній країні 76% громадян у 2006 р. відповіли схвально. Тобто курс на демократизацію політичної культури підтримує і населення, і влада, принаймні де-юре. Водночас більше половини (63,7%) українців у 2010 р. вважали владу недостатньо демократичною, поряд з 10,4% тих, хто не визначився. Оцінка рівня демократичності влади в Україні тепер настільки низька, що отримані результати можна інтерпретувати як «відсутність демократії» (середнє значення — 4,59 за

10-бальною шкалою, що менше серединного значення шкали) [10, 11]. На думку дорослого населення України, демократії властиві такі ознаки (розташовані за рейтингом на основі відповідей): «жінки мають рівні права з чоловіками», «люди обирають своїх лідерів на вільних виборах», «люди можуть змінювати закони через референдуми», «громадянські права захищають свободу людей від пригноблення», «економіка в розквіті», «люди отримують державну допомогу по безробіттю», «уряд обкладає податками багатих і надає субсидії бідним».

Отже, громадська думка фіксує і соціально-економічні ознаки, і окремі інституціональні вимоги. Результати різноманітних досліджень дають підстави стверджувати, що в українському суспільстві зазначені вище ознаки демократії є радше бажаними або лише декларованими, ніж реально забезпеченими. Навіть неглибокий аналіз наявної статистики свідчить про нерівність у реалізації своїх прав чоловіками та жінками. Перебування українського суспільства у «нескінченному виборчому процесі» не просто викликає невдоволення, а й сформувало стійке переконання щодо впливу адміністративних важелів та стереотип «нечесності» виборів. Дотепер механізм впливу на владу та закони через референдуми не відпрацьований, більшість вважає, що громадянські права в Україні порушуються. До цього додається значне невдоволення економічною ситуацією, рівнем оплати праці, соціальними виплатами, у т. ч. допомогою по безробіттю (див. додаток Р). Все це — бажані ознаки демократії, і їх незадовільний вияв зумовлює низькі оцінки демократичності влади в Україні. Причому ці низькі оцінки дають представники різних груп населення без особливих розбіжностей за типом поселення, регіоном проживання, матеріальним становищем та іншими характеристиками.

Останнім часом точиться гостра дискусія щодо наявності та розвитку громадянського суспільства в Україні. Певними ознаками його формування, хоча цей процес відбувається нерівномірно в різних сферах життєдіяльності, можна вважати розвиток недержавного сектору, багатопартійність, розвиток громадських організацій різного спрямування, поширення волонтерського руху, плюралізм соціальних проектів і програм, особливо на місцевому рівні. Одним із важливих аспектів є реальна поведінка громадян, зокрема участь у діяльності різноманітних організацій. Як свідчать результати опитувань, за останні 10 років в

Україні зростає питома вага населення, що бере участь у діяльності релігійних організацій (з 9% до 23%), організацій за інтересами (спортивні, мистецькі, творчі), політичних партій/групах (з 2% до 11%), благодійних та екологічних організацій [10, 11]. Загалом для українського суспільства характерні високі оцінки ролі громадських організацій, необхідності участі населення у їх діяльності і важливості посилення контролю з боку громадян (через організаційно оформлені об'єднання) за органами влади. Водночас значна частина дорослого населення (за даними моніторингу Українського інституту соціальних досліджень імені О. О. Яременка та Центру соціального моніторингу: у 2002 р. — 75%, а в 2006 р. — 78%) не обізнана з тим, як слід діяти, щоб впливати на вирішення питань, що є актуальними або турбують громадян, як впливати на діяльність місцевих органів влади (у 2002 р. — 80%, у 2006 р. — 83%), на вирішення питань державної політики (у 2002 р. — 89%, у 2006 р. — 91%) [10].

Як свідчать дані моніторингу, значна частина населення не відчуває себе справжніми громадянами своєї країни, від яких щось залежить; не довіряє органам влади, своїм співгромадянам, громадським організаціям, основним соціальним інститутам суспільства, журналістам, соціологам; визнає високий рівень корупції, вважає, що все вирішують знайомства та гроші. Це тривожний симптом, який характеризує незрілість суспільства, відсутність згуртованості, солідарності та громадянської відповідальності. Поширення цих явищ турбує, зважаючи також на високий рівень суперечностей в українському суспільстві, наявність кількох векторів напруги (майнове розшарування, регіональне протистояння, політичний розкол тощо). В умовах ризику розколу суспільства збільшується важливість здатності людей протистояти дезорганізації, і це потребує усвідомлення реальної ситуації. В Україні поступово наростає, хоча й дуже повільно, рівень недовіри до співгромадян, що також впливає на формування соціальних зв'язків. 70% вважають, що «потрібно бути дуже обережними у стосунках з людьми», і лише 29% — що «більшості людей можна довіряти» (у 1996 р. — 64% та 29% відповідно) [10]. Високий рівень довіри до родичів, сусідів та знайомих є цілком нормальним, але переважна недовіра до незнайомих, людей іншої релігії та іншої національності виглядає занадто високою і свідчить про нетолерантність до тих, хто «не такий, як я», що спричиняє певну соціальну напругу в суспільстві.

Аналізуючи результати опитування щодо цінностей та моніторингу, можна відзначити стабільно й критично низький рівень довіри громадян до владних інститутів, політичних партій, органів правопорядку, профспілок, міжнародних структур. Протистояння еліт, їхнє бажання закріпити панівні позиції, «стабільна нестабільність» влади, структурування та переструктурування Верховної Ради України спричиняють формування в українському суспільстві соціального цинізму, що означає руйнування основ соціальної довіри, пошани і відповідальності за свої вчинки перед іншими людьми. Такі тенденції означають ризики руйнування соціального потенціалу, що є вирішальним чинником зростання суспільного добробуту і перспективи стійкого розвитку соціуму.

До цінностей демократії належать також громадянство і громадянськість. Позитивною тенденцією є зростання кількості тих, хто пишається, та зменшення частки тих, хто не пишається громадянством України. Наприкінці 2006 р. 69% зазначили, що пишуться тим, що є громадянами України (у 1996 р. — 61%, у 1999 р. — 58%) [10]. Слід наголосити, що патріотичні почуття більшою мірою притаманні мешканцям сільської місцевості, де питома вага позитивних відповідей склала 78% (в обласних центрах — 70%, а в інших містах — 62%) [10]. Отримані дані свідчать, що питома вага позитивних відповідей зростає пропорційно самовизначенню матеріального становища: що заможнішими вважають себе респонденти, то більше вони пишуться своїм громадянством.

Як показали дослідження, значна частина населення до ознак демократичності зараховує економічний розквіт. У класифікації передумов демократії економічний розвиток є ключовим, оскільки заможна держава справді може створити середовище поваги до людини, її прав та свобод. Результати опитування свідчать, що й громадськість серед першочергових цілей, які має ставити Україна на найближчі 10 років, практично однотайно назвала «високий рівень економічного розвитку» (92%). На другому місці — «створення умов, щоб люди мали більше можливостей вирішувати, що повинно робитися у них на роботі, за місцем проживання тощо» (54%). Фактично це бажання «брати участь у прийнятті рішень», що є дуже важливим для цінностей демократії. Аналіз динаміки за період 1996—2006 рр. показує, що обидві цілі набули більшої значущості за рахунок тих, хто вагався з відповіддю [10].

Інтерпретація наведених результатів буде «однобокою», якщо не взяти до уваги відповіді громадян України щодо важливості інших цінностей: «підтримувати порядок у країні» (71%) та «боротьба із зростанням цін» (72%), які випередили за оцінкою рівня важливості таку, як «надання народу можливості більше впливати на прийняття урядом важливих рішень» (43%) [10].

Ці дані свідчать про тугу за «сильною державою», яка вирішуватиме проблеми громадян без значних зусиль з боку їх самих, що знову ж таки більше відповідає ознакам авторитарного політичного режиму. Питома вага тих, хто серед найважливіших цілей розвитку України на перше місце поставив участь людей у прийнятті рішень, — 27,5%. Отже, демократична цінність «участь у прийнятті рішень» у сучасній Україні є цінністю меншості.

У червні 2007 року Інститут соціології НАНУ провів дослідження «Політична ситуація та соціально-економічні настрої населення України: червень 2007 рік». Опитування відбувалося в усіх областях України, АРК Крим та місті Києві [11]. Воно засвідчило, що серед проблем, які турбували українців у 2006 р., найважливішими виявилися: загальне падіння рівня життя; відсутність турботи держави про своїх громадян; проблеми працевлаштування; наявність хабарництва і корупції в структурах державної влади і управління; відсутність реальних гарантій конституційних прав та свобод громадян; некомпетентність влади. Менш важливими на той час проблемами для українців були: стан відносин із Росією; відсутність реальних інвестицій в економіку; неефективність політичних реформ; можливість соціального вибуху; наявність боргу моєї родини в оплаті комунальних послуг; низька ефективність роботи нинішнього складу ВР.

На запитання: «Як Ви думаєте, сьогодні в Україні існує реальна рівність усіх громадян перед законом (верховенство права)?» 86% громадян України відповіли «не існує», і лише 10% погодилися з тим, що «існує» (табл. 2.6) [11]. Це дає підстави для висновку, що наведені пропорції в загальному вигляді дублюють структуру розподілу прибутків в Україні. Приблизно 10% громадян України можна зарахувати (з погляду критеріїв, виділених у соціології) до вищого класу, відповідно до верстви, яка володіє значними фінансовими та іншими ресурсами. Саме ця верства вважає, що в Україні існує рівність усіх перед законом, адже

(116)

Юлія Щербакова
Цінності об'єднаної Європи

відносна рівність представників цієї верстви перед законом справді забезпечена.

Таблиця 2.6

**Розподіл відповідей респондентів на запитання:
«Як Ви думаєте, сьогодні в Україні існує реальна рівність усіх громадян перед законом (верховенство права)?»**

Відповіді	% опитаних
Ні, зовсім не існує	56
В основному не існує	30
В основному існує	8
Цілком існує	2
Важко відповісти	4

Відповідаючи на запитання: «Наскільки відповідає дійсності висловлювання: Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою?», 74% громадян України відзначили, що це висловлювання не відповідає дійсності, і лише 20% погодилися з ним (табл. 2.7) [11].

Таблиця 2.7

**Розподіл відповідей респондентів на запитання:
«Наскільки відповідає дійсності висловлювання:
Україна є суверенною і незалежною, демократичною,
соціальною, правовою державою?»**

Відповіді	% опитаних
Зовсім не відповідає	35
В основному не відповідає	39
В основному відповідає	17
Цілком відповідає	3
Важко відповісти	6

Така характеристика демократичності політичної культури, як вплив громадян на прийняття конкретних державних рішень, в Україні зовсім нерозвинута. Адже загалом 82% громадян відзначають, що впливати на рішення можновладців вони не можуть. Найбільша їх частка проживає на заході країни, найменша — в центрально-регіоні (табл. 2.8) [11].

Праксеологічні засади екстраполяції цінностей об'єднаної Європи (117)
на політико-культурний простір сучасної України

Таблиця 2.8

**Розподіл відповідей респондентів на запитання:
«Як Ви вважаєте, чи існують в Україні сьогодні механізми,
що дозволяють рядовим громадянам
впливати на конкретні державні рішення?» (%)**

Відповіді	Усі	Розподіл відповідей за регіонами, %						
		Захід	Центр	Північ	Схід	Південь	АР Крим	м. Київ
Так, механізми існують та діють на практиці	6	5	5	7	6	8	0	16
Формально механізми впливу існують, але на практиці не діють	42	54	36	41	42	43	15	40
Насправді громадяни ніяк не можуть вплинути на прийняття державних рішень	40	34	36	39	42	42	64	30
Важко відповісти	12	7	23	13	10	7	21	14

Показовими для характеристики рівня демократичності української політичної культури є також відповіді громадян на запитання про дієві механізми впливу на прийняття державних рішень. Найдієвішими механізмами визнано вибори Президента і участь у мітингах, демонстраціях, страйках. Далі в рейтингу йдуть вибори до Верховної Ради (табл. 2.9), що схиляє до певних міркувань: по-перше, на 2006 р. Україна мала статус президентсько-парламентської республіки після змін, внесених у Конституцію 8 грудня 2004 року, та попри це українці, як і раніше (що відповідає їх менталітету), сподівалися на захист своїх прав радше з боку Президента, ніж з боку 450 народних

обранців. По-друге, та ситуація, яка склалася в Україні з відповідальністю державних посадовців перед громадянами, а радше невідповідальністю, змушувала людей сподіватися, що одна людина скоріше дасть відповідь на запит, ніж сотня.

Таблиця 2.9

Розподіл відповідей на запитання: «Як Ви вважаєте, чи дозволяє такий механізм рядовим громадянам впливати на прийняття конкретних державних рішень?»

Механізми	Частка відповідей «так», %
Вибори Президента	47
Участь у мітингах, демонстраціях	47
Участь у страйках	46
Вибори Верховної Ради	41
Вибори місцевої влади	41
Збір підписів, підписання петицій	38
Звернення до засобів масової інформації	36
Участь у роботі громадських організацій	30
Звернення до депутата	29
Участь у громадських обговореннях	28
Участь у діяльності політичних партій	26
Судові позови до органів влади	24

Ще однією характеристикою демократичності вважають вплив громадян на владу через систему виборів. Показовим є те, що 86% громадян України засвідчують недієвість цього механізму [11].

В Україні сформувався особливий політико-економічний режим, що ґрунтується на симбіозі політики та економіки, влади та власності, на зрощуванні політичної та економічної еліт. З цього випливає і зрощування цінностей політичного та економічного полів, що ще раз засвідчує доцільність застосування такого поняття, як «цінності політичного простору», яке акумулює в собі цінності політичні, економічні, соціальні та культурні і є одним із компонентів, що утворився в результаті розщеплення цінності унаслідок набуття нею численних соціальних контактів.

Економічна міць олігархів ґрунтується на їхніх політичних зв'язках, наближеності до правлячих кіл, можливості забезпечувати собі на рівні прийняття державних рішень особливо сприятливі умови для ведення бізнесу. Вони можуть конвертувати свій фінансово-економічний капітал у політичний, а відтак у ще більші матеріальні ресурси.

Олігархія з'явилася у винятковий історичний період, коли перед країнами пострадянського простору постали три виклики небувалої ваги: створення власних держав, перетворення адміністративно-командної системи економіки на ринкову та впровадження демократичних інститутів і практик у суспільне життя. Олігархія стала своєрідною відповіддю незрілих, недорозвинутих і недомодернізованих суспільств на ці виклики історії.

Усталення олігархії суперечить очікуванням і прогнозам багатьох колишніх і нинішніх фахівців, які сповідують парадигму транзиту, тобто реформування радянської системи за заздальгедь прийнятим зразком. Цей зразок передбачає виконання певної програми, яка, на думку її розробників, має забезпечити поступовий прогрес суспільств шляхом переходу від авторитаризму до демократії, від централізованої, одержавленої економіки до ринкової. Реальність виявилася значно складнішою та непередбачуванішою. Переважно західні підходи негативні процеси постсоціалістичної трансформації пояснюють кризь призму т. зв. моделі краху, або провалу (model of failure), під якою розуміють нездатність країн, що трансформуються, досягти цілей, визначених західними радниками (критика такого підходу в його макроекономічній частині міститься, зокрема, в працях сучасного економіста Дж. Стігліца) [244]. Водночас недостатньо уваги приділяють фундаментальному в цьому контексті питанню: чи мета, яку ставлять перед собою правлячі еліти, збігається з тією, яку мають на увазі західні аналітики, чи вона радикально різниться. Окрім того, аналіз олігархії як певної аберації, тимчасового відхилення від стратегічної мети — демократії та ринку — звужує можливості для глибокого та адекватного вивчення цього феномену.

«Модель краху» набуває форм контрольованої або незавершеної модернізації, що відбувається в історично залежних, незрілих суспільствах зі слабо вираженою громадянською ідентичністю. При цьому інтереси

правлячого класу забезпечуються насамперед за рахунок експлуатації всього населення. Тобто таку модернізацію ініціюють і спрямовують саме ті соціальні актори, які водночас є її головними, а часто і єдиними переможцями та користувачами її плодів. Починаючи реформи, ці соціальні агенти не доводять їх до логічного завершення і при цьому намагаються їх повністю загальмувати чи звести нанівець. Вони, радше, спрямовують їх у таке русло, яке забезпечує їм повний контроль над ситуацією та отримання переваг від свого панівного становища. Зазвичай ці реформи мають половинчастий та обмежений характер, створюючи широкі можливості для зловживань та використання спеціально створених переваг, які базуються на ринкових диспропорціях і системних недоліках. Ті соціальні сили, які в короткостроковій перспективі є переможцями трансформації і які, на перший погляд, мали б підтримувати поступ реформ, виявляються їх завзятими противниками. Ці переможці намагаються законсервувати ситуацію власного панування, створити, за висловом Дж. Гелмана, т. зв. рівновагу часткового реформування (*partial reform equilibrium*) [316, с. 203—234]. Це той проміжний екілібріум, коли панівні прошарки мають змогу отримувати максимальні прибутки із започаткованих реформ, перекладаючи максимальний соціальний тягар на всю решту суспільства. Непропорційний та несправедливий розподіл благ і втрат стає можливим завдяки слабкості громадянського суспільства, відстороненню громадян від контролю над політичними елітами та участі в прийнятті рішень у сфері державного управління. Невипадково, що найбільший опір послідовному та повномасштабному втіленню ринкових і демократичних реформ чинять не ті, хто найбільше постраждав від їх започаткування, — пенсіонери, робітники, безробітні чи працівники бюджетної сфери. Це роблять ті, хто, здавалося б, мав виступати в ролі їх апологетів, ті, хто опинилися в найкращому становищі від початкової лібералізації, менеджери підприємств, банкіри, чиновники. Ось чому лібералізація в таких умовах призводила до приватизації без створення ефективних ринкових інститутів і механізмів регулювання. Аналогічно демократизація мала декоративно-декларативний, суттєво обмежений, контрольований згори характер, не приводячи до справжніх змін у системі державного управління, відносин між владою і народом, державою і су-

спільством і не змінюючи природи соціальних відносин. Більше того, демократичні інструменти були поставлені на службу панівному класу.

Особливість ситуації в Україні полягає в існуванні кількох кланів, які виникли за регіональною ознакою. У політичному дискурсі вони отримали назву фінансово-промислових груп. Найпотужніші з них асоціюються з Донецьком, Києвом, Дніпропетровськом і Харковом. У межах одного регіону може існувати декілька кланових об'єднань, як, наприклад, два в Донецьку, які сформовані навколо двох потужних корпорацій СКМ (*System Capital Management*) та ІСД (*Індустріальний союз Донбасу*). Кожен із них контролює велетенські виробничі ресурси в різних сферах господарства. Наприклад, СКМ володіє металургійними, машинобудівними, хімічними, вугільними підприємствами, енергогенеруючими та енергорозподільними потужностями, мобільними та стаціонарними телефонними операторами, банками, медіа-ресурсами і, нарешті, футбольним клубом «Шахтар»; окрім того, це угруповання повністю контролює та фінансує одну з найпотужніших партій в Україні — Партію регіонів, яка отримала найбільшу кількість депутатських мандатів на останніх парламентських виборах. Кожний з кланів становить політико-економічне угруповання, де економічні ресурси використовуються для розширення політичної влади, а відтак — для подальшого посилення економічної могутності.

Становлення олігархічних відносин у перехідних суспільствах пострадянського типу зумовлене двома групами факторів. Першу створюють інституційні, структурні та соціокультурні моделі розвитку, які перейшли українському суспільству у спадок від минулого. Вони вплинули на вибір шляхів розвитку на відповідному етапі реформування, позначаючись на його змісті, формі й термінах упровадження, а також продовжують певною мірою визначати траєкторію сучасного шляху [145].

Друга група факторів безпосередньо стосується стратегії реформ, їх змісту і методів імплементації. У даному випадку йдеться вже не про певні обмеження та шанси, що існують на макрорівні, а про інтереси та можливості їх здійснення, мотиви, цінності та настанови, якими керувалися елітні верстви, впроваджуючи суспільні зміни. Так, певні реформи в Україні були відверто спрямовані на

створення олігархії. Зокрема, йдеться про процеси приватизації державного майна як на законодавчому рівні, так і на рівні соціальної практики. Методи їх впровадження свідчать про ту саму тенденцію — всі найважливіші реформи приймалися без справжнього громадського обговорення і тим більше впливу широкого загалу на характер рішень. Більшість важливих економічних новацій були недвозначно спрямовані на створення прошарку великої буржуазії, про що в публічних виступах неодноразово заявляли самі лідери країни [145].

Отже, розглянемо фактори становлення олігархії, успадковані з радянського минулого. У розгляді будемо спиратися на роботу Г. Коржова «Олігархія як модель обмеженої модернізації» [145]. По-перше, одержавлення всього суспільного життя, гіпертрофована роль держави в суспільному житті, концентрація гігантських ресурсів призвели до недорозвинутості недержавної сфери незалежної економічної діяльності і громадянського суспільства. Це позначилося на моделі накопичення капіталу в нових умовах. Успіх бізнес-проекту в багатьох випадках залежав від сприятливого ставлення з боку держави, точніше її представників — чиновництва, а слабкість і залежність від держави підприємців посилювались завдяки домінуванню в його середовищі переконань про необхідність державної підтримки як передумови успіху.

По-друге, відсутність верховенства права, нерозвинута правова свідомість, неповага до закону, відсутність традицій правової держави створювали сприятливе середовище для поширення позаправових і антисоціальних практик у діяльності новонародженої буржуазії.

По-третє, слабкість громадянського суспільства як на інституціональному рівні, так і ціннісно-діяльнісному унеможлилювала і формування сильного та незалежного підприємницького середовища, здатного створювати інститути для захисту власних прав поза державними структурами. Виник дисбаланс сил між першим і другим секторами за майже повної відсутності третього. Слабкість громадянського суспільства створювала майже необмежені можливості для інсайдерів розграбовувати національні багатства, надаючи їм додаткові переваги в конкурентній боротьбі з бізнесменами-новачками. Саме ж суспільство було позбавлене змоги контролювати всі процеси транс-

формації включно з приватизацією державної власності. Нерозвинутість громадянського суспільства означала, що немає активної та потужної суспільної сили з необхідними ресурсами, інструментами, інтересами та мотивацією, яка була б здатна приборкати корупцію та змінити саму модель суспільної організації.

По-четверте, домінування в радянську епоху специфічної структурної моделі економіки — вертикально інтегрованих і монополізованих галузей — полегшило привласнення державної власності інсайдерами, зокрема менеджерами (директорами) підприємств в умовах стихійної приватизації.

По-п'яте, підданський та негромадянський тип політичної культури зробив неминучим процес олігархізації суспільства на всіх рівнях. Протягом десятиліть панування комуністичного режиму певні ознаки традиційної культури увиразнилися, зокрема різкий поділ і дихотомічний антагонізм між царинами приватного та публічного життя. Негативне сприйняття політичної сфери закріпилося ще глибше в колективній свідомості українців [317, с. 210].

Для радянського суспільства був притаманний дуалізм офіційних і неофіційних норм, тобто розбіжність неофіційних норм, які регулюють повсякденне життя людей, і норм, офіційно санкціонованих владою [191, с. 220]. Соціальна реальність сучасного українського суспільства практично повністю регулюється нормами позаправового та неофіційного характеру, що значною мірою типово для домодерних суспільств. Те саме стосується вкрай звуженого публічного простору та фрагментації суспільного життя.

Такий стан речей чимало дослідників пояснюють особливою природою владних відносин, зокрема т. зв. нав'язаною владою [191, с. 16]. Такий характер влади зумовлений хронічною слабкістю громадянського суспільства та домінуванням протягом тривалого історичного періоду авторитарних і деспотичних режимів, відстороненням народу від впливу на прийняття політичних рішень, за винятком рідкісних періодів революційного піднесення, а також підданською та периферійною політичною культурою народних мас. К. Йовит називає таку культуру «гетто-подібною» та пов'язує її становлення з особливостями

більшовицьких режимів у країнах Східної Європи [317, с. 207—224].

По-шосте, відсутність сильної та консолідованої опозиції на початку трансформації стала одним із найважливіших чинників олігархізації політичного та суспільного життя. Національно-демократичні сили фактично самоусунулись від прийняття найважливіших рішень в економічній сфері, уклавши негласний пакт з номенклатурою про розподіл сфер впливу: культурно-символічний простір — зона відповідальності націонал-демократів, а економіка — «червоних директорів» і номенклатури. Так процеси державотворення і соціально-економічного реформування були фактично відокремлені один від одного. Націонал-демократичний табір явно недооцінив роль економічних чинників у формуванні нової незалежної держави, віддавши контроль над економічними процесами в руки старої еліти [145].

Політичним інструментом для створення олігархії на ранніх етапах становлення незалежної України стала т. зв. партія влади — аморфне в ідеологічному плані неформальне об'єднання, яке включало стару комуністичну номенклатуру, технократію і частину нової національної еліти. Збереження владних повноважень і недопущення конкуренції з боку інших політичних сил було головним об'єднаним мотивом цього утворення.

Окрім зазначених вище внутрішніх механізмів, зовнішньополітична ситуація, а саме розподіл сил на міжнародній арені, також сприяла зміцненню олігархічної системи. На момент початку радикальних перетворень у постсоціалістичному світі в середовищі міжнародної політичної та економічної еліти панував т. зв. Вашингтонський консенсус, який ґрунтувався на неоліберальній ідеології та економічній політиці. Це дало змогу таким міжнародним інституціям, як МВФ і почасті Світовому банку, що відігравали найважливішу роль у розробленні рецептів перетворень, нав'язати модель економічних реформ без урахування національної специфіки. Ці рецепти передбачали проведення швидкої лібералізації цін і торговельного режиму, приватизацію державної власності та макроекономічну стабілізацію. Нав'язані ззовні ринкові реформи за методом «шокової терапії», за влучним виразом Т. Гербера та М. Гаута, створили «більше шоку, ніж

терапії» [309]. Перебільшений акцент на економічній лібералізації за рахунок демократичної консолідації суспільства призвів до посилення авторитарних тенденцій і накопичення додаткових переваг у руках правлячого політичного класу, послабивши й без того вкрай обмежені можливості громадянського суспільства здійснювати контроль за діями влади та впливати на перебіг суспільних перетворень.

У підсумку більша відкритість українського суспільства, його інтегрованість до глобального оточення в економічному та політичному плані призвели до подальшого вкорінення та легітимізації олігархату. У певному сенсі він став результатом негласного компромісу між правлячим внутрішнім класом і елітами розвинутих країн, політика яких щодо України визначалася економічними та геополітичними інтересами контролю над цією територією задля збереження напівпериферійного статусу регіону. Це давало змогу диктувати свої умови стосовно напрямів міжнародної політики та забезпечувати сприятливі умови для економічного домінування.

Отже, економічні реформи впроваджувалися виключно в інтересах правлячих кіл. Приватизація, лібералізація зовнішньої торгівлі, бартерні угоди стали головними інструментами збагачення привілейованих верств населення в перші роки реформ. В умовах конфіскаційної за своєю суттю лібералізації, за відсутності капіталів та за повної деморалізації суспільства приватизація проводилась непрозоро, кулуарно і лише в інтересах еліти, зокрема менеджерів державних підприємств. Невипадково в Україні нині спостерігається одна з найбільших на пострадянському просторі концентрація виробничих активів у руках менеджерів [47, с. 76—77].

Спонтанна приватизація відкривала необмежені можливості для порушень, зловживань, всеохопної корупції. Щодо її причини в літературі часто цитують Р. Клітгарда, який стверджує, що «корупція — це монополія плюс свобода дій мінус відповідальність». Інакше кажучи, хтось має володіти монополією на прийняття рішень та їх утілення в життя, при цьому не будучи зобов'язаним нести відповідальність.

Це створює ситуацію безконтрольності та безкарності, стимулюючи великі зловживання. Ці самі передумови

сприяють формуванню олігархії. Приватизація мала глобальні наслідки не тільки в економіці, а й для подальших процесів політичного реформування, унеможливаючи демократичну консолідацію, а також визначаючи перебіг процесів у асоціальної сфері.

Отже, здійснений аналіз доводить, що систему демократичних цінностей в українському суспільстві більшість громадян не поділяє, не підтримує її і політична еліта. Досить динамічний і непослідовний, без чітких цілей та механізмів їх досягнення пострадянський етап функціонування українського суспільства сформував лише підґрунтя для розбудови системи демократії як механізму, що може забезпечувати принципи свободи, правової держави, дієвості конституції, соціальної рівності, справедливості, зменшувати ризики помилок у виборі лідерів, забезпечувати взаємодію тріади «держава—народ—влада». Сама система механізмів демократії перебуває у стані початкової розбудови та незабезпеченої легітимності. Погоджуючись із думкою вітчизняної дослідниці О. Балакіревої [10; 11], зазначимо, що серед сучасних ризиків України — гра на цінностях, у т. ч. й демократичних, тенденції посилення туги за «силою владою» та схильність до патерналістських настроїв, політизація суспільного життя, замість побудови громадянського суспільства формування суспільства громадянської незгоди. У цьому контексті актуалізуються потреби виховання національної гордості, почуття особистої відповідальності, перспективної системи цінностей, згуртованості (консолідації) та подолання нової хвилі апатії, розчарування, соціальної безініціативності, почуття невпевненості та незахищеності.

Серед пріоритетів, які зможуть забезпечити розвиток українського суспільства, — посилення реальних демократичних процесів, підвищення відповідальності влади перед народом, зростання активності громадянських ініціатив, формування механізмів участі народу в прийнятті рішень та забезпечення зворотного зв'язку «влада — народ», прозорості у діяльності органів державного управління. Адже більшість сучасних теорій суспільного розвитку наголошують, що без утвердження інститутів справжньої демократії ніякого «прориву», жодних суттєвих успіхів ні в економіці, ні в соціальних сферах в Україні, як і в більшості інших пострадянських держав, не буде досягнуто.

2.4. ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЦІННОСТЕЙ ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ І ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ

*Багато хто причини європейської
єдності вбачає у минулих конфліктах,
але вирішальне значення має мотивація,
що заснована на погляді в майбутнє
Жан-Клод Трише*

*Об'єднана Європа — найгірша ідея у світі
Кріс Пі*

Основний мотив, який керує дискурсом постмодерну, — неприйняття тоталітарності в будь-якому вияві, у т. ч. тоталітарних претензій раціональності. Проголошення ХХІ ст. епохою постмодерну означає відмову від оцінювання сучасності з позицій майбутнього. Постмодерн перетворює кожна мить сучасної історії на «кінець світу», оскільки кожна мить є водночас «початком світу» — майбутнього немає, його щомиті творять живі з сучасного матеріалу. Смисл історії і моральнісна оцінка теперішнього часу все менше орієнтовані на віддалені цілі, до яких нібито дрейфує суспільство, і все більше апелюють до самоствердження особистості. Виникає враження, що у такий спосіб взагалі поставлено крапку на принципах. Нелінійність, відкритість та біфуркальність розвитку будь-якого соціального об'єкта унеможливорює стовідсоткове його прогнозування. Спираючись на вказані корективи, можна окреслити ймовірні сценарії розвитку цінностей політичного простору ОЄ за умови пролонгації існуючих натепер тенденцій їх розвитку. Ці дослідження варто здійснити за допомогою пошукової моделі прогнозу. Об'єктом дослідження є динаміка ціннісних орієнтацій, предметом — динаміка ціннісних орієнтацій українців та європейців.

Дослідження дасть змогу:

- визначити сукупність параметрів і тенденцій розвитку цінностей ОЄ та українського суспільства, спираючись на теоретичні, емпіричні і статистичні дані, і окреслити можливі варіанти розвитку цінностей у майбутньому;
- розробити структуру соціальних показників відповідно до об'єкта і предмета дослідження;
- описати прогнозний фон;

— створити сценарії розвитку об'єкта і предмета дослідження шляхом екстраполяції і інтерполяції існуючих показників;

— сформувані найбільш вірогідний тренд розвитку досліджуваних явищ шляхом визначення верхніх та нижніх екстрем.

Проблематика дослідження пов'язана з необхідністю створення сценаріїв динамічного розвитку не лише предмета дослідження — цінностей ОЄ та українського суспільства, а й неможливістю розглядати динаміку цінностей ОЄ без аналізу динаміки ЄС. Незважаючи на те що цінності характеризуються стабільністю, тобто є аттрактором соціального світу, вони залежать від умов зовнішнього середовища.

З'ясувати існуючі тенденції розвитку об'єкта і предмета допоможе аналіз подій 2005—2010 рр. Сценарії розвитку у зв'язку зі швидкоплинністю і непередбачуваністю сучасного соціального світу і складністю прогнозування явищ міжнародного світу можна розробити на найближчі 5 років, відповідно період прогнозу охоплює 2011—2016 рр.

Для збирання інформації використано такі методи: структурно-морфологічний, за допомогою якого виявлена інформація щодо структурних частин прогнозованого явища, а саме цінностей ОЄ та українського суспільства (у політичному, економічному, соціальному, культурному полях), а також зафіксовані інноваційні ідеї та рішення, документи та нормативно-правові акти, що дасть змогу сформувані чітке уявлення про можливості, а головне про потреби розвитку європейських цінностей; метод визначення публікаційної активності, за допомогою якого буде відслідкований потік документів, дотичних до предмета дослідження сфер, визначені акценти, що ставлять європейські та національні політики держав-членів ЄС та вітчизняні політики щодо проблем та можливостей їх корегування; метод показників, за допомогою якого будуть відстежені зміни у статистичних показниках структурних частин предмета дослідження — в політичному, економічному, соціальному і культурному полях.

Робочі гіпотези опрацьовано відповідно до структурних частин предмета дослідження, а саме цінностей чотирьох полів, які, формуючи мережу взаємодій, і визначають предмет дослідження:

— економічне поле — системні ознаки кризи, що розпочалась у 2008 р., лише підсилили потребу економічної інтеграції Європи і, на відміну від політичної складової, дають підстави для побудови оптимістичного сценарію розвитку, тобто поглиблення європейської інтеграції;

— економічне поле — подальше ігнорування інтересів народу України призведе до зростання залежності від зовнішніх економічних та фінансових потоків;

— політичне поле — системні ознаки кризи, що розпочалась у 2008 р., посилили конфліктну складову у відношеннях між національним і наднаціональним, тобто загострили боротьбу опозиційних міжурядового і федеративного проектів європейської інтеграції;

— політичне поле — подальше ігнорування інтересів народу України та централізація влади можуть призвести до народних збурень та розвитку спочатку поодиноких громадських ініціатив;

— соціальне поле — домінування особистого над колективним, що призвело до збільшення кількості розлучень, абортів і суїцидів;

— соціальне поле — суспільні негаразди здатні перенести наголос з суспільного колективного на індивідуальне, тобто «втечу» від кризи у сферу сім'ї та родини;

— культурне поле — криза духовності і загострення опозиційності культурних відмінностей між «Сходом» і «Заходом», що актуально за умови посиленої міграції в ЄС представників східних культур, призводить до зростання тероризму, ісламського фундаменталізму, шовінізму, ксенофобії, різних протестних рухів;

— культурне поле — наростання запозичень із Заходу поряд з етно- та націоцентризмом.

У процесі аналізу використано такі індикатори-індикатори:

— значення на світовій арені — вплив на міжнародні процеси, зокрема військові конфлікти;

— європейську ідентичність — ідентичність, яка преважує у європейців (до місця народження, до країни, до континенту, до світу);

— економічну інтеграцію — підтримка державами-членами ЄС європейських економічних структур, залучення до зони євро, до єдиного економічного простору. Економічні тенденції в Україні;

— політичну інтеграцію — розширення політичних функцій інституційних структур ЄС, відсоток тих, хто бере участь у виборах до Європарламенту, політичні тенденції в Україні;

— «Європу двох швидкостей» — рівень політичного та економічного національного розвитку держав-членів ЄС. Регіональні особливості в Україні;

— економічну вигоду від участі в ЄС — кількість бюджетних коштів, що їх отримують з бюджету ЄС держави-члени;

— конкурентоспроможність держав-членів ЄС — рейтинг (місце) конкурентоспроможності. Конкурентоспроможність України;

— економічну ефективність — коефіцієнт валового внутрішнього продукту і паритету купівельної спроможності;

— демографічний клімат — кількість іммігрантів, старіння населення, відтворення населення, кількість новонароджених, кількість шлюбів;

— конфлікт релігійних ідентичностей — нормативно-правове регулювання релігійних питань.

Обрано такі аспекти прогнозного фону: міжнародний; політичний; економічний; демографічний; соціально-культурний [270, с. 76].

Міжнародний аспект. Упродовж останніх років найсуттєвіші зміни в системі міжнародних відносин були пов'язані вже не з трансформацією інститутів та режимів часів «холодної війни», як це було в 90-ті роки ХХ — на початку ХХІ ст., а з новітньою динамікою глобальних і регіональних процесів, спрямованих на перебудову світової ієрархії та закріплення нового балансу сил у світі загалом та в окремих його регіонах. Головний системний конфлікт у міжнародних відносинах першого десятиліття ХХІ ст. полягає в прагненні низки держав, які значно зміцнили свій економічний, військовий та політичний потенціал, суттєво збільшити свій вплив на світову політику та в намаганні визнаних світових лідерів утриматися на домінуючій або провідній ролі в міжнародній системі. Ця тенденція відображена у відносному занепаді гегемонії США, русі світової системи до мультиполярності нового типу, трансформації низки міждержавних політичних інститутів глобального та регіонального рівня та заго-

стренні ідеологічної боротьби на тлі зростання міжнародної гетерогенності.

Криза американської гегемонії є явищем тривалим й визначатиме картину світової політики досить довго. Після вересня 2001 року занепад американської гегемонії здавався періодом «організованого хаосу»: інерція американської могутності та потужний вплив спільних євроатлантичних цінностей гарантували відносно мирний перехідний період. Однак світова фінансова криза 2008 р. внесла суттєві корективи, похитнувши співвідношення сил, яке окреслилося після початку війни в Іраку. За цих умов значно збільшується ризик міжнародної системної дестабілізації.

Упродовж останніх років у міжнародній системі тривали пошуки такої самоорганізації, яка компенсувала б брак американської могутності. Серед кількох можливих моделей із різним ступенем кооперативності / конкурентності / протистояння донедавна на перший план висувалася своєрідна конкурентна багатополарність із досить низьким рівнем антагонізму, що обумовлено посиленням такого структурного параметру, як зростання взаємозалежності, інтегрованості в міжнародній системі.

Показовим є приклад G20 (Великої двадцятки). Створення цього міжнародного інституту цілком пов'язане з тенденцією перерозподілу впливу між провідними державами світу. Саме формат G20, а не G8, було обрано як майданчик для обговорення на найвищому рівні шляхів подолання світової фінансової кризи.

Як на Сході, так і на Заході відбувається пошук альтернативних шляхів зміцнення власного впливу на міжнародну політику поза межами усталених інститутів. Ідеологічна складова структурних трансформацій не додає стабільності, активізуючи ще один вимір політичного протистояння, вона «повертає до життя» конфлікти ідентичності, насамперед релігійні та етнічні, підриваючи не лише глобальну чи регіональну стабільність, а й національну безпеку окремих держав.

Світова фінансова криза в політичному вимірі має три основні наслідки: по-перше, на тривалий час держава повертає собі першість поміж акторами міжнародних відносин, передовсім за рахунок зниження ролі міжнародних організацій, режимів та інтеграційних угруповань — всіх інститутів, що є продуктами політики держав (за умов нестачі коштів і скорочення бюджетних витрат зменшиться

фінансування державами всіх міжнародних проєктів); по-друге, суттєве зростання схильності держав до егоїстичної поведінки (необхідність фінансової мобілізації); по-третє, в міжнародному співробітництві відбуватиметься кількісний та якісний перерозподіл у бік регіонального й субрегіонального (за рахунок міжрегіонального та глобального), що зумовить зростання політичного впливу регіональних лідерів [180]. Показовою у цьому сенсі є російсько-грузинська війна, в якій безпосереднім учасником конфлікту із де-факто американським союзником у регіоні виступила велика ядерна держава. Реакція США у подібному конфлікті, якби на місці Росії була б інша країна, напевно, була б більш жорсткою та активною.

Цей конфлікт підкреслив деякі суттєві тенденції сучасної системи міжнародних відносин. Так, після спроб формування більш гомогенного світового середовища світ знову повертається до фрагментації політичного простору, за умов якої позиція більшості держав безпосередньо пов'язана з геополітичною віддаленістю або наближеністю до зони конфлікту / кризи. Адаже в умовах фактичної війни, учасником якої була ядерна держава — постійний член Ради Безпеки ООН, більшість держав утрималася від формулювання власної позиції, по суті, конфлікту і обмежилася лише висловленням жалю з приводу нього.

Поміж провідними гравцями міжнародної політики, від провідних країн ЄС до США, Японії, Індії та Китаю, перемогли власні егоїстичні інтереси, а не прагнення до забезпечення універсального режиму безпеки у світі або регіоні.

Цей конфлікт став також свідченням ренесансу силової політики, використання збройних сил як ефективного інструменту зовнішньої політики. Неспроможність міжнародного співтовариства втрутитися в конфлікт та покласти йому край підтверджує, що в сучасному світі принаймні великі держави та регіональні лідери можуть застосовувати силу для демонстрації свого статусу та захисту власних інтересів.

У 2008 р. виникла й продовжується нині тенденція до зміцнення самостійної ролі та ренесансу великодержавницьких ідей у Франції, Німеччині та Великій Британії.

Політичний аспект. 1 грудня 2009 року набув чинності «Лісабонський договір про внесення змін у Договір про Європейський Союз і договір про створення Європейської

спільноти», який був підписаний 13 грудня 2007 року у португальській столиці. Цей документ став важливим етапом в історії Європейського Союзу. Фактично він завершив період правової кризи, в якій після провалу влітку 2005 року на референдумах у Франції та Нідерландах процесу ратифікації першої спільної Конституції перебував Євросоюз. Адаже вперше «старі» та «нові» країни — члени ЄС підписали спільну угоду та зобов'язалися її послідовно виконувати.

Водночас найзапекліші внутрішньополітичні дебати з цього питання тривали в Ірландії та Чехії. Опозиційна «Комуністична партія Чехії, Богемії та Моравії» наполягала на проведенні загальнонаціонального референдуму з цього питання. Власне, це вмотивувало запеклих опонентів із Соціал-демократичної партії Чехії та правоцентристського «Громадянського союзу» прискорити досягнення домовленості щодо підтримки Лісабонського договору. Зрештою, палата депутатів парламенту Чехії нарешті проголосувала за ратифікацію. Проти голосували лише комуністи, які вбачають у європейській інтеграції спосіб встановлення наднаціонального контролю над Чехією. У цьому питанні позиції лівих та ультраправих збігаються. Попри це ратифікація Лісабонського договору пройшла чеський сенат. Однак президент В. Клаус заявляв, що підпише ратифікаційну грамоту лише після рішення ірландців.

2 жовтня 2009 року ірландці проголосували на повторному референдумі з питання ратифікації Лісабонського договору (під час першого, 12 липня 2008 року, 53,4% ірландців висловилися проти ратифікації Лісабонського договору). Підставою для проведення другого референдуму стали соціологічні опитування в Ірландії. Вони показали, що внаслідок світової економічної кризи позиція більшості ірландців щодо європейського проєкту змінилася, оскільки Ірландія після здобуття членства в Євросоюзі у 1973 р. отримала чимало переваг. Упродовж 1980—1990 рр. Ірландія перетворилася на країну з найліберальнішим режимом для іноземних інвестицій. Внаслідок такого підходу стрімкий розвиток економіки на початку ХХІ ст. давав підстави називати Ірландію «кельтським тигром». У вільних економічних зонах країни успішно розвивалися високотехнологічні галузі новітньої інноваційної економіки. Черговий поштовх іноземним інвестиціям дало запровадження євро. Однак такі вагомі економічні успіхи посприяли тому, що ірландці більш егоїстично почали

ставитися до потреби нести великий тягар спільних витрат у межах Євросоюзу.

Активісти націоналістичної ірландської партії «Шин фейн» наголошували, що Лісабонський договір загрожує національному суверенітету Ірландії. Основою аргументації супротивників Лісабонського договору були посилання на традиційні католицькі цінності. Ірландців залякували, що «після Лісабону» країну змусять легалізувати одностатеві шлюби та аборти. Крім того, посилення спільної зовнішньої та безпекової політики Євросоюзу розглядали як виклик традиційному нейтралітету Ірландії. Однак на настроях ірландського суспільства позначилася світова економічна криза. Чимало ірландців вважають, що їхньому острову вдалося уникнути дефолту лише завдяки співпраці у межах спільного ринку ЄС. У підсумку за ратифікацію Лісабонського договору на повторному референдумі проголосували 67,1% громадян Ірландії. Це означало перемогу прибічників поглиблення процесу європейської інтеграції. Результат ірландського референдуму став вагомим аргументом на користь посилення тиску на європейських скептиків у Польщі та Чехії.

Після того як ратифікаційну грамоту від імені Польщі підписав президент Л. Качинський, чеський президент В. Клаус вчинив аналогічно, хоча й зазначив, що його особисте негативне ставлення до договору не змінилося. Лідер британських консерваторів Д. Камерон не втратив наміру винести на референдум питання щодо доцільності виконання Лісабонського договору. Зокрема, консерватори ставлять під сумнів потребу часткового передання британського суверенітету Європейському Союзу.

Нині Лісабонський договір став правовою основою діяльності та розвитку Європейського Союзу. Договір визнає Європейський Союз юридичною особою, суб'єктом міжнародного права. Відповідно до зазначеного договору створено посаду президента Європейської Ради (як інституту ЄС). Іншою новацією договору є впровадження посади Верховного представника ЄС у зовнішніх справах і з політики безпеки. Лісабонський договір збільшує кількість галузей, у яких Європейський парламент матиме вирішальне слово, зокрема аграрний сектор, юстиція та координація роботи служб безпеки. Передбачено спільні дії Євросоюзу та його держав-членів у разі терористичних атак. Договір розширює право голосу й самих європейців.

Так, будь-яка громадська ініціатива, під якою підпишеться не менше мільйона громадян країн — членів ЄС, зобов'яже Європейську комісію прийняти офіційне рішення з цього питання. Кожен громадянин матиме право звернутися до європейського Омбудсмена.

Не менш важливою є ще одна новація, яка забезпечує можливість для будь-якої країни Євросоюзу вийти з його складу. Правда, конкретні умови для цього кроку не уточнюються, тому в будь-якому випадку питання вирішуватиметься всіма країнами-членами.

19 листопада 2009 року першим Президентом Європейської Ради було обрано колишнього прем'єр-міністра Бельгії Г. ван Ромпея, а Міністром закордонних справ та Віце-президентом Європейської комісії стала представниця Великої Британії баронеса Кетрін Ештон. Обрання на впливові керівні посади в Євросоюзі політиків «другого ешелону», як зазначає І. Горобець, засвідчило, що національні еліти держав-членів ЄС не готові будувати нову Вавилонську вежу у вигляді наддержави [90].

Головне досягнення Конституції ЄС полягало в її символічному значенні: в самому терміні «конституція», у використанні «державницької» термінології («європейський закон», «міністр закордонних справ ЄС» і т. п.), у прийнятій символіці (гімн, прапор і девіз ЄС). Усе це має сприяти формуванню у населення почуття європейської ідентичності. Однак усе було ретельно «вичищено» з тексту Лісабонського договору. Навіть невинна символіка видалася небажаною; лише 16 країн ЄС, особливо прихильні до європейської ідеї, в окремій декларації заявили, що будуть вважати зазначені гімн, прапор і девіз символами Європейського Союзу. Текст Хартії фундаментальних прав також виключили з договорів, щоб не проводити паралелей між ЄС і державою [129].

Нарешті, на відміну від Конституції ЄС, в тексті Лісабонського договору відсутній давно визнаний юристами принцип верховенства права ЄС. Максимум, на що погодилися євроскептики, — згадати його в окремій декларації, у вельми нечіткому формулюванні: «Згідно сформованої прецедентної практики Суду ЄС, договори і право, прийняте Союзом на основі договорів, мають пріоритет над правом держав-членів на умовах, встановлених названим прецедентним правом».

Уперше передбачена можливість не тільки передачі Євросоюзу нових компетенцій, а й повернення повноважень на національний рівень. А фундамент єдиного внутрішнього ринку втратив один із наріжних каменів: свобода конкуренції виключена з переліку цілей ЄС. Чи допоможе Лісабонський договір забезпечити легітимність Євросоюзу в очах громадян, подолати т. зв. демократичний дефіцит? На думку М. Кавешнікова, завідувача центру політичної інтеграції Інституту Європи РАН, — жодним чином ні [129]. Не випадково при розробленні Договору існував негласний консенсус — референдумів не проводити. Лише Ірландія була змушена зробити це відповідно до національної конституції.

Громадяни, як і раніше, відчувають себе не здатними впливати на діяльність Євросоюзу, що породжує апатію і навіть роздратування. На кожні нові вибори до Європарламенту приходять усе менше виборців, влітку 2009 року явка сягла лише 43%. Ще за підсумками виборів 2004 р. член Конвенту ЄС від Швеції Марго Валльстрем заявила: «Ці підсумки — чіткий сигнал нашим політикам про те, що... ми повинні повільніше рухатися вперед по шляху європейської інтеграції» [129]. Референдуми, коли вони проводяться, все частіше дають негативний результат. Причиною цього є зміна поколінь. Літні жителі Західної Європи могли вважати ЄС бюрократичним, недемократичним джерелом безлічі правил, що ускладнюють бізнес, але вони пам'ятали, що ЄС вирішив внутрішньоевропейські суперечності, запобіг війнам у Європі. Зміна поколінь призвела до знецінення тези про інтеграцію як засіб запобігання військових конфліктів. Із зникненням «радянської загрози» відпав ще один потужний мотив інтеграції. Для молоді мир в Європі — стан природний, так само як свобода перетину кордонів, можливість навчатися за кордоном тощо. А недоліки Євросоюзу збереглися. Громадська підтримка інтеграції стала ґрунтуватися не на ціннісних критеріях (ідеал миру в Європі), а на прагматичному підході до ефективності ЄС, яка в очах населення дуже невелика.

Саме Конституція могла б стати проривом не стільки з погляду реального поглиблення інтеграції, скільки з точки зору створення європейської символіки. Вона б зафіксувала державний суверенітет Союзу. Конституція нагадувала урядам і громадянам держав-членів, що Європейський Союз — це не тільки єдиний ринок, а й система

політичного управління, заснована на загально визначених цінностях і принципах.

Наявність такого потужного символу «державності» могло б вплинути на свідомість населення країн ЄС. Адже тільки з усвідомлення єдності може постати солідарність, за наявності якої не страшно опинитися в меншості, коли приймаються рішення, і не шкода віддавати гроші в регіональні фонди, заздалегідь знаючи, що вони будуть витрачені на благо іншої країни. Однак вийшло навпаки — провал Конституції дав євроскептикам можливість, спираючись на волю народу, прибрати з тексту все, що асоціювалося з квазідержавною природою ЄС.

Лісабонський договір, формально зберігаючи принцип інституційного балансу між наднаціональними і міжурядовими елементами, зсуває центр впливу в бік міжурядових інститутів: Європейської ради і Ради міністрів. Запровадження посади голови Європейської ради; посади високого представника у закордонних справах і політики безпеки, хоча і має подвійну підпорядкованість, але найбільше пов'язаного з Європейською радою; підпорядкування цьому високому представнику служби зовнішніх зв'язків, що фактично призвело до виведення з структури Комісії підрозділів, раніше підлеглих комісару із зовнішніх зв'язків, — ось лише деякі приклади цієї тенденції. «Тектонічні зрушення» на користь міжурядових інститутів усвідомлені усіма політичними акторами, а це дає змогу країнам-членам ще більш маргіналізувати наднаціональні інститути ЄС, як зазначає М. Кавешніков [129].

Ймовірно, у майбутньому зросте ефективність і оперативність розв'язання поточних тактичних завдань. Проте ЄС не отримує практично ніяких нових повноважень, скоріше навпаки. Крім тексту Лісабонського договору і документально закріплених правил функціонування ЄС, надзвичайно важливі відчуття спільності долі, дух солідарності, який, як мастило в колесах бюрократичного механізму, допомагає об'єднати різноманітні інтереси 28 країн. Але саме цей дух солідарності в ході переговорів 2003—2009 рр. став жертвою національних пріоритетів [129].

Багато країн ЄС з радістю скористалися провалом референдумів 2005 р., щоб викреслити з Лісабонського договору ті положення, з якими вони погодились на хвилі «конституційного ентузіазму». У цьому розтягуванні нововведень Конституції взяла участь переважна

більшість країн ЄС. Переговорники дбали насамперед не про майбутню ефективність Євросоюзу як такого, а про збереження впливу своїх країн (розподіл місць в Європарламенті, правила голосування в Раді, наявність національних представників на ключових посадах) і свободу в життєво важливих для кожної конкретної країни сферах політики (право вето).

Ерозія солідарності очевидна [129]. Не випадково в останнє десятиліття все частіше в ЄС лунають заклики до диференційованої інтеграції. Це означає: нехай ті, хто хоче і готовий, об'єднуються тісніше й створюють «тверде ядро», а інші залишаться на периферії. Найчастіше йдеться про створення «авангарду» у сфері юстиції та зовнішньої політики, про тіснішу координацію економічної політики. Однак це означає відмову від базового принципу європейської інтеграції — спільного руху до загальних цілей. Для його реалізації Євросоюз занадто великий і розрізнений. Те, що було реальною у форматі 6 і навіть 15 країн, стало практично неможливо реалізувати у форматі 28.

Євросоюз як інтеграційне угруповання більш ніж будь-коли потребує зміцнення солідарності і готовності поступатися національними інтересами на користь інтересів загальноєвропейських, ефективнішої та гнучкішої системи управління, активної економічної політики і підвищеної уваги до вирівнювання економічного розвитку країн-членів. Без переконливої легітимації ЄС буде не в змозі проводити активну політику. Чи допоможе в цьому Лісабонський договір? Якщо б він був підписаний в 2004 р. за підсумками роботи Конвенту, всі — і політики, і експерти — вітали б його як черговий рішучий крок на шляху до інтеграції. Однак наразі Лісабонський договір став свідченням подолання протиріч і змушує замислитися про стагнацію інтеграційних процесів.

Європейський Союз часто порівнюють з велосипедом, який впаде, якщо не буде рухатися вперед, однак нині він майже зупинився.

Інтеграція і дезінтеграція в Європі. Нині наявні діаметрально протилежні тенденції розвитку Західної та Східної Європи. У той час як на Заході інтеграційні процеси набирають чинності, країни Сходу Європи дезінтегровані. Ті процеси, які відбувалися в Західній Європі 50 років тому, можуть початися в її східній частині.

Пошук ідентичності в сучасній Європі йде у двох протилежних напрямках, які схематично можна визначити як централізацію і децентралізацію. Централізація набирала сили протягом усього післявоєнного періоду, досягнувши піку форми з висуненням єдиної Європейської конституції — символу інтеграції. Децентралізація менш помітна, але відбувається упродовж тривалого часу, а відкрито виявилася тільки останнім часом, будучи, ймовірно, реакцією на надто швидкі інтеграційні процеси. Процес децентралізації виграв від кризи, пов'язаної з відмовою від прийняття Європейської конституції, і має певні об'єктивні параметри.

По-перше, можна констатувати проблематичність європейської ідентичності у зв'язку із зростанням культурної та національної невизначеності (мультикультуралізм); правової (співвідношення національного та європейського суверенітетів), політичної (різні підходи до реалізації ідеології прав людини). Ці процеси охопили як Західну, так і Східну Європу, породжуючи відцентрові тенденції всередині Європейського Союзу. У контексті сучасних спроб перегляду класичної теорії суверенітету, запровадження нових інтерпретацій федералізму, усвідомлення конфліктності соціальних гарантій і економічної ефективності варто переглянути питання, сформульовані філософією права: межі політичної єдності, характер майбутнього об'єднання (конфедерація, федерація, нові форми асоційованого членства); правовий статус суб'єктів майбутнього політичного союзу (федеративні союзи, суб'єкти деволуції, різні форми адміністративної і територіальної автономії); суперечки про суверенітет і можливість його обмеження; конфліктне співвідношення демократії та правової держави (роль судової влади у вирішенні спорів).

По-друге, відбувається чітке усвідомлення конфлікту між пріоритетами ідеології прав людини та необхідністю вибудувати ефективний захист від деструктивних процесів (катастрофа культурної ідентичності, маргіналізація, імміграція, конкуренція дешевої робочої сили). Перед Європою постала дилема — збереження соціальної держави чи ефективної економіки, вірність деклараціям прав людини або відмова від них на користь подвійних і потрійних стандартів. Проблематичною є стратегія такого захисту — Європа має бути закритою від зовнішнього світу за допомогою протекціоністських і поліцейських заходів або відкритою, створюючи всередині гнучкі механізми

конкуренції. Цей вибір визначає стратегію майбутнього розвитку на користь згорання демократичних інститутів (про що говорять уже зараз в умовах необхідності прийняття непопулярних політичних рішень) або підтримання їх існування всупереч зростанню соціальної напруги.

По-третє, проблемною стає сама можливість функціонування класичних інститутів парламентаризму в умовах сучасного масового суспільства. Падіння якості освіти і культурного рівня, і водночас розширення технічних можливостей маніпулювання суспільною свідомістю, створюють передумови ослаблення парламентаризму, призводять до зростання ролі політичних еліт у прийнятті стратегічних рішень. Сучасні дослідники проводять аналогії з Європою міжвоєнного періоду, зокрема з Веймарською ситуацією. Можливості маніпулювання електоратом (в умовах інформаційного суспільства та розвитку масових комунікацій), пов'язані з феноменом медіально-плебісцитарного вождизму, медіапартій або навіть необонапартизму, зумовлюють подібність сучасної ситуації до тієї, яка існувала на початку ХХ ст. та інтерпретувалася тоді як «криза парламентаризму». Повернення сучасної Європи до плебісцитарної демократії (на зовсім інших засадах) актуалізує звернення до аргументів на користь раціоналізованого парламентаризму і сильної виконавчої влади, пояснюючи інтерес деяких мислителів до пошуку прийнятної форми демократичного авторитаризму. Ці спостереження розкривають циклічність європейської моделі конституційного розвитку і змушують мислити про зміни його форм, зокрема співвідношення централізації і децентралізації. Політико-правовий компроміс в умовах перехідного європейського суспільства (фактично перебуває в стані конституційної кризи) покликаний поєднати раціональну модель сильної держави з його правовим обмеженням як по лінії центральної влади, так і регіонів. Для коригування ідеології європейської інтеграції необхідне переосмислення параметрів та проявів кризи — ідентичності, суверенітету, федералізму, центру і регіонів, відносин між регіонами. Пошук ефективного компромісу є одним із найважливіших завдань.

Економічний аспект. Поведінка Польщі на самітах ЄС в 2007—2012 рр. у Лісабоні чітко показує, що основною причиною мотивації членства в ЄС є цілі практичні: задоволення національних інтересів своєї країни (у найближчі сім років Польща планує отримати більше 65 млрд доларів

з бюджету ЄС) [91]. Саме за можливість забезпечити ці виплати і непропорційно своєю вагою впливати на рішення ЄС билася Польща, використовуючи весь арсенал наявних у неї дипломатичних і пропагандистських засобів. Найбільш скандальним було практично пряме звинувачення Німеччини в геноциді поляків. Багато країн мають пряму фінансову вигоду від членства в ЄС. Наприклад, Греція і Ірландія отримують майже в 5 разів більше, ніж платять у загальний бюджет. Португалія й Латвія отримують приблизно в 4 рази більше [91]. Що станеться, коли конкретна фінансова допомога скоротиться або припиниться зовсім? Що станеться, коли доведеться більше віддавати зі свого бюджету, ніж отримувати?

У разі зміни прямих економічних вигод від перебування в ЄС на перший план вийде безліч незручних питань — особливостей поведінки та цінностей, які для одних країн є багаторічною практикою і невід'ємною частиною спільних цінностей, а для інших країн такими, що завдають шкоди, і нав'язаними іншими [91].

Іншою складовою частиною економічного аспекту є рейтинги конкурентоспроможності, основані на комбінації загальнодоступних статистичних даних і результатів опитування керівників компаній. У 2010 р. більше 11 000 лідерів бізнесу було опитано у 134 державах. Анкета складена так, щоб охопити широке коло факторів, що впливають на бізнес-клімат. До звіту також включений докладний огляд сильних і слабких сторін конкурентоспроможності країн, що дає змогу визначити пріоритетні сфери для формування політики економічного розвитку та ключових реформ [91].

У звіті Всесвітнього економічного форуму [69] представлені два індекси, на основі яких складають рейтинги країн: Індекс глобальної конкурентоспроможності (Global Competitiveness Index, GCI) та Індекс конкурентоспроможності бізнесу (Business Competitiveness Index, BCI). Основним засобом узагальненої оцінки конкурентоспроможності країн є Індекс глобальної конкурентоспроможності (GCI), створений для Всесвітнього економічного форуму професором Колумбійського університету К. Сала-і-Мартіном. Як запевняють представники Всесвітнього економічного форуму, GCI постійно вдосконалюється на підставі тестування та консультацій з провідними експертами. GCI складений з 12 показників конкурентоспроможності, які

детально характеризують конкурентоспроможність країн, що перебувають на різних рівнях економічного розвитку. Цими складовими є: якість інститутів, інфраструктура, макроекономічна стабільність, здоров'я та початкова освіта, вища освіта і професійна підготовка, ефективність ринку товарів і послуг, ефективність ринку праці, розвиненість фінансового ринку, технологічний рівень, розмір внутрішнього ринку, конкурентоспроможність компаній, інноваційний потенціал.

Демографічний аспект. Кількість населення Європи (ЄС 28) зростає повільно. Однак за останні роки це зростання дещо прискорилося, і чисельність населення досягла майже 500 млн осіб. Населення 13 нових країн ЄС (Болгарії, Румунії, Латвії, Литви, Естонії, Угорщини, Польщі, Словаччини, Чехії, Словенії, Мальти та Кіпру) та Хорватії за останні 10 років скоротилося на 2,3 млн осіб (-2,2%). За винятком Кіпру та Мальти, а також меншою мірою Словенії, чисельність населення цих країн або залишилася без зміни, або зменшилася. При цьому чисельність населення зростає переважно за рахунок імміграції. У 2000—2008 рр. із приросту в 14,2 млн осіб в ЄС 28 на мігрантів припало 12 млн (84%). Тенденція зберігається і нині. Природний приріст у країнах ЄС 28 останнім часом (1994—2012) залишався незмінним — приблизно 320 тис. осіб на рік (природний приріст у США у відсотках до чисельності населення в 12 разів вищий) [105].

Наступною тенденцією є те, що населення Європи продовжує старіти: кожен п'ятий житель тут старший 65 років. Якщо в 1980 р. дітей було на 36 млн більше, ніж людей похилого віку, то до 2012 р. картина змінилася: тих, кому за 65 років, стало на 6 млн більше, ніж дітей до 14 років. За 32 роки чисельність молодого населення скоротилася на 14 млн, з 94 млн у 1980 р. до 80 млн в 2012 р., а чисельність людей похилого віку, старших 65 років, збільшилася на 23 млн, з 57 млн у 1980 р. до 80 млн у 2010 р. [105].

Найменша частка молоді в структурі населення у Болгарії (13,4%) і Німеччині (13,9%), за ними Словенія (14%) та Італія (14,1%). Найбільша частка молоді в Ірландії, Франції та Люксембурзі (20,3%, 18,6% та 18,3% відповідно). Найвищий відсоток людей похилого віку — в Італії (19,9%), Німеччині (19,8%) та Греції (18,6%), чий показник перевищують середньоєвропейський рівень (16,9%).

Дослідники констатують, що вікова піраміда ЄС 27 перетворилася на «віковий ромб». А до 2025 р. це буде перевернута піраміда: найбільший сегмент становитимуть люди, старші 65 років, найменший — молодшого віку [105].

У країнах ЄС 28 продовжує зберігатися і така негативна тенденція, як скорочення народжуваності. У 2012 р. кількість новонароджених ледве досягла 5,2 млн. Це майже на 1 млн (на 15%) менше, ніж у 1982 р. Різкий спад народжуваності відбувся в 1990—1995 рр. З тих пір ситуація практично не змінилася. У 1995—2008 рр. народжуваність збільшилася всього на 2,1%. Коефіцієнт фертильності у Європі (1,56) далекий від того рівня, який потрібний для відтворення населення (2,1), і помітно відстає від того самого показника в США (2,09). Рівень фертильності не виправдовує очікувань європейських громадян (2, 3 дітей). У деяких країнах коефіцієнт фертильності зупинився на критичному рівні: у Словаччині (1,24), Польщі (1,27), Німеччині (1,32). Інші держави — Франція (2,00), Ірландія (1,93), Швеція (1,85), Велика Британія (1,84) деякою мірою долають кризу народжуваності [105].

Однією з причин зниження рівня фертильності є зростання кількості абортів. У Європі через кожні 27 секунд робиться аборт. Підсумок — майже 1 млн 200 тис. абортів на рік (2012 р.). За рік Європа через аборти втрачає населення, рівне населенню Люксембургу та Мальти разом узятих, або всього населення Словенії чи Кіпру [105].

Ще однією несприятливою тенденцією в Європі є зменшення кількості одружень. За 33 роки (1980—2013) кількість шлюбів у країнах ЄС 27 скоротилася більш ніж на 800 тис. (-23,9%), досягнувши критичної позначки. Коефіцієнт одружень (кількість шлюбів на кожну тисячу осіб) зменшився з 6,75 у 1980 р. до 4,85 в 2012 р. У деяких країнах це зниження досягло катастрофічного рівня. У Великій Британії, Португалії та Бельгії шлюбів укладають на 33%, а в Болгарії, Словенії та Угорщині — майже на 50% менше, ніж в 1980 р [105].

Характерна для Європи особливість — зростання кількості позашлюбних дітей. У 2012 р. в країнах ЄС 27 з 5 209 942 новонароджених 1 766 733 мали неодружених батьків (33,9%). У деяких країнах позашлюбних дітей з'являється більше, ніж законних: це Естонія (58,24%), Швеція (55,47%), Болгарія (50,79%) і Франція (50,49%) [105].

Зростає і кількість розлучень. У 2012 р. відбулося понад мільйон розлучень (на 365 тис., або 55%, більше ніж у 1980 р.), що рівнозначно розпаду одного шлюбу кожні 30 секунд. За 16 років (1996—2012) у країнах ЄС 27 було розірвано більше 10,1 млн шлюбів, це торкнулося понад 15 млн дітей. Бельгія, Люксембург та Іспанія мають найвищий відсоток розлучень: з кожних трьох шлюбів, два розпадаються. За кількістю розлучень усіх випереджає Іспанія, де їх кількість за 16 років зроста майже в три рази. В Європі загалом із кожних двох шлюбів один розпадається (у 1980 р. розпадався один із кожних 4,6 укладених шлюбів) [105].

Кількісний склад європейських сімей зменшується. За 32 роки (1980—2012) середня величина домогосподарства зменшилася з 2,82 до 2,4 осіб. У деяких країнах цей показник ледве перевищує 2 особи: у Німеччині (2,1), Данії (2,1), Фінляндії (2,1) і Швеції (2,2). Найбільший розмір середньої сім'ї зафіксовано на Мальті (3,2), Кіпрі (3,1), у Румунії (2,9) та Іспанії (2,9) [105].

Зростає число домогосподарств, що складаються з однієї людини. Їх частка досягла 27,7%. Більше 54 млн європейців живуть поодинокі. Все більше стає домогосподарств, де немає дітей, — 67%. І лише 17% родин мають двох і більше дітей [105].

Хартія засадничих прав легітимізує участь ЄС у дискусіях із сімейної політики, хоча відповідно до принципів субсидіарності та ефективності, визначення і здійснення сімейної політики перебуває в компетенції держав-членів. У половині європейських країн є міністерства у справах сім'ї. Це Ірландія, Німеччина, Австрія, Італія, Люксембург, Словаччина, Румунія, Данія, Словенія, Латвія, Угорщина, Мальта. В інших державах проблеми сімей не належать до числа пріоритетних.

На сімейну політику Європа в останні роки асигнувала в середньому всього 2,1% ВВП (2008—2010), що, фактично, відповідало становищу десятирічної давності. Однак середньоевропейський показник не дає уявлення про те, яку увагу приділяють сімейній політиці конкретні країни. Данія, Люксембург, Німеччина, Швеція, Фінляндія і Австрія виділяють на потреби сімей понад 3% свого ВВП, при цьому найбільшу допомогу пропонують сім'ям Данія (3,8% ВВП) і Люксембург (3,6% ВВП). У деяких державах допомога сім'ям не належить до урядових пріоритетів.

Польща, Мальта, Іспанія, Болгарія, Литва, Італія і Португалія витрачають на це менше 1,2% свого ВВП, що значно нижче середньоевропейського рівня [105].

У грошовому вираженні в межах сімейної політики Європа виділяє 470 євро на одну людину на рік. Однак існує колосальна різниця між країнами. У той час як Люксембург і Данія витрачають понад 1000 євро на людину, Польща і Румунія — менше 50 євро, а Болгарія — 30 євро (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Таблиця розмірів сімейних пільг у країнах-членах ЄС

№ пп	Країна	Розмір пільги	№ пп	Країна	Розмір пільги
1	2	3	4	5	6
1.	Люксембург	2353	15.	Греція	271
2.	Данія	1454	16.	Іспанія	238
3.	Швеція	966	17.	Угорщина	222
4.	Ірландія	964	18.	Португалія	168
5.	Фінляндія	899	19.	Чехія	137
6.	Австрія	890	20.	Словаччина	131
7.	Німеччина	865	21.	Естонія	125
8.	Франція	691	22.	Мальта	100
9.	Бельгія	588	23.	Латвія	74
10.	Велика Британія	495	24.	Литва	72
11.	Нідерланди	402	25.	Польща	54
12.	Кіпр	381	26.	Румунія	52
13.	Словенія	278	27.	Болгарія	30
14.	Італія	272			

Релігійний аспект. Руйнування релігійних вірувань спостерігається у всіх європейських країнах. У Швеції, Нідерландах, Британії, Німеччині більшість населення вважає себе агностиками.

Виникла яскраво виражена асинхронність — зниження впливу релігійних доктрин у Західній Європі і його зростання в іншій частині (незахідному) світу. Західна Європа —

регіон дуже різномірний у релігійному плані, більше ніж у соціальному чи економічному. Релігійні цінності зберігають своє значення в периферійних частинах Європи (Ірландія, Греція, Польща, Латвія, Румунія) більше, ніж в центрі постіндустріальної Європи, де суспільство секуляризоване. Натепер католицизм має більше адептів за межами Європи (Мексика, Філіппіни, Південна Америка), ніж у ній самій.

Також європейське суспільство зіткнулося з поширенням мусульманства. Навесні 2010 р. депутат Європарламенту від Німеччини Сільвана Кох-Мерін запропонувала запровадити у всьому ЄС заборону на носіння жіночого мусульманського одягу, що закриває обличчя. Депутат зазначила, що такий одяг уособлює «цінності, які Європа не поділяє». Сільвана Кох-Мерін очолює в Європарламенті депутатську групу Вільної демократичної партії — однієї з правлячих в Німеччині [63]. 29 квітня 2010 року нижня палата Парламенту Бельгії схвалила заборону на публічне носіння одягу, що закриває обличчя. У Франції розробляється законопроект, який забороняє носіння елементів традиційного мусульманського одягу в громадських місцях. Згідно з ним передбачено штраф за носіння паранджі у розмірі 150 євро для тих, хто порушить заборону, і 15 тис. євро і рік в'язниці для тих, хто буде примушувати інших осіб порушувати заборону. Замість виплати штрафу жінки можуть відвідувати курси громадянства [63].

21 квітня 2010 року президент Франції Н. Саркозі доручив Кабінету Міністрів країни розробити законопроект, який забороняє носіння паранджі та нікабу в громадських місцях, бо будь-який традиційний мусульманський одяг, який повністю закриває обличчя і тіло, принижує жінок [63].

З 2004 р. у Франції діє заборона на носіння паранджі і хіджабу у школах, у публічних місцях заборонили носити релігійну символіку. Про негативні наслідки запровадження ширшої заборони на носіння традиційного мусульманського одягу Н. Саркозі вже попереджений експертами, що такі заборони суперечать конституції Франції. Тут мешкає приблизно 5 млн мусульман, більше ніж у будь-якій іншій державі Західної Європи [63].

Отже, європейська інтеграція розпочалася під дією багатьох чинників: розширення впливу християнської церкви, завоювання більшої кількості прихожан; великі географічні відкриття і, як наслідок, створення метрополій і

підвладних їм колоній; необхідність розгортання капіталістичного способу виробництва, що потребував розширення економічних, фінансових та інвестиційних ринків. Об'єднання Європи відбувалося під впливом спільної історичної долі європейських народів. Європейців єднає історично сформований світогляд, що ґрунтується на традиціях розвитку демократії як найкращого з режимів, які Європа переживала. Досвід розбудови громадянського суспільства і набуття ним ефективності єднає європейців у впевненості в можливості вирішувати і налагоджувати власне життя. Досвід відмови від колоніальної системи (де-юре) і від світової гегемонії (де-факто) сформував у європейців толерантність щодо інших культур, народів, ідентичностей. Європейський Союз не став би успішним проектом, якщо б не мав такого підґрунтя. Але створення ЄС відбувалося під прапором насамперед економічної інтеграції, а не соціально-культурної чи політичної. Дані, наведені в емпіричній частині дослідження, свідчать про те, що й наразі Союз залишається перш за все економічно вигідним. Економіка залишається головною домінантою європейської інтеграції і тепер. Це засвідчують і статистичні дані, і думки експертів, зокрема М. Фесенка, який зазначає, що ЄС «розробив і реалізує спільні антикризові заходи, координує дії країн-членів, визначив економіку як пріоритет своєї політики на найближчі роки [131]. Однак проблеми ЄС виникають не лише у політичній площині, а й в економічній. ЄС перетворився на Європу двох швидкостей, в якій вже давно відбуваються дискусії з приводу поділу ЄС на авангард, або локомотив, що складається з передових держав-членів, і на держави, що перебувають на «наздоганяючій швидкості». У зв'язку з цим ймовірними видаються два сценарії розвитку ЄС.

Сценарій № 1. Песимістичний. ЄС унаслідок світової економічної кризи і втрати світової першості США (що дає змогу стати першими ншим державам) поступово втрачає свій вплив на національні держави-члени, насамперед на найрозвинутіші, постіндустріальні (Франція, Німеччина, Люксембург, Велика Британія), яким вигідніше бути поза межами союзу і економічно, і з погляду збереження національного суверенітету. Вихід цих країн з ЄС (частковий або всіх), що було встановлено як правову норму в Лісабонському договорі, знецінить сам ЄС і позбавить такі країни, як, наприклад, Польща чи Болгарія, економічної

стимуляції їх національних економік. Згодом ЄС перетвориться на подобу Ліги Націй — структуру, яка не здатна впливати ні на міжнародні процеси, ні на функціонування держав-членів. Цей сценарій можливий і за умови збереження ЄС 28. Наразі створюються інші структури міжнародного значення, які мають на меті вирішення економічних проблем, наприклад G20. Європейська ідентичність і спільні європейські цінності єднають народи незалежно від бюрократичних структур, однією з яких європейці, за даними соціологічних досліджень (Всесвітнього огляду цінностей), вважають ЄС. Вони можуть бути «реставровани» в будь-якій іншій структурі, оскільки домінуючі в Європі цінності — індивідуалізм, повага до людського життя, до інших культур, демократія і правова держава — не знають меж і є надбанням європейської нації.

Сценарій № 2. Оптимістичний. Щоб сценарій № 1 не реалізувався, ЄС має встановити ліміт розширення (ЄС 28), що неодноразово пропонували Франція і Велика Британія. Встановлення ліміту дасть змогу вирішити найбільш політико-правове питання — прийняття та узгодження рішень. Подібне рішення може призвести також до посилення контролю над міграційними потоками, збільшенням практики видачі тимчасових або циклічних віз. «Дефіцит демократії» — так, мабуть, будуть називати подібні рішення представники деяких ЗМІ і деякі європейські політики, для держав-членів буде заміщений економічними критеріями ефективності національних економік та єдиного європейського простору. Коли питання економічної ефективності ЄС, у т. ч. національних економік, буде вирішено, мусить посилитися політична інтеграція, щоб не суперечити логіці еволюції системи. В іншому разі — повернення до сценарію № 1 — повний, а скоріше частковий розпад ЄС. У найближчі роки Європа має представити новий «бренд ЄС» для того, щоб союз став домілкою новому молодому поколінню європейців; для формування у пересічного європейця образу Європи як спільного дому, як наслідок, посилення європейської ідентичності. Наразі, про що свідчать дослідження (European Values Survey), у європейців на першому місці міська та регіональна ідентичність. Це означає, що на питання «Звідки Ви?» пересічний англієць відповість «З Лондона» чи «З Вельсу», а не «З Європейського Союзу» чи «З Великої Британії».

Приєднання до ЄС у найближчі роки будь-якої країни-кандидата (Туреччини, Хорватії, Македонії) є малоімовірним, адже це посилює роз'єднаність ЄС і в економічних, і в політико-правових питаннях. Еволюція будь-якого явища соціального світу — процес циклічний. З часу розпаду Радянського Союзу до старту світової економічної кризи в Європі домінували цінності індивідуалізму. Однак криза — економічна, політико-правова, релігійна, демографічна — має змусити маятник європейських цінностей зміститися до колективного, до соціально і економічно захищених верств населення. Це, на наш погляд, буде єдиним правильним варіантом розвитку подій.

Відповідні індикатори українського суспільства. Політичний та зовнішньополітичний аспекти. Перманентна політична криза, яка розпочалася в Україні наприкінці 2004 р., ще раз доводить той факт, що українська держава може не винести наслідків непродуманих дій вітчизняних політиків і втручання іноземних держав у внутрішні справи країни. Спостерігаючи за українською внутрішньополітичною кризою, впливові держави вичікують, коли вони зможуть мати справу зі стабільною країною. Газова криза 2008 р. і судовий вердикт стосовно острова Зміїний ще раз засвідчили, що Україна нині є об'єктом, а не суб'єктом міжнародної політики.

Іншою проблемою України є лімітрофне розташування. Її лімітрофність може бути визначена за такою типологією: геополітично — Україна перебуває між ЄС і Росією; економічно — між країнами з ринковою, соціально орієнтованою економікою Заходу та економікою Росії, що тільки розвивається; у духовно-моральному плані — між тоталітарним ідеологічним минулим і невиразним правовим майбутнім, елементи якого — громадянське суспільство, правову державу — мало хто уявляє через відсутність належної інформаційної кампанії; у ціннісному — між східною та західною цивілізаціями, поєднуючи цінності їх обох. Проте ані східні інтерпретації взаємодії громадянина і держави («людина — гвинт державного організму»), ані некритичне сприйняття опорних точок західного антропоцентризму («абсолютний пріоритет прав громадянина») нині не є прийнятними для українського суспільства. С. Гантінгтон у праці «Зіткнення цивілізацій» також наголошує на тому факті, що Європа закінчується на берегах Дніпра, а далі починається Азія.

Наступною проблемою, яка заважає успішно реалізувати зовнішньополітичний вектор, є кардинально протилежні погляди в суспільстві щодо української зовнішньої політики. Цю розбіжність, на нашу думку, можна пояснити неофіційним поділом України на східну та західну за політичними симпатіями, проросійську і прозахідну, відповідно. Підстави для цього висновку дав аналіз результатів президентських (1994, 1999, 2004, 2010 рр.) і парламентських (1998, 2002, 2006, 2007, 2012 рр.) виборів: Західна Україна голосує за кандидатів і партії з прозахідною політикою, а Східна Україна — за партії з відкрито проросійським вектором, зазначеним у їхніх передвиборних програмах [236].

22 листопада 2010 року Україна отримала План дій з лібералізації візового режиму з ЄС. Однак, на відміну від балканських країн, цей план не передбачає автоматичного скасування віз для громадян, коли Україна виконає всі вимоги. На думку експерта з питань міграції німецького фонду Бертельсманна Кристел Моргауз, це пояснюється тим, що Євросоюз став обережнішим. Тепер подальша інтеграція в Європі визначається не ідеями, а оцінками шансів і ризиків [68].

1 травня 2005 року Україна скасувала візи для громадян Європейського Союзу, США, Канади, Японії та інших країн, якщо вони прибувають на термін до 90 днів. Це сталося невдовзі після того, як президентом став В. Ющенко, і Україна проголосила курс на швидке наближення з ЄС.

За словами В. Чалого, експерта з питань євроінтеграції і заступника директора київського Центру ім. О. Разумкова, причин скасувати віз було дві. «Перша — бажання мати більше туристів, полегшити в'їзд в Україну інвесторів. Але головна причина — це було політичне рішення прискорити кроки в напрямку європейської інтеграції, зокрема, що стосується симетричного безвізового режиму» [68].

Як зазначав В. Чалий, це покращило імідж України в світі, полегшило роботу інвесторів та призвело до збільшення потоку туристів, особливо з західних країн-сусідів України. За різними оцінками щороку в Україну приїздять на 20—30% туристів більше. Однак сподіватися на подібні поступки з боку ЄС було, на нашу думку, ілюзорними і недалекоглядними фантазіями частини українського політикуму. Очевидно, що таке рішення було поспішним і малооціненим з боку Європи, а приплив в Україну людей, які переслідують не туристичні цілі, вже нині створює

проблеми відповідним інституціям України. Вирішення самої проблеми межує з «дипломатичним скандалом». За історію незалежності Україна зробила безліч поступок, зокрема ЄС, починаючи від ядерного роззброєння та закінчуючи згаданим вище безвізовим режимом, маючи надію отримати довгоочікуване переважно політиками асоційоване членство. На наш погляд, ЄС, підписавши Угоду про партнерство і співробітництво у 1994 р., цілком визначив характер відносин з Україною — партнерство і добросусідство. Ситуація справді може змінитися на користь України, але слід пам'ятати, що більшість країн отримали членство в ЄС без подібних угод. Прагнути в Європу потрібно, але шляхом запровадження «Європи у нашій країні». З 90-х років в Україні працює програма гармонізації вітчизняного законодавства з відповідними європейськими зразками. Однак почасти ефективні рішення та норми залишаються на папері і не переходять у практику суспільних відносин.

На думку експерта центру європейської політики у Брюсселі М. Емерсона, нині рівень візових полегшень з боку ЄС стосовно українців є дуже незначним і невідчутним, тож Брюсселю варто переглянути власну позицію з цього приводу. «Я думаю, що добре вести діалог щодо скасування віз у тривалій перспективі, але щось потрібно зробити вже нині. Я думаю, мають бути конкретні заходи щодо значних полегшень», — заявив М. Емерсон в інтерв'ю Deutsche Welle [68].

За словами експерта, не можна однозначно відповісти на запитання, чи хоче ЄС насправді робити реальні кроки у цьому напрямку. «Є різні думки у тих, хто опікується стратегією зовнішньої політики, і тих, хто опікується внутрішньою політикою, зокрема питанням імміграції», — наголошує М. Емерсон. Водночас він зауважує, що, на його думку, питання нелегальної імміграції можна тримати під контролем, водночас надавши українцям більше можливостей подорожувати.

За словами М. Емерсона, не дивно, що Франція нині намагається заблокувати початок переговорів із Україною та Молдовою щодо скасування візового режиму. «Варто згадати про позицію президента Саркозі стосовно імміграції загалом. Нещодавній скандал із ромами є гарною ілюстрацією цього». Водночас, на думку експерта, ЄС лише виграє від того, що українці зможуть без віз їздити до

Європи, адже у такий спосіб Україна більше наблизиться до Європейського Союзу.

Також уваги заслуговує думка колишнього посла Німеччини в Україні Д. Штюдеманна про результати останнього саміту Україна—ЄС та перспективи виконання Україною умов плану дій зі скасування візового режиму з Євросоюзом. Поряд із дипломатичним визнанням успіхів України пан Д. Штюдеманн висловив загальне занепокоєння ЄС подальшим просуванням України на шляху демократизації.

В Україні наразі відчутні деякі тенденції, які хвилюють міжнародну спільноту, одна з них — це зростання популярності ВО «Свобода», відображене на місцевих (2010 р.) та парламентських (2012 р.) виборах. Подібну думку з приводу занепокоєння міжнародних експертів висловив відомий політолог та директор інституту імені Горшеніна В. Фесенко: «Вже зараз успіх “Свободи” на Галичині дуже негативно і критично сприйняла Європа, зокрема Польща. А це вже — проблема для європейської інтеграції України». «Я вже чув від деяких впливових європейських політиків, членів Європейського парламенту: якщо ця тенденція буде продовжуватись, то Польща відмовиться від підтримки євроінтеграційних намірів України. І тут справа не в Партії регіонів, а саме в “Свободі”».

На думку В. Фесенка, першопричиною нинішньої популярності ВО «Свобода» є криза опозиційних політичних сил. На фоні цих політичних сил, вважає політолог, «Свобода» нині виглядає впевнено, що й зумовило «перетікання» електорату, зокрема «Батьківщини», до цієї політичної сили. Водночас експерт висловив думку, що далеко не всі виборці, що на виборах 2010 і 2012 років віддали свій голос за «Свободу», глибоко підтримують ідеї українського націоналізму. «Великою мірою йдеться про протестне голосування. Більшість виборців, що підтримують нинішню українську владу, критично ставляться до “Батьківщини” і до Тимошенко, набирає “Свобода”, бо вона є більш потужною, послідовною і активною», — зазначив він [217]. Варто зазначити, що європейці на своєму історичному шляху вже пізнали негативні риси ворожого «агресивного» націоналізму, який втягнув Європу і весь світ у дві Світові війни, тому, розуміючи всю складність активізації націоналістичних сил, намагаються застерегти Україну.

Економічна ситуація. Україна вже багато років залишається однією з найкорумпованіших країн Європи (на думку аналітиків міжнародної неурядової організації Transparency International). Хоча за кожного українського президента з'являється нова стратегія боротьби з корупцією, яку всі експерти називають правильною і багатообіцяючою, усе задеклароване залишається тільки на папері. Тим часом в Україні рішучих дій влади щодо «очищення» чиновницького апарату поки не спостерігається. Натомість продовжується копітка робота з ухвалення «правильних» законів. Найгучнішою тезою у виступі восени 2010 року на «Київському діалозі» Р. Рябошапки, директора Бюро антикорупційної політики при уряді, стала обіцянка, що з 1 січня 2011 року запрацює пакет антикорупційних законів, схвалений експертами Ради Європи та Організації економічної співпраці і розвитку. Набрання чинності трьома важливими законами відкладається вже кілька років через формальні недопрацювання [237].

Експерти ООН у 2010 р. підготували доповідь про економічну ситуацію у світі. Згідно з її даними, найгірше йдуть справи в Україні. Країна катастрофічно втрачає довіру інвесторів. Україна вийшла в світові лідери з падіння промвиробництва, за зростанням інфляції у 2010—2011 рр. та незначним зниженням її у 2012 р., знеціненням національної валюти і падінням фондового індексу. Про зниження довіри інвесторів на думку експертів, свідчить і різке зростання прибутковості українських держоблігацій [109].

Економічна ситуація в Україні є найгіршою серед країн Східної Європи. Про це також заявив президент Європейського банку реконструкції і розвитку Т. Міров.

Тільки 8% українських підприємців вважають, що в 2010 р. покращилася економічна ситуація. При цьому 63% відзначають погіршення фінансово-економічної ситуації в країні. Такі результати опитування «Business Conditions Survey: Russia and Ukraine», проведеного компанією Appleton Mayer з 5 по 19 липня 2010 року. Водночас у Росії поліпшення економічної ситуації відзначили 26% респондентів [35].

Серед основних проблем, з якими компанії зіткнулися впродовж 2010 року, більшість респондентів відзначили: обмежений доступ до кредитних / інвестиційних ресурсів, посилення податкового тиску, падіння попиту на

цільових ринках, корупцію і зростання цін на базові ресурси. При оцінюванні основних складників ділового клімату найнижчі підсумкові бали отримала Україна, зокрема за захистом прав власності та іноземних інвестицій (1,3), діяльністю законодавчої і виконавчої влади в сфері поліпшення ділового та інвестиційного клімату (1,5), податковою системою (1,9), державною регуляторною політикою у сфері господарської діяльності (2,0) [35].

Опитування показало, що 44% компаній, які працюють у Росії, і 53% компаній з України за наслідками 2010—2012 рр. очікують зменшення прибутку. Також 87% опитаних в Україні компаній очікують погіршення ситуації, а вірять у поліпшення тільки 2%. Представники великого бізнесу теж не дуже вірять у кардинальні зміни: 13% компаній очікують поліпшення ситуації, при цьому 49% вважають, що ситуація погіршиться [35].

В опитуванні «Бізнес Умови Огляд: Росія і Україна», проведеному компанією Аплтон Майер у період з 5 по 19 липня 2010 року, взяли участь керівники 1778 компаній з Росії та України. Респонденти компанії — як з національним, так із закордонним капіталом, що працюють в основних секторах економіки. В опитуванні представлені всі види бізнесу: великий, середній і малий [35]. Розглянуті негативні тенденції в економіці України залишаються актуальними і нині, незважаючи на певну економічну стабілізацію.

Демографічний аспект. Демографічна ситуація створює реальну загрозу національним інтересам і безпеці України, заявив голова Комітету Верховної Ради з питань нацбезпеки і оборони Г. Крючков під час парламентських слухань «Демографічна криза в Україні: її причини та наслідки». За його словами, за останні 10 років чисельність населення України зменшилась майже на 4,5 млн, і це при тому, що в Україні не було ні війн, ні збройних конфліктів, ні масових епідемій. Аналітики вважають, що до 2026 р. чисельність населення України може зменшитися ще на 5—8 млн.

За 10 років зросла кількість самогубств на 74%, кількість абортів — на 82%. За його словами, причинами всіх цих явищ є те, що 40 млн громадян України мають доходи нижче прожиткового мінімуму, за рівнем безробіття Україна посідає одне з перших місць в Європі, а рівень ВВП на душу населення у 30 разів нижчий, ніж у середньому по

Європейському Союзу, і в 3,5 раза нижчий від середньо-світового з урахуванням країн Африки, Азії, Латинської Америки.

Г. Крючков зазначив, що у 2010 р. за межами України шукали роботу від 5 до 7 млн громадян України. Тенденція зберігається дотепер. Критичною є ситуація і щодо набору на службу в армію, яка фактично «стала селянсько-робітничою», приходять поповнення в основному з бідних сімей, у третини якого діагностується по два захворювання. Він наголосив на тому, що мінімальному необхідному рівню фізичної підготовки не відповідає 70% призовників.

Як зазначав Г. Крючков, приблизно 15% нового поповнення ЗСУ не мало повної середньої освіти. У зв'язку з цим він висловився за прийняття єдиної державної концепції демографічного розвитку України, де було б виписано чіткі заходи щодо покращення ситуації в цій сфері [93]. 14 жовтня Президент України підписав указ про перехід армії на контрактну основу. 2014 рік має закласти нові підвалини конкурентоздатної армії України.

Духовний та релігійний аспекти. Український народ належить до числа релігійних націй: майже 90% населення ідентифікують себе як представників певних релігійних конфесій або течій і лише приблизно 10% називають себе атеїстами чи агностиками. Це відзначається у соціологічному дослідженні ISSP («International Social Survey Programme»), проведеному Київським міжнародним інститутом соціології, Центром «Соціальні індикатори» та кафедрою Національного університету «Киево-Могилянська академія» в межах міжнародного проекту.

Генеральний директор Київського міжнародного інституту соціології Володимир Паніотто заявив, що релігія завжди була пов'язана з суспільними цінностями та нормами, досить згадати одну з найвідоміших систем цінностей — Десять заповідей Божих [92]. Включення до соціологічного дослідження більш широкого кола питань, які виходять за межі теології, на його думку, «дає можливість розглянути зв'язки релігії з деякими іншими сторонами суспільного життя і краще зрозуміти її роль у суспільстві».

Як приклад, зауважує науковець, нинішнє соціологічне дослідження, в якому стояло питання про щастя в житті людини, довело, що віруючі люди набагато щасливіші за невіруючих. Релігійність людини залишається одним із найбільших соціальних феноменів, які потрібно досліджувати

на високому науковому рівні. У цьому переконані безпосередні учасники дослідження — старший викладач кафедри соціології НаУКМА О. Богданова та науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України М. Парашевін [92]. У представлених ними наукових висновках Україна постає як відносно релігійне суспільство, де можна вільно сповідувати віру та відправляти свої духовні потреби незалежно від національної належності.

Нагадаємо, що, за даними попереднього дослідження в межах міжнародного проекту ISSP, релігійність українців було визнано однією з найвищих у Європі. При цьому абсолютна більшість віруючих українців (91%) сповідують християнство [92].

Щороку американський тижневик «Newsweek» публікує рейтинг «Найкращі країни світу», який є спробою відповісти на запитання: в якій країні найкраще народитися сьогодні, щоб ця країна надала можливості жити при доброму здоров'ї, безпечно, в матеріальному достатку і з перспективою, що далі жити тут буде ще краще. Рейтинг зацікавив нас з огляду на комплексність показників аналізу і наявність у ньому України.

Різні аспекти національної конкурентоспроможності вимірювали багато організацій. «Newsweek» уперше спробував проаналізувати їх комплексно. Для цього було відібрано п'ять категорій, які визначають національний добробут: освіта, охорона здоров'я, якість життя, економічний динамізм, політичне середовище [201].

Дослідження містить як загальний рейтинг, так і рейтинги за кожним із п'яти зазначених показників. Також можна оцінити місце країни в її групі за трьома принципами групування: географічним, за рівнем доходів на душу населення, за чисельністю населення.

Рівень якості освіти в країнах оцінювали за середнім рівнем тестів TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study) або PISA (Programme for International Student Assessment). Для країн, у яких такі тести не проводять, оцінювання здійснено на основі рівня грамотності (Довідник ЦРУ по країнах світу) та середньої тривалості навчання [201].

Здоров'я оцінювали за очікуваною тривалістю життя при народженні, враховуючи середню кількість років, які людина може прожити в повному здоров'ї, та роки життя в

неповному здоров'ї у зв'язку із захворюванням або травмою (показники Всесвітньої організації охорони здоров'я).

Якість життя оцінювали, зважаючи на нерівність, крайню бідність, стандарти життя, фізичну та економічну безпеку. В оцінці нерівності враховували коефіцієнт Джині — ступінь нерівності в доходах сімей (показник ПРООН) та гендерний розрив — ступінь нерівності між чоловіками і жінками (показник Світового економічного форуму). Рівень крайньої бідності визначали за відсотком населення, що живе менш ніж на два долари в день у цінах 2011 р. (показник Світового банку). Стандарти життя вимірювали за споживанням на душу населення (показник компанії Global Insight). Рівень фізичної безпеки та екологічного впливу на людину визначали за кількістю вбивств на 100 тис. населення (показник Управління ООН з наркотиків та злочинності) і санітарним станом довкілля (Environmental Performance Index Єльського університету). Економічну безпеку людини вимірювали за рівнем безробіття (Довідник ЦРУ по країнах світу; Economist Intelligence Unit) [201].

Економічний динамізм оцінювали за показниками зростання виробництва, диверсифікації, якості підприємницького середовища, новаторства та капіталізації фондового ринку. Зростання ВВП на душу населення вимірювали у прогнозованих додаткових доларах США зростання на одну людину (Довідник ЦРУ по країнах світу; Global Insight). Відсоток послуг і виробництва у ВВП (Світовий банк, Global Insight) вирізняє країни, які диверсифікують економіку, а не покладаються лише на сільське господарство або природні ресурси. Показник інновацій Всесвітнього економічного форуму оцінює зусилля країни за інвестиціями в розвиток знань і розраховується на основі оцінки інноваційного потенціалу, якості наукових досліджень, витрат компаній на НДДКР (науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи), рівня співробітництва між університетами та промисловістю у сфері НДДКР, рівня державних закупівель високотехнологічної продукції, наявності вчених та інженерів, упровадження патентів, рівня захисту інтелектуальної власності (ВЕФ; Глобальна доповідь конкурентоспроможності). Підприємницьке середовище оцінювали за відкритістю ринку для нових учасників бізнесу (десять показників звіту Світового банку Doing Business), швидкістю вирішення справ щодо проблемних активів при банкрутстві (число років із

моменту подачі по справах про неспроможність до суду до вирішення проблемних активів — показник Світового банку), кількістю календарних днів для легального початку нового бізнесу (Світовий банк). Розмір корпоративного сектору країни оцінювали за капіталізацією фондового ринку у відсотках до ВВП (Standard & Poor's; Глобальний інститут McKinsey) [201].

Політичне середовище оцінювали за різними критеріями. Рівень демократичних свобод у країні визначали за показниками якості виборчого процесу, участі громадян у політичному житті, якості функціонування уряду, свободи вираження думок і переконань, об'єднання в асоціації, верховенства закону і особистої свободи та прав особистості (показники Freedom House). Використовували також показник демократії Economist Intelligence Unit та дані ризиків через політичні рішення і дії, з якими стикаються уряди, корпорації та інвестори в зарубіжних країнах (звіти Political Risk Services).

Україна посіла 49-те місце в загальному рейтингу найкращих країн світу, випередивши з країн колишнього СРСР Росію (51), Білорусь (56), Казахстан (61), Азербайджан (69). Україну тут випереджають лише балтійські країни — Естонія (32), Литва (34), Латвія (36). А Вірменія, Грузія, Молдова, Таджикистан, Туркменія, Узбекистан узагалі не потрапили до рейтингу.

Найкраще у світі тепер народиться у Фінляндії (1 місце), потім ідуть Швейцарія (2), Швеція (3), Австралія (4), Люксембург (5), Норвегія (6), Канада (7), Голландія (8), Японія (9), Данія (10), США (11), Німеччина (12), Нова Зеландія (13), Велика Британія (14), Південна Корея (15), Франція (16), Ірландія (17), Австрія (18), Бельгія (19), Сінгапур (20), Іспанія (21), Ізраїль (22), Італія (23), Словенія (24), Чехія (25), Греція (26), Португалія (27), Хорватія (28), Польща (29), Чилі (30) [201].

Україна зі своїм 49-им місцем є найкращою серед країн із низьким рівнем доходів на душу населення (до 3946 дол. США на рік), випередивши багато країн, де цей показник вищий, зокрема Туреччину (52-ге місце), Домініканську Республіку (55), Колумбію (62), Венесуелу (71), Ботсвану (80), Південно-Африканську Республіку (82) та Алжир (85) [201].

Якщо брати окремі показники, то Україна на 40-му місці у світі за рівнем освіти (у першій трійці тут — Фінлян-

дія, Південна Корея, Канада) і якості життя (тут попереду — Норвегія, Швейцарія, Люксембург). За станом політичного середовища ми рівно посередині — на 50-му місці (перші — Швеція, Норвегія, Голландія), а за динамікою економіки — аж на 66-му (перші — Сінгапур, США, Південна Корея). Найгірше в Україні з охороною здоров'я — 75-те місце зі 100 країн (найкращі — Японія, Швейцарія, Швеція) [201].

Аналіз свідчить, що відмінність між Україною та країнами ЄС надзвичайно велика як за ефективністю механізмів налагодження всіх сфер суспільної життєдіяльності, так і за цінностями та ціннісними орієнтаціями, які хоч певною мірою збігаються на рівні архетипів, але на рівні суспільної практики значно різняться. На нашу думку, Україна має рухатися в напрямку посиленої демократизації всіх сфер суспільної життєдіяльності, адже вона вже зараз перебуває «на межі» власного і залежного від інших країн розвитку. Значне погіршення умов життя населення «веде» державу у прірву соціальних заворушень та навіть вибухів. Тому прийнятним буде саме соціально-демократичний напрям реформ, які будуть найбільше відповідати ментальності та національним рисам і запитам українців.

ВИСНОВКИ

Європейців єдне історично сформований світогляд, що охоплює традиції розвитку демократії як найкращого з режимів, які Європа переживала. Досвід розбудови громадянського суспільства і набуття ним ефективності єдне їх у впевненості в можливості вирішувати і налагоджувати власне життя, а досвід відмови від колоніальної системи (де-юре) і від світової гегемонії (де-факто) сформували в них толерантність до інших культур, інших народів, інших ідентичностей. Європейський Союз як результат інституціоналізації всіх полів (політичного, економічного, соціального, культурного) не став би успішним проектом, якби не мав такого підґрунтя. Однак створення ЄС відбувалося під прапором насамперед економічної інтеграції, а не соціально-культурної чи політичної.

Економіка залишається домінантою європейської інтеграції. ЄС має проблеми не лише в тих питаннях, які найтяжче вирішувалися завжди, — в політиці, а й у тому, що ЄС об'єднало, — в економіці. Союз перетворився на Європу двох швидкостей, і вже давно точаться дискусії з приводу поділу ЄС на авангард, або локомотив, що складається з передових держав-членів, і на держави, які рухаються навздогін.

Проблеми, що постають перед Європою нині, мають переважно політичний характер. Їх не можна вирішити функціональним імперативом інтеграції, яка посилюється спільними ринками і кумулятивними наслідками прийнятих рішень. Натепер найважливішими для Європи є три проблеми: актуальні ризики розширення на Схід; політичні наслідки економічної інтеграції; політичне становище у

світі, яке кардинально змінилося за останні роки. Слід зважати також на те, що політична ідентичність громадян, без якої Європа не може стати дієздатною, формується лише в наднаціональному суспільно-політичному просторі. Формування європейської свідомості й ідентичності не може відбуватися лише шляхом елітарного впливу згори і таких адміністративних рішень, як рух товарів та капіталів у спільному економічному і валютному просторі. Зважаючи на все це, успіх політичного об'єднання Європи надзвичайно важливий, адже це своєрідний експеримент, який може стати прикладом для інших регіонів світу. В Азії, Латинській Америці, Африці і в арабському світі лише починають окреслюватися підходи та методи політичного об'єднання на великих просторах.

Аналіз реалізації демократичного ідеалу в Україні довів, що основними чинниками, які стоять на заваді розвитку демократії, є корумпованість влади, її невідповідність громадянам; слабкість громадянського суспільства, що виражається насамперед у його неготовності ставити вимоги до обраних лідерів та здійснювати громадський контроль за органами влади; непрозора система ухвалення державних рішень; олігархічно-кланова побудова української економіки, залежність бізнесу від влади; низький рівень добробуту громадян.

В Україні система механізмів демократії перебуває в стані початкової розбудови та незабезпеченої легітимності. До пріоритетів, які можуть сприяти розвитку українського суспільства, слід зарахувати посилення реальних демократичних процесів, у т. ч. прозорості у діяльності органів державної влади; зростання активності громадянських ініціатив; формування механізмів участі народу в прийнятті рішень; забезпечення зворотного зв'язку «влада — народ»; формування дієвого механізму відкликання народного депутата; налагодження практики застосування норм соціальної, політичної та юридичної відповідальності суб'єктів державної влади.

ПІСЛЯМОВА

На завершальному етапі підготовки до друку цієї монографії Європа зробила черговий крок на шляху інтеграції — на розгляд був запропонований проект Педагогічної Конституції Європи. Великим здобутком стало приєднання України на чолі з ректором Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Віктором Петровичем Андрущенком до конструювання об'єднуючих засад європейського освітнього простору. Вихід України на такий рівень дискусії дає перспективу і сподівання на синергетичний ефект вирішення освітянських проблем, формування міцної європейської ідентичності і долучення України у числі найсильніших до об'єднаної європейської спільноти.

У науково-практичному дискурсі тема ролі та місця української освіти має перманентний характер. Під час дискусій викристалізувалося декілька ідей, які у середовищі освітян та експертів вже практично не викликають ніяких заперечень. Зокрема, усі погоджуються з тезою про існування української освіти як невід'ємної частини загальноєвропейського гуманітарного простору. Адже так можна забезпечити її повноцінне функціонування, збагачення ідеями, перебування на вищих щаблях сучасної науки та здобутків педагогіки. Вхідження до європейського науково-гуманітарного, технічного та культурного простору забезпечить українському студентству відповідний кругозір та зробить його конкурентоспроможним на ринку праці. Принципово важливою у такому випадку стає підготовка педагогічних кадрів. Саме таким документом, що визначає принципи та методологію філософії та полі-

тики процесу підготовки сучасного педагога для об'єднаної Європи XXI століття, є Педагогічна Конституція.

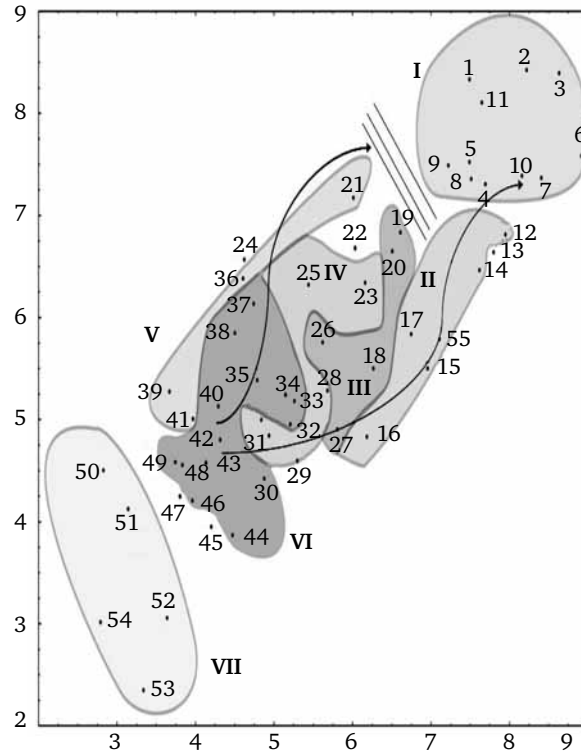
Конституція встановлює засади узгодженої трансуніверситетської політики в галузі педагогічної освіти, регламентує педагогічну діяльність, визначає порядок формування, організації і діяльності ключових ланок загального механізму підготовки педагогічних кадрів, врегульовує суб'єкт-суб'єктні відносини у системі педагогічної освіти країн європейського простору. Норми Педагогічної Конституції, маючи інтеграційний характер, можуть бути адаптованими до педагогічних традицій та національної освітньої політики кожної з країн, що її приймають. Принципи та норми Конституції мають позапартійний характер і не підлягають ідентифікації з ідеологічними засадами будь-якої політичної партії. Цей значний прорив є прикладом «європейської інтеграції» освіти, розпочатої саме за ініціативою фахівців, а не на виконання вимог євроінституцій.

Завершити хочеться цитатою: «Європейські об'єднавчі процеси потребують якнайшвидшого очищення, відродження гуманістичних сутностей, повернення їх у соціальний простір».

ДОДАТКИ

Додаток А

Культурні регіони світу

- 1 — Норвегія; 2 — 3. Германія; 3 — Швеція; 4 — Фінляндія; 5 — Бельгія;
 6 — Швейцарія; 7 — Франція; 8 — Іспанія; 9 — Італія; 10 — Нідерланди;
 11 — С. Германія; 12 — Нова Зеландія; 13 — Австрія; 14 — Велика
 Британія; 15 — Ірландія; 16 — США; 17 — Австралія; 18 — Словенія;
 19 — Греція; 20 — Португалія; 21 — Японія; 22 — Ізраїль;
 23 — Аргентина; 24 — Естонія; 25 — Чилі; 26 — Чехія; 27 — Хорватія;
 28 — Бразилія; 29 — Перу; 30 — Румунія; 31 — Мексика; 32 — Туреччина;
 33 — Сербія; 34 — Угорщина; 35 — Словаччина; 36 — Південна Корея;
 37 — Кіпр; 38 — Боснія; 39 — Китай; 40 — Латвія; 41 — Сінгапур;
 42 — Росія; 43 — Грузія; 44 — Польща; 45 — Індія; 46 — Болгарія;
 47 — Філіппіни; 48 — Україна; 49 — Македонія; 50 — Єгипет;
 51 — Нігерія; 52 — Йорданія; 53 — Зімбабве; 54 — Уганда; 55 — Канада

Додаток Б

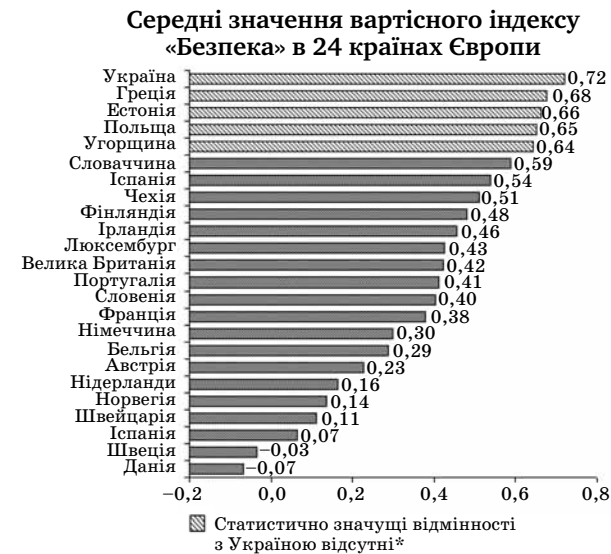
Картка контент-аналізу цінностей, закріплених
«Договором, що запроваджує Конституцію для Європи»

Категорії та одиниці аналізу		Конституція ЄС (частота вживання одиниць аналізу)
1		2
1	1.1. правосуддя	5
	1.2. правова держава	1
	1.3. права	202
	1.4. право, правовий	88
	1.5. верховенство права	6
2	2.1. свобода	76
	2.2. рівність	19
	2.3. солідарність	16
	2.4. толерантність	1
	2.5. справедливість	22
	2.6. мир	12
	2.7. плюралізм	2
3	3.1. культура	25
	3.2. гуманізм	1
	3.3. гуманістичний	2
	3.4. гуманітарний	13
	3.5. європейська ідентичність	1
	3.6. національна ідентичність	3
4	4.1. релігія	9
	4.2. духовність	1
5	5.1. сім'я	8
	5.2. освіта	19
	5.3. людина	19
	5.4. соціальний	64
	5.5. соціальний прогрес	2
	5.6. соціальна інтеграція	7
6	6.1. демократія	12
	6.2. ідеологія	0
	6.3. держава	774

Закінчення таблиці

1	2
6.4. Об'єднана Європа	2
6.5. європейський політичний простір	1
6.6. демократичний	7
6.7. ліберальний	8
6.8. безпека	53
6.9. політика безпеки	39
6.10. небезпека	1
6.11. територіальна інтеграція	2
6.12. національний	127
7	
7.1. капітал	23
7.2. ринок	46
7.3. економічний прогрес	4
7.4. економічна інтеграція	7
8	
8.1. інтеграція	10
8.2. кооперація	0
8.3. традиції	6
8.4. потреба	78
8.5. інтерес	62
8.6. конкуренція	18

Додаток В

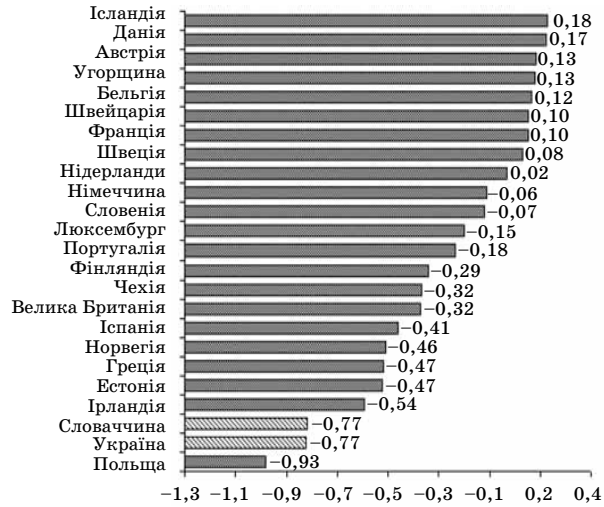
Додаток Г

*Позначення стосується додатків В—М.

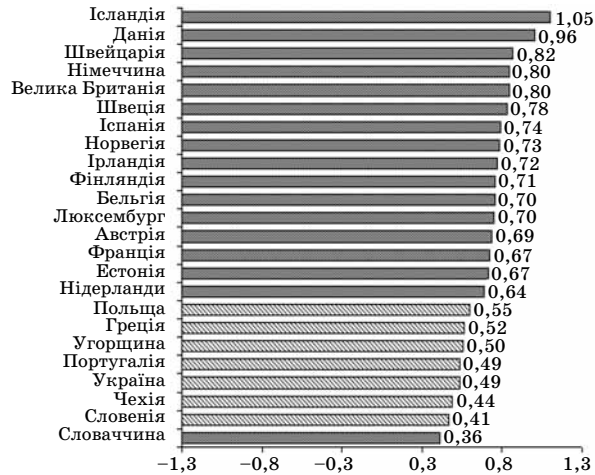
Додаток Д

Середні значення вартісного індексу «Гедонізм» в 24 країнах Європи

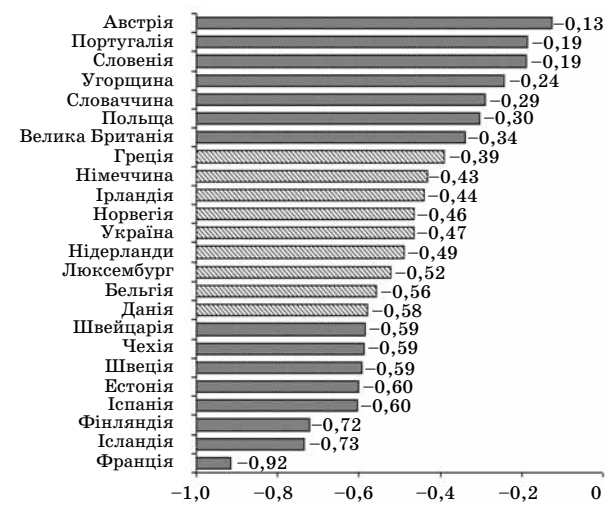
Додаток Е

Середні значення вартісного індексу «Доброзичливість» у 24 країнах Європи

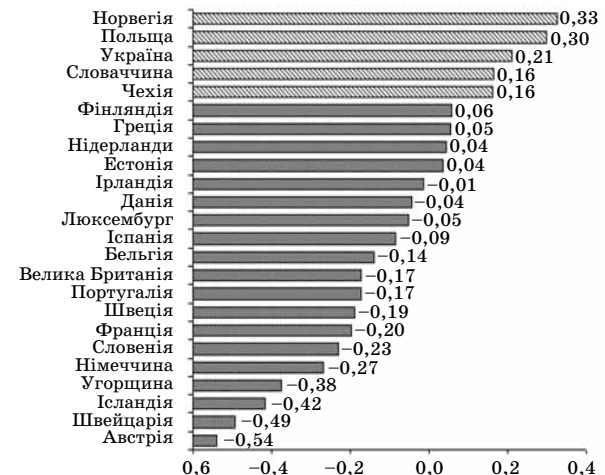
Додаток Ж

Середні значення вартісного індексу «Досягнення» в 24 країнах Європи

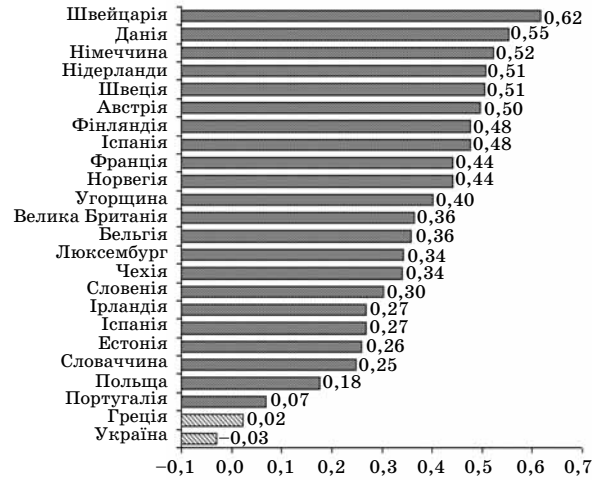
Додаток З

Середні значення вартісного індексу «Конформність» у 24 країнах Європи

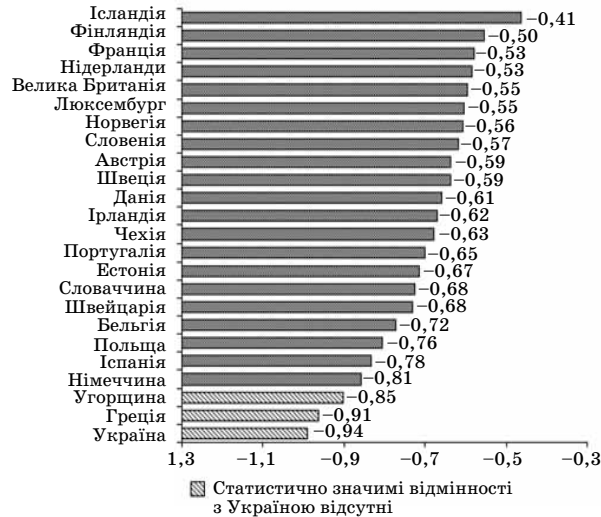
Додаток И

Середні значення вартісного індексу
«Самостійність» у 24 країнах Європи

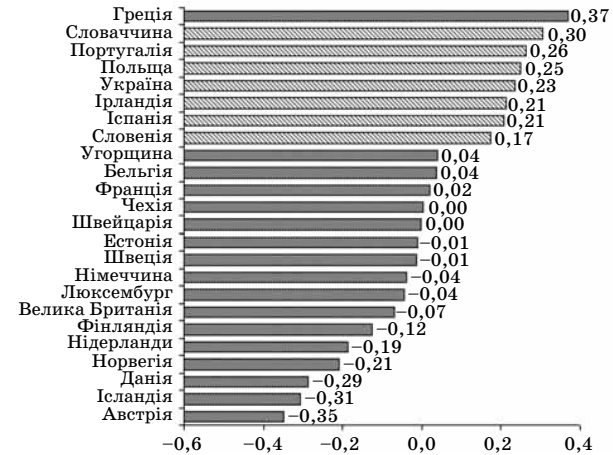
Додаток К

Середні значення вартісного індексу
«Стимуляція» в 24 країнах Європи

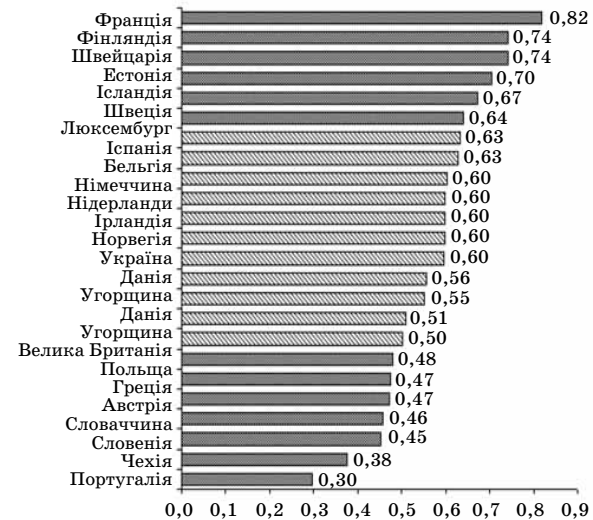
Додаток Л

Середні значення вартісного індексу
«Традиція» в 24 країнах Європи

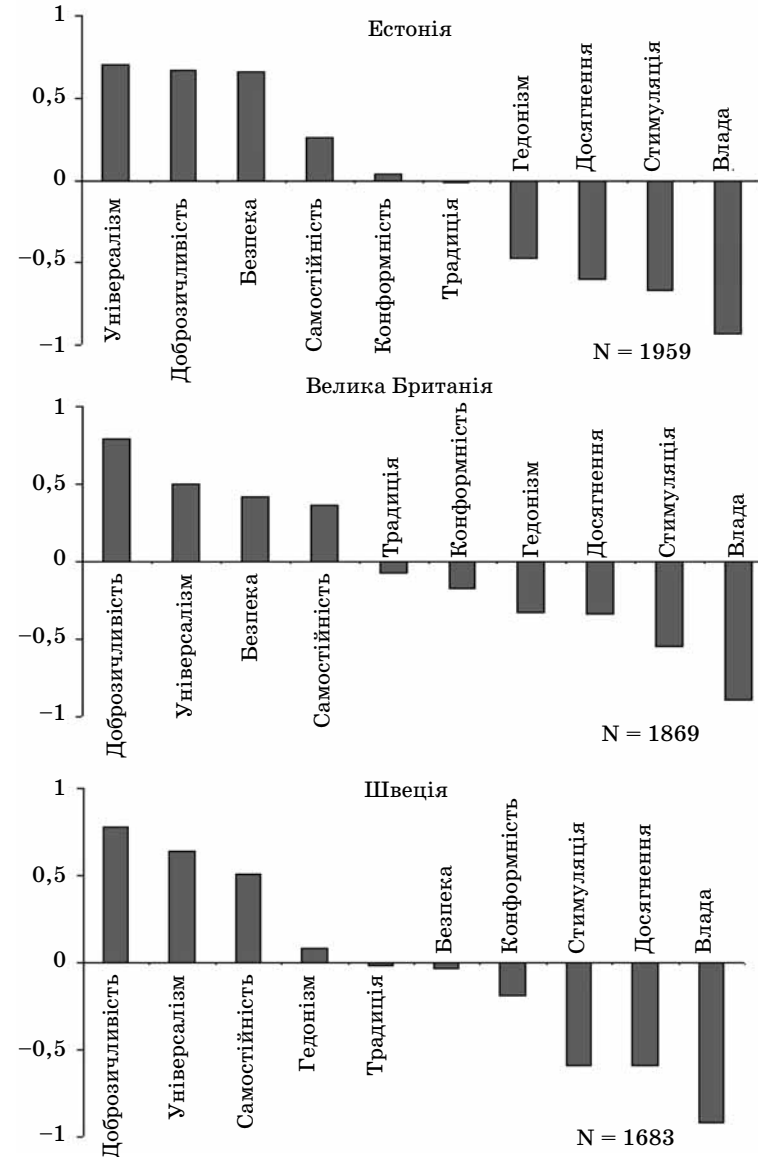
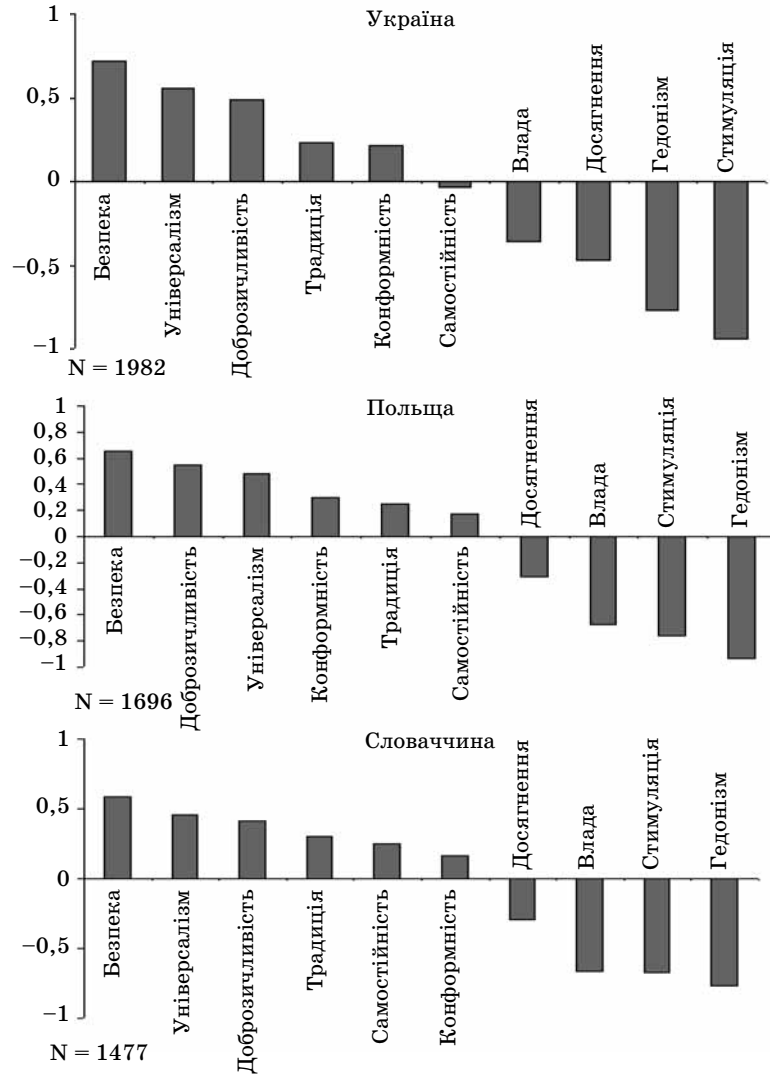
Додаток М

Середні значення вартісного індексу
«Універсальність» в 24 країнах Європи

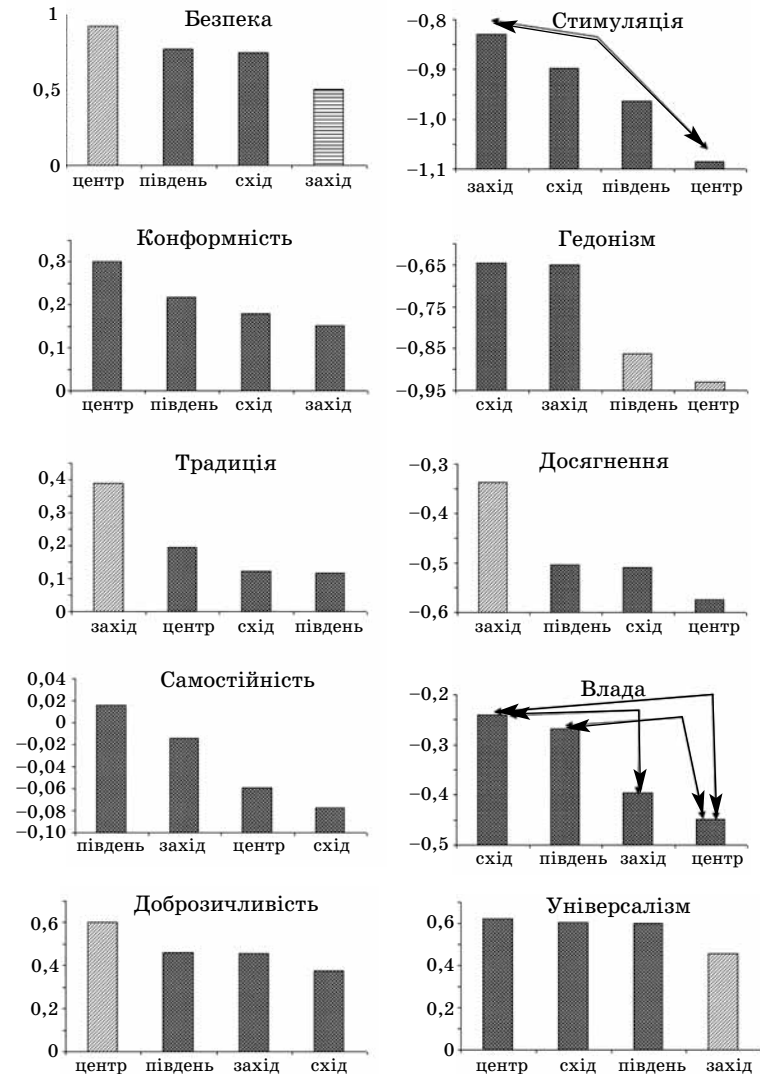

Додаток Н

**Ієрархія вартостей населення України, Польщі, Словаччини,
Естонії, Великої Британії та Швеції**
(середні значення 10 вартісних індексів, упорядкованих
від найважливіших до найменш важливих)

Додаток П

Регіональна специфіка України,
за ціннісними орієнтаціями М. Шварца

Додаток Р

Розподіл відповідей на запитання:
«Що саме в нинішніх умовах турбує Вас найбільше?», %

Загальне падіння рівня життя	44
Відсутність турботи держави про своїх громадян	43
Проблеми працевлаштування	28
Наявність хабарництва і корупції в структурах державної влади і управління	26
Відсутність реальних гарантій конституційних прав та свобод громадян	24
Некомпетентність влади	23
Падіння моральності	22
Відсутність можливостей для навчання	18
Стрімке розшарування суспільства за рівнем доходів	18
Стан економіки загалом	17
Поширення епідемій ВІЛ/СНІДу, інфекцій, що передаються статевим шляхом	17
Рівень злочинності	15
Можливість вступу України в НАТО	15
Неефективність економічних реформ в Україні	14
Низька ефективність роботи нинішнього складу Верховної Ради	12
Наявність (збільшення) боргу моєї родини по оплаті комунальних послуг	12
Можливість соціального вибуху	12
Неефективність політичних реформ в Україні	11
Відсутність реальних інвестицій в економіку	11
Стан відносин з Росією	10

Додаток С

Рейтинг глобальної
конкурентоспроможності 2009—2010 рр.
(виділено країни ЄС)*

Країна	The global competitiveness index 2009—2010		The global competitiveness index 2008—2009
	Рейтинг	Оцінка	Рейтинг
1	2	3	4
Швейцарія	1	5,60	2
Сполучені Штати	2	5,59	1
Сінгапур	3	5,55	5
Швеція	4	5,51	4
Данія	5	5,46	3
Фінляндія	6	5,43	6
Німеччина	7	5,37	7
Японія	8	5,37	9
Канада	9	5,33	10
Нідерланди	10	5,32	8
Гонконг	11	5,22	11
Тайвань	12	5,20	17
Велика Британія	13	5,19	12
Норвегія	14	5,17	15
Австралія	15	5,15	18
Франція	16	5,13	16
Австрія	17	5,13	14
Бельгія	18	5,09	19
Республіка Корея	19	5,00	13
Нова Зеландія	20	4,98	24
Люксембург	21	4,96	25

*Джерело: <http://gtmarket.ru/news/state/2010/09/08/2166> [69].

Продовження таблиці

1	2	3	4
Катар	22	4,95	26
Об'єднані Арабські Емірати	23	4,92	31
Малайзія	24	4,87	21
Ірландія	25	4,84	22
Ісландія	26	4,80	20
Ізраїль	27	4,80	23
Саудівська Аравія	28	4,75	27
Китай	29	4,74	30
Чилі	30	4,70	28
Чехія	31	4,67	33
Бруней-Даруссалам	32	4,64	39
Іспанія	33	4,59	29
Кіпр	34	4,57	40
Естонія	35	4,56	32
Таїланд	36	4,56	34
Словенія	37	4,55	42
Бахрейн	38	4,54	37
Кувейт	39	4,53	35
Туніс	40	4,50	36
Оман	41	4,49	38
Пуерто-Рико	42	4,48	41
Португалія	43	4,40	43
Барбадос	44	4,35	47
Південна Африка	45	4,34	45
Польща	46	4,33	53
Словацька Республіка	47	4,31	46
Італія	48	4,31	49

Закінчення таблиці

1	2	3	4
Індія	49	4,30	50
Йорданія	50	4,30	48
Азербайджан	51	4,30	69
Мальта	52	4,30	52
Литва	53	4,30	44
Індонезія	54	4,26	55
Коста-Рика	55	4,25	59
Бразилія	56	4,23	64
Маврикій	57	4,22	57
Угорщина	58	4,22	62
Панама	59	4,21	58
Мексика	60	4,19	60
Туреччина	61	4,16	63
Чорногорія	62	4,16	65
Російська Федерація	63	4,15	51
Румунія	64	4,11	68
Уругвай	65	4,10	75
Ботсвана	66	4,08	56
Казахстан	67	4,08	66
Латвія	68	4,06	54
Колумбія	69	4,05	74
Єгипет	70	4,04	81
Греція	71	4,04	67
Хорватія	72	4,03	61
Марокко	73	4,03	73
Намібія	74	4,03	80
В'єтнам	75	4,03	70
Болгарія	76	4,02	76
Україна	82	3,95	72

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеєнко І. Політична участь: здобутки, проблеми, перспективи / І. Алексеєнко // Вісник Української Академії державного управління при Президенті України. — 2000. — № 4. — С. 267—274.

2. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Алмонд, С. Верба // Полис. — 1992. — № 4. — С. 122—135.

3. Андрусишин Б. І. Підготовка викладачів правознавства — на рівень сучасних вимог / Б. І. Андрусишин // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь. Наукові праці та матеріали конференції. — К., 2001. — Вип. 1. — С. 692—694.

4. Анисимов С. Ф. Духовные ценности: производство и потребление / С. Ф. Анисимов. — М. : Мысль, 1988. — 253 с.

5. Аршинов В. И. Когнитивные основания синергетики / В. И. Аршинов, В. Г. Буданов // Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве. — М. : Прогресс-традиция, 2002. — С. 67—108.

6. Бабкіна О. В. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства / О. В. Бабкіна // Віче. — 2007. — № 13. — С. 25—29.

7. Бабкіна О. В. Демократичні перетворення в Україні в контексті теорії політичної модернізації / О. В. Бабкіна // Матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції «Політична думка в Україні: минуле і сучасне». — Ч. 4. — К. : ІСДО, 1993. — С. 42—46.

8. **Бабкіна О. В.** Україна: у пошуках стратегії демократичного розвитку / О. В. Бабкіна // Проблеми та перспективи української реформації. — К., 2001. — С. 137—158.
9. **Бакиров В. С.** Ценностное сознание и активизация человеческого фактора / В. С. Бакиров. — Харьков : Вища школа, 1988. — 147 с.
10. **Балакірева О.** Демократичні цінності в українському суспільстві [Електронний ресурс] / О. Балакірева // Український соціум. — 2007. — № 3. — С. 7—26. — Режим доступу до журн.: <http://www.uisr.org.ua/journal>.
11. **Балакірева О. М.** Політична ситуація та соціально-економічні настрої населення України: червень 2007 рік, Інститут соціології НАНУ [Електронний ресурс] / Балакірева О. М., Д. А. Дмитрук // Український соціум. — 2007. — № 3. — С. 150—166. — Режим доступу до журн.: <http://www.uisr.org.ua/journal>.
12. **Баталов Э.** Политическая культура России сквозь призму civic culture / Э. Баталов // Pro et Contra. — 2002. — Том 7. — № 3. — С. 7—23.
13. **Бауман З.** Индивидуализированное общество / З. Бауман / Пер. С англ. под ред. В.Л.Иноземцева. — М.: Логос, 2005. — 324 с.
14. **Бебик В. М.** Модернізація політичних структур ЄС: труднощі і здобутки інтеграції / В. М. Бебик // Модернізація політичної системи України: стан і перспективи розвитку. Зб. наук. праць. — Луганськ : Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2008. — 128 с.
15. **Бебик В.** Наша політична культура / В. Бебик // Політологічні читання. — 1992. — № 1. — С. 6—23.
16. **Бебик В. М.** Політична культура сучасної молоді / В. М. Бебик, М. Ф. Головатий, В. А. Ребкало. К.: Укр. НДІ проблем молоді, 1996. — 112 с.
17. **Бебик В. М.** Політична праксеологія в системі політичних наук / В. М. Бебик // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. — К.: «ІНТАС», 2009. — Вип. 41. — С. 94—112.
18. **Бебик В.** Політологія глобального світу: проблеми теорії і практики / В. Бебик // Персонал. — 2005. — № 5. — С. 28—32.
19. **Бебик В. М.** Проблеми становлення Євроконституції та Європарламенту / В. М. Бебик // Правові та соціополітичні аспекти взаємовідносин ЄС-Україна. Збірник наукових праць. Матеріали шостої міжнародної конферен-

- ції з серії «Європейське право сьогодні: освіта, наука, практика». — Донецьк, 2008. — С. 34—47.
20. **Бебик В. М.** Системний характер українських негараздів [Електронний ресурс] / В. М. Бебик // Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/publcontent.php3?y=6&p=49>.
21. **Бебик В. М.** Сучасна глобалістика: провідні концепції і модерна практика: Навч. посібник / В. М. Бебик, Л. О. Дегтярьова, С. О. Шергін. — К.: Університет «Україна», 2006. — 208 с.
22. **Бебик В. М.** Упадок демократії или новый взгляд на демократическую культуру / В. М. Бебик, Т. Пояркова // Персонал. — 2003. — № 3. — С. 14—17.
23. **Бевзенко Л. Д.** Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Л. Д. Бевзенко. — К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. — 411 с.
24. **Бек У.** Безработный капитализм / У. Бек // Der Spiegel. — 1996. — № 20. — С. 140—146.
25. **Бек У.** Собственная жизнь в развязанном мире: индивидуализация, глобализация и политика [Електронний ресурс] / У. Бек / Доклад в театре «Эрмитаж». — СПб., 26 сентября 2002 года // Режим доступу: <http://www.soc.ru/publications>.
26. **Белый О.** Социальное воображение и политическое поведение в постсоветской Украине / О. Белый // Политическая мысль. — 2000. — № 2. — С. 51—60.
27. **Бестужев-Лада И. В.** Социальное прогнозирование. Курс лекций. / И. В. Бестужев-Лада — М.: Педагогическое общество России. — 2002. — 392 с.
28. **Бех В. П.** Генезис соціального організму країни / В. П. Бех. Монографія. 2-е вид. доп. — Запоріжжя : «Проміт», 2000. — 288 с.
29. **Бех В. П.** Философия социального мира. Основные результаты гносеологического анализа социального мира / В. П. Бех // Новая парадигма. — Выпуск 50. — С. 189—227.
30. **Бех В. П.** Фірма в дискурсі організмової ідеї / В. П. Бех, А. В. Гашенко. Монографія. — Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. — 376 с.
31. **Бистрицький Є.** Протодемократія та культурологічні трансформації в Україні / Є. Бистрицький // Політична думка. — 1994. — № 4. — С. 22—24.

32. Бідзюра І. П. Філософія системних реформ в Україні на рубежі століть (політологічний аналіз) : Автореф. дис. ... д-ра політ. наук: спец. 23.00.02 / І. П. Бідзюра. — К., 2005. — 30 с.

33. Бідзюра І. П. Філософія системних реформ в Україні на рубежі століть: Моногр. / І. П. Бідзюра. — К. : Навч. кн., 2004. — 189 с.

34. Бідзюра І. П. Економічна складова системних реформ / І. П. Бідзюра // Держава і право. Юрид. і політ. науки: 36. наук. пр. — 2004. — Вип. 24. — С. 560—564.

35. Бізнес Умови Огляд: Росія і Україна [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.zaxid.net>.

36. Білуха М. Г. Основи наукових досліджень: Підручник для студ. екон. спец. вузів / М. Г. Білуха. — К. : Вища школа, 1997. — 271 с.

37. Богомолов А. С. Определечивание, ценности и социологическое познание / А. С. Богомолов // Социологические исследования. — 1975. — № 2. — С. 53—61.

38. Богомолов О. Политическая культура и демократия в России / О. Богомолов // Власть. — 2001. — № 2. — С. 3—6.

39. Борко Ю. А. От европейской идеи — к единой Европе / Ю. А. Борко. — М. : Деловая литература, 2003. — 464 с.

40. Бранский В. П. Искусство и философия / В. П. Бранский. — Калининград : Янтарный сказ, 1999. — 704 с.

41. Бузгалин А. В. Альтернативы есть! / А. В. Бузгалин // Альтернативы. — 2006. — № 2. — С. 3—8.

42. Бузгалин А. В. «Антиглобализм»: в поисках позитивной альтернативы новой империи [Електронний ресурс] / А. В. Бузгалин // Альтернативы. — Режим доступу до журн. : <http://www.alternativy.ru/ru/node/304>. — Заголовок з екрану.

43. Бузгалин А. В. Границы капитализма [Електронний ресурс] / А. В. Бузгалин // Альтернативы. — Режим доступу до журн. : <http://www.alternativy.ru/ru/node/990>. — Заголовок з екрану.

44. Бузгалин А. В. От глобализации к прото-империи: постмодернизм устарел... [Електронний ресурс] / А. В. Бузгалин // Альтернативы. — Режим доступу до журн. : <http://www.alternativy.ru/ru/node/989>. — Заголовок з екрану.

45. Бузгалин А. В. Глобальные проблемы и глобализация: методология исследования [Електронний ресурс] / А. В. Бузгалин // Альтернативы. — Режим доступу до журн. : <http://www.alternativy.ru/ru/node/988>. — Заголовок з екрану.

46. Бузгалин А. В. Экономические кризисы: марксистская теория и практика первого мирового кризиса XXI века [Електронний ресурс] / А. В. Бузгалин // Альтернативы. — Режим доступу до журн. : <http://www.alternativy.ru/ru/node/986>. — Заголовок з екрану.

47. Бураковський І. Економічна політика України: формальні і реальні альтернативи / І. Бураковський // Політична думка. — 1999. — № 4. — С. 76—86.

48. Бурдые П. Социология политики / П. Бурдые ; пер. с фр., сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. — М. : Socio-Logos, 1993. — 336 с.

49. Бурлацкий Ф. М. Современный Левиафан. Очерки политической социологии капитализма / Ф. М. Бурлацкий, А. А. Галкин. — М. : Политиздат, 1985. — С. 174—213.

50. Буцевицький В. Проблеми політичної культури в Україні в процесі державотворення / В. Буцевицький // Нова політика. — 1999. — № 1. — С. 48—51.

51. Бызов Л. Г. Кризис идентичности современного российского общества и мотивация социально-политического выбора / Л. Г. Бызов // Вестник Московского ун-та. Сер.12 полит. науки. — 1999. — № 4. — С. 76—87.

52. Вайнштейн Г. Общественное сознание и трансформационный процесс в России (о проблеме взаимосвязей) / Г. Вайнштейн // Мировая экономика и международные отношения. — 1999. — № 12. — С. 13—22.

53. Варзар І. Про історіологічні смисли ХХ сторіччя / І. Варзар // Філософська думка. — 2006. — № 3. — С. 142—148.

54. Варзар І. Радикальні реформи — єдиний порятунок для України / І. Варзар // Політичний менеджмент. — 2009. — № 1. — С. 34—48.

55. Варзар І. Ціна соціальних перетворень в Україні, Румунії та Молдові як фактор динамізації / гальмування їхньої співпраці у контексті євроінтеграційних процесів / І. Варзар, Г. Громов // Україна — Румунія — Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин у контексті сучасних європейських процесів. Збірник наукових праць. — Чернівці, 2007. — С. 233—244.

56. Варзар І. Размышления на обочине тернистого пути Украины и Молдовы к евроатлантическим рубежам / И. Варзар // Чорноморська безпека. — 2005. — № 2. — С. 66—80.

57. Варзар І. М. Проблема співвідношення етноісторичної нації, політичної нації і політичного класу в історії політичної думки Європи Нового і Новітнього часів: теоретико-історіологічні синтези / І. М. Варзар // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. — Серія: 22. — Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. — Випуск 1. — К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. — С. 22—38.

58. Варзар І. М. З історіології двадцятиліття падіння «Берлінської стіни» (1989 р.) та «Московської стіни» (1991 р.): політолого-етнологічні ремінісценції на фоні кризового сьогодення / І. М. Варзар // Вісник Львівського університету. — Філософсько-політологічні студії. — Львів. — 2010. — Вип. 2. — С. 25—36.

59. Варзар І. М. Науково-методичні та навчально-педагогічні матеріали до авторського курсу «Міжнародна соціально-політична інтеграція» / І. М. Варзар. — Вид. 2-е, доп.не. — Київ. — 2010. — 40 с.

60. Василенко В. А. Ценность и оценка / В. А. Василенко // Проблема ценности в философии. — М. — Л. : Наука, 1966. — С. 41—50.

61. Ващенко К. О. Историчний генезис прикладного політичного аналізу й прогнозу / К. О. Ващенко // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. — 2007. — Вип. 35. — С. 227—241.

62. Ващенко К. О. Політичний аналіз і прогноз у сучасній Україні: монографія / К. О. Ващенко. — К. : Логос, 2008. — 286 с.

63. В Европарламенті запропонували заборонити паранжу у всіх країнах ЄС [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.rbc.ua>.

64. Вебер М. Основные социологические понятия / М. Вебер; пер. с нем., сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова // Избранные произведения. — М. : Прогресс, 1990. — С. 602—643.

65. Видрін Д. Г. Україна на порозі XXI століття: політичний аспект / Д. Г. Видрін. — К. : Либідь, 1995. — 294 с.

66. Виноградов В. Д. Политические ценности в жизнедеятельности людей / В. Д. Виноградов Тугариновские

чтения. Материалы научной сессии. Серия «Мыслители». — Вып. 1. СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2000. — С. 11—14.

67. Вишняк О. Динаміка ідеологічних орієнтацій і електоральної поведінки населення України (1994—2000) / О. Вишняк // Розбудова держави. — 2000. — № 7—12. — С. 35—48.

68. Візові полегшення з боку ЄС стосовно українців [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.dw-world.de/dw/0,,298,00.html>.

69. Всемирный экономический форум: рейтинг глобальной конкурентоспособности 2009—2010 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://gtmarket.ru/news/state/2009/09/08/2166>. — Заголовок з екрану.

70. Вступ до політичної аналітики : Навч. посіб. / С. О. Телешун, О. Р. Титаренко, І. В. Рейтерович, С. І. Вировий; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. — К., 2006. — 220 с.

71. Гаврилюк В. В. Динамика ценностных ориентаций в период социальной трансформации / В. В. Гаврилюк, Н. А. Трикоз // Социологические исследования. — 2002. — №1. — С. 96—105.

72. Гаджиев К. С. Введение в политическую науку: Учебник для высших учебных заведений / К. С. Гаджиев. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Логос, 2000. — 544 с.

73. Гаджиев К. С. Политическая наука : Учебное пособие. — 2-е изд. / К. С. Гаджиев — М. : Международные отношения, 1995. — 400 с.

74. Галкин А. Сдвиги в общественном сознании сквозь призму электорального поведения: российский вариант / А. Галкин // Власть. — 2000. — № 8. — С. 3—13.

75. Гансова Е. А. Соціальний вимір демократії в Україні / Е. А. Гансова // Розвиток демократії в Україні: Матеріали міжнародної наукової конференції. — К. : Центр освітніх ініціатив, 2001. — С. 119—145.

76. Гегель Г. В. Ф. Политические произведения / Г. В. Ф. Гегель; пер. с нем. — М. : Наука, 1978. — 438 с.

77. Геополитика: теория и практика: [Сб. статей под ред. Э. А. Позднякова]. — М. : ИМЭМО, 1993. — 236 с.

78. Гоббс Т. Левиафан / Т. Гоббс // Сочинения в 2 томах. — Т. 2. — М. : Мысль, 1991. — 731 с.

79. Головаха Є. І. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні / Є. І. Голова-

ха. — К. : Фонд «Демократичні ініціативи»; Ін-т соціології НАН України, 1997. — 156 с.

80. Горбань А. Украинцы «конкурентнее» американцев и менее доверчивы к политикам / А. Горбань, А. Дерпа // День. — 1998. — 29 июля. — С. 4.

81. Горбатенко В. П. Демократія — Управління — Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства : Монографія. / В. П. Горбатенко, В. В. Цветков. — К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. — 248 с.

82. Горбатенко В. П. Модернізація українського суспільства у контексті сучасних цивілізаційних процесів: Автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02 / В. П. Горбатенко; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 1999. — 36 с.

83. Горбатенко В. П. Політико-правові цінності: теоретичне підґрунтя і державотворчий процес / В. П. Горбатенко // Правова держава. — 2008. — Вип. 19. — С. 54—62.

84. Горбатенко В. Постмодерн і трансформація ціннісної основи людського буття / В. Горбатенко // Політичний менеджмент. — 2005. — № 1 (10). — С. 3—13.

85. Горбатенко В. Принципи, методи і основні етапи політичного прогнозування / В. Горбатенко // Людина і політика. — 2003. — № 5. — С. 46—55.

86. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть / В. П. Горбатенко. — К. : Академія, 1999. — 240 с.

87. Горбатенко В. П. Цінності епохи постмодерну / В. П. Горбатенко // Доба : Науково-методичний часопис з історичної та громадянської освіти. — 2002. — № 4. — С. 4—7.

88. Горбатенко В. П. Політико-правові цінності: теоретичне підґрунтя і державотворчий процес / В. П. Горбатенко // Правова держава: Щорічник наук. пр. — 2008. — Вип. 19. — С. 54—62.

89. Горбачик А. П. Політичні орієнтації та соціальне самопочуття населення України / А. П. Горбачик; під ред. М. О. Шульги // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. — К. : Ін-т соціології НАН України, 1999. — С. 436—445.

90. Горобець І. Новий етап історії Європейського Союзу [Електронний ресурс] / І. Горобець, А. Мартинов // Зовнішні справи. — 2009. — № 12. — Режим доступу до журн. : <http://uaforeignaffairs.com/article.html/print?id=453>.

91. Григор'єв М. ЄС: спільні цінності або меркантильні інтереси? [Електронний ресурс] / М. Григор'єв // Взгляд. — 2007. — Режим доступу до газети : <http://www.vz.ru/2007/7/13/>.

92. Дев'яносто відсотків українців вважають себе віруючими // CREDO [Електронний ресурс]. — Режим доступу до журн. : <http://www.credo-ua.org/2009/12/9342>.

93. Демографічна ситуація в Україні створює реальну загрозу національним інтересам і безпеці [Електронний ресурс] // Народний оглядач. — 2003. — Режим доступу до газети : <http://sd.org.ua/news.php?id=1202>.

94. Дергачев А. Украина в европейском и евразийском интересах / А. Дергачев // Политическая мысль. — 2000. — № 3—4. — С. 88—100.

95. Деркач Ж. В. Політична культура як інтегральна характеристика процесу формування і розбудови держави: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Ж. В. Деркач. — Харків, 1999. — 20 с.

96. Дженусов А. Политическая культура: концептуальные аспекты / А. Дженусов // Социально-политический журнал. — 1994. — № 11—12. — С. 24—36.

97. Джери Д. Большой толковый социологический словарь / Д. Джери, Дж. Дрери; пер. с англ. — М. : Вече, АСТ, 2001. — Том 1, 2. — 544 с.

98. Дзюба І. Між культурою і політикою / І. Дзюба. — К. : Видавничий дім «KM Academia» 1998. — 374 с.

99. Дмитренко М. А. Формування політичної культури особистості в умовах трансформації суспільства (політологічний аналіз): дис. ... кандидата політичних наук: 23.00.03 / Дмитренко Микола Андрійович. — К., 2005. — 190 с.

100. Добіжа В. В. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні: дис. ... кандидата політичних наук: 23.00.03 / Добіжа Василь Валерійович. — К., 2008. — 211 с.

101. Добронравова І. С. Інтерпретаційна спроможність синергетики (на прикладі візуалізованої структури даних про вибори у Верховну Раду України) / І. С. Добронравова, Л. С. Фінкель // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. — 2003. — Вип. 1. — С. 4—12.

102. Добронравова І. С. Причинність і цілісність в синергетических образах мира / І. С. Добронравова // Практична філософія. — 2003. — № 1. — С. 6—10.

103. Договір про запровадження Конституції для Європи. — Рим, 2003 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.uazakon.com/big/text312/pg1.htm>.

104. Договір про Європейський Союз (консолідована версія станом на 1 січня 2005 року) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_029.

105. Доклад об еволюції сім'ї в Європі — 2008 год [Електронний ресурс] / пер. А. А. Пауль — Режим доступу : <http://www.perspektivy.info>.

106. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) / О. Донченко, Ю. Романенко. Монографія. — К. : Либідь, 2001. — 334 с.

107. Дробницький О. Г. Мир оживших предметов. Проблема ценности и марксистская философия. — М. : Политиздат, 1967. — 352 с.

108. Европейский Союз информация о создании, странах, развитии и политике [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://forexaw.com/TERMs/State/Eurasia/Europe/19>. — Заголовок з екрану.

109. Економічна ситуація в Україні найгірша в світі: країна за крок до дефолту [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zik.com.ua/ua/news/2009/01/21/166246>.

110. Ельмеев В. Я. Философское новаторство В. П. Тугаринова / В. Я. Ельмеев Тугариновские чтения. Материалы научной сессии. Серия «Мыслители». — 2000. — Вып. 1. — С. 23—25.

111. Європейська інтеграція України : політико-правові проблеми: монографія / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; ред. В. П. Горбатенко. — К. : Юридична думка, 2005. — 332 с.

112. Жабінець Н. В. Політичні цінності та їх втілення у процесі демократизації українського суспільства: Автореф. дис. ... кандидата політ. наук: спец. 23.00.03 «політична культура та ідеологія» / Н. В. Жабінець. — К., 2006. — 20 с.

113. Жабінець Н. В. Політичні цінності та їх втілення у процесі демократизації українського суспільства: дис. ... кандидата політичних наук: 23.00.03 / Жабінець Наталія Валеріївна. — К., 2006. — 182 с.

114. Желтов В. В. Политическая идеология: учеб. пособие для студ. / В. В. Желтов, С. Н. Кумскова, В. П. Бондаревский и др. — Кемерово : КГУ, 1996. — 131 с.

115. Житенев В. А. Политическая культура: опыт формирования и проблемы / В. А. Житенев. — М. : Политиздат, 1990. — 112 с.

116. Зеленько Г. І. Взаємозалежність фаз демократизації і становлення громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К., 2007. — Вип. 10. — С. 86—100.

117. Зеленько Г. І. Держава і суспільство в Україні: як подолати взаємне відчуження? / Г. І. Зеленько // Наукові записки КУТЕП, Вип. 3 — К., 2003. — С. 131—139.

118. Зеленько Г. І. Євроінтеграційний фактор у процесах становлення громадянського суспільства в країнах Центрально-Східної Європи / Г. І. Зеленько // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України: Збірник наукових праць. — К., 2007. — Вип. 34. — С. 191—205.

119. Зеленько Г. І. Навздогінна модернізація: досвід Польщі та України. Монографія / Г. І. Зеленько. — К., Критика, 2003. — 215 с.

120. Зеленько Г. І. Інституціоналізація громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах (на прикладі країн Вишеградської групи та України): автореф. дис... д-ра політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Г. І. Зеленько. — К., 2007. — 32 с.

121. Зеленько Г. І. Трансформація, модернізація чи лімітроф Європи? / Г. І. Зеленько, Ф. М. Рудич // Трибуна. — 2001. — № 11—12. — С. 25—26.

122. Земляной С. Проблемы системообразования политического пространства Украины [Електронний ресурс] / С. Земляной. — Режим доступу : http://siac.com.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=61&Itemid=44.

123. Земляной С. Что такое политическое пространство? [Електронний ресурс] / С. Земляной. — Режим доступу : http://scenario.ng.ru/interview/2000-10-11/1_what.html.

124. Зидентоп Л. Демократия в Европе: монография / Л. Зидентоп, под. ред. В. Л. Иноземцева перев. — М. : Логос, 2001. — 360 с.

125. Ильин В. В. Политология: Учебник для вузов. — 2-е изд., искр. / В. В. Ильин — М. : Книжный дом «Университет», 1999. — 540 с.

- 126. Ильин М. В.** Слова и смыслы. Опыт описания ключевых политических понятий / М. В. Ильин. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1997. — 432 с.
- 127. Инглхарт Р.** Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт // Полис. — 1997. — № 4. — С. 6—32.
- 128. Исторические метаморфозы европеизма /** Ю. А. Борко, А. В. Загорский, С. А. Караганов. Общий европейский дом: что мы о нём думаем? — М. : Международные отношения, 1991. — Гл. I. — С. 8—48.
- 129. Кавешников Н.** Лиссабонский договор: как меняется Европейский союз [Электронный ресурс] / Н. Кавешников. — Режим доступа : <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=44723>.
- 130. Камалов М. М.** Демократическая политическая культура: Американский опыт // Вестник МГУ. — 1991. — № 5. — С. 74 — 86.
- 131. Каменський Є.** Антикризові заходи Європейського Союзу [Електронний ресурс] / Є. Каменський, М. Фесенко // Зовнішні справи. — 2009. — № 6. — Режим доступу : <http://uaforeignaffairs.com/article.html?id=398>.
- 132. Камю А.** Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / А. Камю. — М. : Политиздат, 1990. — 415 с.
- 133. Карнаух А. А.** Становлення політичної культури молоді в умовах демократизації сучасного українського суспільства: дис. ... кандидата політичних наук: 23.00.03 / Карнаух Анна Анатоліївна. — К., 2006. — 236 с.
- 134. Картунов О. В.** Західні теорії етнічності, нації та націоналізму: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. В. Картунов; Ун-т економіки і права «КРОК». — К., 2007. — 192 с.
- 135. Качанов Ю. Л.** Опыты о поле политики / Ю. Л. Качанов — М., 1994. — 159 с.
- 136. Качанов Ю. Л.** Производство политического поля в современной России / Ю. Л. Качанов // Социс. — 1997. — № 11. — С. 3—12.
- 137. Кашкин С. Ю.** Конституция для Европы: принципиально новый этап развития конституционализма / С. Ю. Кашкин // Вестник Европы. — 2004. — № 12. — С. 20—28.

- 138. Кириленко Г. Г.** Краткий философский словарь / Г. Г. Кириленко, Е. В. Шевцов — М. : Филологическое общество «Слово»: ООО «Издательство АСТ», 2002 — 480 с.
- 139. Клименко О. А.** Трансформація політичної культури перехідних суспільств: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / О. А. Клименко. — К., 1999. — 20 с.
- 140. Князева Е. Н.** Антропный принцип в синергетике / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // Вопросы философии. — 1997. — № 3. — С. 62—80.
- 141. Князева Е. Н.** Синергетика в контексте диалога Восток-Запад / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // Россия и современный мир. ИНИОН РАН. — 1995. — № 3. — С. 57—78.
- 142. Князева Е. Н.** Будущее и его горизонты. Синергетические методологии в прогнозировании / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // Сборник Синергетика, МГУ. — 2001. — № 4. — С. 5—19.
- 143. Коган Л. Н.** Цель и смысл жизни человека / Л. Н. Коган. — М. : Мысль, 1984. — 252 с.
- 144. Корват М.** Политические ценности — в кн. : Элементы теории политики / М. Корват, В. Милановский. — Ростов-на-Дону, 1991. — С. 224—227.
- 145. Коржов Г.** Олігархія як модель обмеженої модернізації [Електронний ресурс] / Г. Коржов // Український соціум. — 2007. — № 1. — С. 104—115. — Режим доступу до журн. : <http://www.uisr.org.ua/journal>.
- 146. Корнієнко В. О.** Демократія як ідеал і як реальність / В. О. Корнієнко // Дослідження світової політики: збірник наукових праць. — Вип. 10. — К., 2000. — С. 23—29.
- 147. Корнієнко В. О.** Еволюція політичного ідеалу (від плюралізму до синтезуючої єдності / В. О. Корнієнко. — Вінниця : Універсум, 1999. — 430 с.
- 148. Корнієнко В. О.** Ідеал як основа суспільного базового консенсусу / В. О. Корнієнко // Нова парадигма : Альманах наукових праць. — Вип. 18. — Запоріжжя : Промсвіта, 2000. — С. 27—33.
- 149. Корнієнко В. О.** Політичний ідеал: проблеми еволюції та втілення в умовах сучасного суспільного розвитку : дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.03 / Корнієнко Валерій Олександрович. — К., 2002. — 413 с.

150. Корнієнко В. О. Політичний ідеал і політична утопія: діалектика взаємозв'язку / В. О. Корнієнко // Трибуна: всеукраїнський громадсько-політичний і теоретичний журнал. — 2000. — № 9—10. — С. 17—19.

151. Корнієнко В. О. Політичний ідеал у вимірах синергетики / В. О. Корнієнко // Дослідження світової політики: збірник наукових праць. — К. — 2000. — Вип. 11. — С. 37—39.

152. Корнієнко В. О. Політичний ідеал як інтегративна форма політичних цінностей / В. О. Корнієнко // Держава і право: Збірник наукових праць. — К. : Юридична книга, 2000. — Вип. 5. — С. 408—420.

153. Короткий термінологічний словник з соціальної психології [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://studentam.net.ua/content/view/3197/86>.

154. Костенко Н. Мас-медіа у виборах: ціннісні орієнтації політичної сфери / Н. Костенко // Політична думка. — 1999. — № 4. — С. 100—120.

155. Костенко Н. В. Ценности и символы в массовой коммуникации / Н. В. Костенко; АН Украины, Ин-т социологии. — К. : Наукова думка, 1993. — 128 с.

156. Котельников Г. А. Теоретическая и прикладная синергетика / Г. А. Котельников. — Белгород : Крестьянское дело, 2000. — 162 с.

157. Кошелева Н. Человек в 16 измерениях // Директор по персоналу [Електронний ресурс] 2006. — № 40. — С. 52. — Режим доступу : http://www.treko.ru/show_article_1214.

158. Краткий политический словарь / Абаренков В. П., Абова Т. Е., Аверкин А. Г. и др.; Сост. и общ. Ред. Л. А. Оникова, Н. В. Шишлина. — 6-е изд., доп. — М. : Политиздат, 1989. — 623 с.

159. Кремень В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації / В. Кремень, В. Ткаченко. — К. : Друж, 1999. — 446 с.

160. Кресін О. В. Конституція об'єднаної Європи / О. В. Кресін; За ред. Ю. С. Шемшученка. — К. : Юридична думка, 2005. — 116 с.

161. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз: Монографія. / І. Кресіна — К. : Вища школа, 1998. — 392 с.

162. Крохмаль Н. Історичні форми саморегуляції соціального процесу / Н. Крохмаль. — Запоріжжя : Прогрес, 2000. — 144 с.

163. Лапин Н. И. Модернизация базовых ценностей россиян / Н. И. Лапин // Социологические исследования. — 1996. — № 5. — С. 3—19.

164. Лапин Н. И. Проблема социокультурной трансформации / Н. И. Лапин // Вопросы философии. — 2000. — № 6. — С. 3—17.

165. Лапин Н. И. Социальные ценности и реформы в кризисной России / Н. И. Лапин // Социологические исследования. — 1993. — № 9. — С. 17—28.

166. Лапкин В. В. Восприятие западных институтов и ценностей в постсоветском пространстве: опыт Украины и России / Н. И. Лапин, В. И. Пантин // Политические исследования. — 2004. — № 1. — С. 74—88.

167. Латигіна Н. А. Демократія: сутність, механізм здійснення та сучасні світові тенденції розвитку: дис...доктора політичних наук: 23.00.02 / Латигіна Наталія Агатовна. — К., 2010. — 400 с.

168. Лебедев И. А. Политические ценности как сложный и многомерный объект / И. А. Лебедев // Вестник Московского университета. Сер. 12. Политические науки. — 1999. — № 2. — С. 38—49, 44—45.

169. Лебедева Н. М. Культура как фактор общественного прогресса / Н. М. Лебедева, А. Н. Татарко. — М. : Юстицинформ, 2009. — 408 с.

170. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919—1926 рр. / В. Липинський. — N.Y. : Видавнича корпорація «Булава», 1954. — 470 с.

171. Лісовий В. Поняття політичної культури: сучасний стан політичної культури в Україні // Розбудова держави. — 1993. — № 3. — С. 18—27.

172. Любимова Т. Б. Понятие ценности в буржуазной социологии / Т. Б. Любимова // Социальные исследования. — М. : Наука, Т. 5. — 1970. — С. 61—76.

173. Ляликов Д. Ценности [Електронний ресурс] / Д. Ляликов // Большая Советская энциклопедия — Режим доступу : <http://bse.sci-lib.com>. — Заголовок з екрану.

174. Магун В. Жизненные ценности населения Украины в европейском контексте [Електронний ресурс] / В. Магун, М. Руднев // Вестник общественного мнения. — 2007. — № 3. — Режим доступу : http://www.polit.ru/research/2007/07/16/10values.html#_ftnref18.

175. Магун В. Жизненные ценности населения Украины: сравнение с 23 другими европейскими странами. Статья вторая. / В. Магун, М. Руднев // Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии. — 2007. — № 4 (90). — С. 39—51.

176. Макеев С. А. Классовый анализ в современной социологии / С. А. Макеев // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2001. — № 3. — С. 5—22.

177. Макеев С. Політична соціалізація в пострадянській Україні / С. Макеев, А. Надточій // Політична думка. — 1997. — № 1. — С. 16—26.

178. Макеев С. Сучасна Україна: громадянська свідомість і політична участь населення / С. Макеев // Політична думка. — 2000. — № 2. — С. 10—16.

179. Мамут Л. С. Государство в ценностном измерении / Л. С. Мамут — М. : Издательство НОРМА, 1998. — 48 с.

180. Манжола В. Проект будівництва Великої Європи [Електронний ресурс] / В. Манжола // Зовнішні справи. — Режим доступу : <http://uaforeignaffairs.com/article.html?id=326> — Заголовок з екрану.

181. Маркс К. Избранные произведения. В 3-х т. Т. 3. / К. Маркс, Ф. Энгельс — М. : Политиздат, 1986, — 639 с.

182. Менгер К. Учение о ценности. О сущности и источнике происхождения ценности благ [Електронний ресурс] / К. Менгер. — Режим доступу : http://polbu.ru/menger_politeconomu/ch12_i.html. — Заголовок з екрану.

183. Михальченко М. І. Становлення нових політичних інститутів і національно-державний розвиток України // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. Кол. монографія / Під ред. М.О.Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 1999. — С. 287—321.

184. Міров Т. Прямой угрозы дефолту в жодній із вражених кризою країн Східної Європи немає [Електронний ресурс] / Т. Міров. — Режим доступу : <http://www.rbc.ua>.

185. Моральність українського суспільства [Електронний ресурс] — Київський інститут проблем управління ім. Горшеніна. — Режим доступу : <http://www.ki-ri.org.ua>.

186. Мусхелишвили Н. Л. Ценностная рефлексия и конфликты в разделённом обществе / Н. Л. Мусхелишвили,

ли, В. М. Сергеев, Ю. А. Шрейдер // Вопросы философии. — 1996. — № 11. — С. 3—11.

187. Наумова Т. В. Менталитет как базовая категория в объяснении особенностей ценностного сознания российской молодежи / Т. В. Наумова // Вестник Московского ун-та. Сер. 18 соц. и полит. — 2001. — № 1. — С. 65—75.

188. Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / Под редакцией Л. Дробижевой, Е. Головахи. — К. Институт социологии НАН Украины; Институт социологии РАН, 2007. — 280 с.

189. Ніколаєнко С. М. Освіта в інноваційному поступі суспільства / С. М. Ніколаєнко. — К. : Знання, 2006. — 207 с.

190. Ніколаєнко С. М. Чи стане Україна справедливою? / С. М. Ніколаєнко [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://nickolaenko.info/readarticle.php?article_id=3.

191. Ніколаєнко С. М. Теоретико-методологічні основи управління інноваційним розвитком системи освіти України : монографія / С. М. Ніколаєнко. — К. : [б.в.], 2008. — 418 с.

192. Новакова О. В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні: Автореф. дис... д-ра політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / О. В. Новакова. — К., 2007. — 31 с.

193. Новакова О. В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні: Моногр. / О. В. Новакова; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. — Луганськ, 2006. — 216 с.

194. Олейник А. Н. Тюремная субкультура в России: От повседневной жизни до государственной власти / А. Н. Олейник. — М. : Инфра, 2001. — 418 с.

195. Осичнюк Е. В. Идеал и деятельность / Е. В. Осичнюк — К. : Вища школа, 1981. — 184 с.

196. Основи політичної науки: Курс лекцій. / за ред. Б. Кухти. — Львів : Кальварія, 1997. — Ч.1: З історії політичної думки: від стародавності до наших днів. — 288 с.

197. Основні європейські цінності [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://europeans.org.uademo-kkrat.html>. — Заголовок з екрану.

198. Оссовський В. Л. Методологічні проблеми соціологічного дослідження цінностей професійної діяльності // Філософська думка. — 1986. — № 1. — С. 48—56.

199. Остапенко М. А. Політична культура сучасної студентської молоді в Україні (на прикладі вузів м. Києва): дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.03 / Остапенко Марина Анатоліївна. — Київ, 2000. — 180 с.

200. Паніна Н. Молодь України: структура цінностей, соціального самопочуття та морально-психологічний стан за умов тотальної аномії / Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 1. — С. 5—26.

201. Паніна Н. В. Тенденції розвитку українського суспільства (1994—1998 рр.). Соціологічні показники (Таблиці, ілюстрації, коментар) / Н. В. Паніна, Є. І. Головаха. — К. : Інститут соціології, 1999. — 152 с.

202. Парсонс Т. Общий обзор / Т. Парсонс // Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы. — М., 1972. — С. 360—378.

203. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения / Т. Парсонс // THESIS. — 1993. — Т. 1. — № 2. — С. 94—122.

204. Пероганич Ю. Де найкраще народитися? [Електронний ресурс] / Ю. Пероганич // Дзеркало тижня. — № 40, 30 жовтня 2010. — Режим доступу : <http://www.dt.ua/3000/3050/70671>.

205. Пивоваров Ю. С. Русская политическая культура и political culture (Общество, власть, Ленин) / Ю. С. Пивоваров // Pro et Contra. — 2002. — №3. — С. 23—50.

206. Пивоваров Ю. С. Политическая культура: Методол. очерк / Ю. С. Пивоваров // ИНИОН РАН, 1996. — 80 с.

207. Поздняков Є. О. Геополітика / Є. О. Поздняков. — М. : Политиздат, 1995. — 351 с.

208. Политология: Учеб. пособие для вузов / Сост. и ред. Н. Сазанова. — Харьков : Фолио, 2001. — 831 с.

209. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. — 2-е вид. доп. і прероб. — К. : Генеза, 2004. — 736 с.

210. Політологічний словник: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. М. Ф. Головатого та О.В. Антонюка. — К. : МАУП, 2005. — 792 с.

211. Політологія: Підруч. / В. Г. Антоненко, В. Д. Бабкін, О. В. Бабкіна, В. М. Бебик, М. Ф. Головатий, В. П. Горбатенко, С. П. Дмитренко, О. П. Дубас, К. Е. Жолковський,

Н. Ю. Іванова. — 2-е вид., переробл., доповн. — К. : ВЦ «Академія», 2002. — 528 с.

212. Політологія: історія та методологія / Андрущенко В. П., Антоненко В. Г., Ануфрієв Л. О. та ін.; за ред. Ф. М. Кирилюка. — К. : Здоров'я, 2000. — 632 с.

213. Політологія: словник понять і термінів. — 2-е вид., перероб. і доп. — К. : КМ Академія, 2001. — 256 с.

214. Політологія: Термінологічний словник / Укл. Луценко Є.М. — К. : ДАКККіМ, 2005. — 176 с.

215. Политология / Под ред. Г.В.Полуниной. — М. : Акалис, 1996. — 277 с.

216. Політологія [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://pidruchniki.com.ua/19570411/politologiya/politichna_kultura.

217. Поліщук І. Політичні знання та політичні інтереси громадян у контексті виборчого процесу (вітчизняний та іноземний досвід) / І. Поліщук // Людина і політика. — 2001. — № 4. — С. 87—96.

218. Поліщук І. Синдром радянськості / І. Поліщук // Нова політика. — 2001. — № 3. — С. 58—62.

219. Поліщук І. Традиційні настанови політичної ментальності українства / І. Поліщук // Нова політика. — 2000. — № 5. — С. 40—44.

220. Польща може відмовитися від підтримки України через «Свободу» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zaxid.net/newsua/2010/11/3/130013>.

221. Полохало В. Негражданское общество как социопатический феномен Украины: отражение социального характера «среднего украинца» в избирательном процессе / В. Полохало // Политические исследования. — 1999. — № 6. — С. 25—33.

222. Полохало В. Политология посткоммунистических обществ Украины и России / В.Полохало // Политические исследования. — 1998. — № 3. — С.11—13.

223. Попер К. Р. Открытое общество и его враги / К. Р.Попер; пер. с англ. — М. : Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. — Т. 1. — 325 с.

224. Попова И. М. Повседневные идеологии. Как они живут, меняются и исчезают / И.М.Попова. — К.: Ин-т социологии НАНУ, 2000. — 219 с.

225. Попова И. М. Ценностные представления и «парадоксы» самосознания / И. М. Попова // Социологические исследования. — 1984. — № 4. — С. 29—36.

226. Потемкин В. К. Методологические принципы и критерии исследований пространственной специфики в обществе / В. К. Потемкин // Проблемы социального познания: Сб. науч. трудов. — Новосибирск : Изд-во Новосибирского ун-та, 1980. — С. 67—85.

227. Потемкин В. К. Особенности проявления пространства в социальном развитии материи / В. К. Потемкин // Методология науки и научный прогресс. Новосибирск, 1981. — С. 170—181.

228. Президент Польщі підписав Лісабонський договір ЄС [Електронний ресурс] // Львівські новини. — 2009. — Режим доступу : <http://news.lvivport.com/content/view/8602/100>.

229. Причепій Є. М. Філософія: посібник для студентів вищих навчальних закладів / Є. М. Причепій, А. М. Черній, В. Д. Гвоздецький, Л. А. Чекаль — К. : Видавничий центр «Академія», 2001. — 576 с.

230. Проблеми та перспективи української реформації / Г. В. Щокін, В. І. Куценко, М. Ф. Головатий, Б. А. Гаєвський, Г. А. Дмитренко, В. М. Колпаков, О. В. Бабкіна, В. В. Осокіна, А. І. Кудряченко; ред.: М. Ф. Головатий, Г. В. Щокін; МАУП. — К., 2001. — 248 с.

231. Процьків М. Від особистої культури до політичного майбутнього: спроба аналізу суспільно-політичної культури в Україні у контексті тоталітарної спадщини / М. Процьків // Сучасність. — 2000. — № 3. — С. 80—89.

232. Патлах І. М. Міждисциплінарна модель дослідження дискурсів національного менталітету. // Людина і політика. — 2002. — № 1. — С. 54—63.

233. Рабочая книга социолога М. : Наука, 1983. — 511 с.

234. Радугин А. А. Социология: курс лекций / А. А. Радугин, К. А. Радугин. — 3-е изд., перераб. и дополн. — М. : Центр, 2000. — 244 с.

235. Романов В. Є. Місце держави та державного управління в системі суспільних ціннісних орієнтацій / В. Є. Романов // Актуальні проблеми державного управління: Науковий збірник. — Харків : Українська Академія державного управління при Президенті України; Харківський філіал, 1998. — С. 43—49.

236. Рудич Ф. М. Много ли власти нужно власти? Украина в контексте трансформации политических систем СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы: Учеб.

пособие для студентов высш. уч. зав. — 2-е изд., перер. и доп / Ф. М. Рудич. — К. : Довіра, 1999. — 199 с.

237. Ружмон Д. Відкритий лист до європейців [Електронний ресурс] / Д. Ружмон. — Режим доступу : <http://www.management.com.ua/vision/vis012.html>.

238. Ручка А. Динаміка ціннісних пріоритетів населення України: 1991 — 2000 / А. Ручка // Політичний портрет України: бюлетень Фонду «Демократичні ініціативи». — К. : «Демократичні ініціативи», 2001. — С. 75—80.

239. Рябінін Є. Стан лімітності [Електронний ресурс] / Є. Рябінін // Зовнішні справи. — 2009. — № 6. — Режим доступу : <http://uaforeignaffairs.com/article.html?id=392>.

240. Рябошапка Р. В Україні рішучих дій влади щодо «очищення» чиновницького апарату поки не спостерігається [Електронний ресурс] / Р. Рябошапка. — Режим доступу : <http://www.dw-world.de>.

241. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення / М. Рябчук. — К. : Критика, 2000. — 303 с.

242. Смелзер Н. Дж. Проблеми соціології. Георг-Зімельські лекції, 1995 / Н. Смелзер; переклад з англійської В. Дмитрук. — Львів : Кальварія, 2003. — 128 с.

243. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Соколова; пер. с англ. — М. : Политиздат, 1992. — С. 297—300.

244. Соціологічні опитування центру імені О. Разумкова [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ucers.org/ukr/socpolls.php>.

245. Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские / пер. с англ. под ред. Н. А. Рубакина. — Мн. : Современный литератор, 1999. — 1408 с.

246. Спиркин А. Г. Философия: Учебник / А. Г. Спиркин. — 2-е изд. — М. : Гардарики, 2002. — 736 с.

247. Стігліц Дж. Глобалізація та її тягар / Дж. Стігліц; пер. з англ. — К. : Вид. дім «КМ Академія», 2003. — 252 с.

248. Страхов А. Социокультурные детерминанты и общественные настроения в России / А. Страхов // Мировая экономика и международные отношения. — 2001. — № 1. — С. 69—86.

249. Супрун В. И. Ценности и социальная динамика / В. И. Супрун — в кн. : Наука и ценности. — Новосибирск, 1987. — С. 162.

250. Сурмин Ю. П. Методология и методы социологических исследований : Учеб. Пособие / Ю. П. Сурмин, Н. В. Туленков — К. : МАУП, 2000. — 304 с.

251. Татарко А. Н. Вектор культурных изменений [Электронный ресурс] / А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева. — Режим доступа : <http://ores.ru/1248388.html>. — Заголовок з екрану.

252. Телешун С. О. Вплив фінансово-політичних груп на прийняття стратегічних рішень у сфері політики та економіки: українські реалії: монографія / С. О. Телешун, І. В. Рейтерович. — Київ — Херсон, 2008. — 151 с.

253. Томас У. Методологические заметки / У. Томас, Ф. Знанецкий // Американская социологическая мысль. Тексты. — М. : Изд-во Московского ун-та, 1994. — С. 335—357.

254. Томенко Н. Итоги парламентских выборов в Украине. Политические ориентации и предпочтения населения / Н. Томенко // Политические исследования. — 1998. — № 3. — С. 74—81.

255. Тощенко Ж. Т. Метаморфозы общественного сознания: методологические основы социологического анализа / Ж. Т. Тощенко // Социологические исследования. — 2001. — № 6. — С. 3—15.

256. Тугаринов В. П. Избранные философские труды / В. П. Тугаринов. — Изд-во ЛГУ, 1988. — С. 261—280.

257. Тугаринов В. П. Теория ценностей в марксизме / В. П. Тугаринов. — Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1966. — 124 с.

258. У 18 з 27 країн Євросоюзу викладання релігії є обов'язковим. — [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://religions.unian.net/ukr/detail/1493>.

259. Україна отримала План дій з лібералізації візового режиму з ЄС 22 листопада 2010 року [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://www.dw-world.de/dw/0,,298,00.html>.

260. Украинское общество в европейском пространстве / Под редакцией Е. Гловахи, С. Макеева. — Киев : Институт социологии НАНУ; Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2007. — 274 с.

261. Фарукшин М. Политическая культура общества / М. Фарукшин // Социально-политические науки. — 1991. — № 4. С. 109—111.

262. Федотова В. Г. Хорошее общество / В. Г. Федотова. — М. : Прогресс — Традиция, 2005. — 544с.

263. Филиппов А. Ф. Пространство политических событий / А. Ф. Филиппов // Полис. — 2005. — № 2. — С. 6—26.

264. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. Н. Ковалев, В. К. Панов. — М. : Сов. энциклопедия, 1983. — 840 с.

265. Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / авт. — упоряд.: В. П. Андрущенко та ін. — К. : Знання України, 2002. — 670 с.

266. Фісун О. А. Демократія і неопатримоніалізм у сучасних теоріях політичного розвитку: дис.доктора політичних наук: 21.00.01 / Фісун Олександр Анатолійович. — К., 2009. — 352 с.

267. Фисун А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации : монография / Фисун А. А. — Харьков : Константа, 2006. — 352 с.

268. Франк Л. С. Духовные основы общества / Л. С. Франк. — М.: Республика, 1992. — 511 с.

269. Хакен Г. Основные понятия синергетики. — В кн. Синергетическая парадигма. М. : Прогресс-Традиция, 2000. — С. 28—55.

270. Храмова В. До проблеми української ментальності / В. Храмова // Українська душа: Зб. наук. пр. — К. : МП «Фенікс», 1992. — С. 3—35.

271. Цимбалістий Б. Політична культура українців / Б. Цимбалістий // Сучасність. — 1994. — № 3. — С. 94—105.

272. Цимбалістий Б. Політична культура українців / Б. Цимбалістий // Сучасність. — 1994. — № 4. — С. 77—90.

273. Цыганков П. Теория международных отношений. — М. : Гардирики, 2003. — 587 с.

274. Чередниченко А. П. Культура активного политического действия / А. П. Чередниченко. — М. : Мысль, 1986. — 221 с.

275. Шапинов В. В. Империализм от Ленина до Путина / В. В. Шапинов. — М. : Алгоритм, 2007. — 256 с. — (Левый марш).

276. Шедлер А. Вимірювання демократичної консолідації / А. Шедлер; упоряд. О. Проценко // Демократія: Антологія. — К. : Смолоскип, 2005. — Вип. 1. — С. 687—714.

277. Школенко Ю. А. Ценности XX века / Ю. А. Школенко. — М. : Знание, 1990. — 64 с.
278. Шматко Н. А. Введение в социологический анализ Пьера Бурдьё / Н. А. Шматко // Бурдьё П. Социология политики; пер. с фр.; Сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. — М. : Socio — Logos, 1993. — С. 5—26.
279. Шрейдер Ю. А. Ценности, которые мы выбираем. Смыслы и предпосылки ценностного выбора / Ю. А. Шрейдер. — М. : Эдиториал, 1999. — 208 с.
280. Шульга М. Громадянська самоідентифікація населення України / М. Шульга // Політичний портрет України: бюлетень Фонду «Демократичні ініціативи». — К. : «Демократичні ініціативи», 2001. — С.14—22.
281. Щегорцов В. А. Политическая культура личности: проблемы формирования / В. А. Щегорцов. — М. : Знания, 1982. — 61 с.
282. Щепаньский Я. Элементарные понятия социологии / Я. Щепаньский; общ. ред. и послесл. А. М. Румянцев; пер. с польского М. М. Гуренко. М. : Прогресс, 1969. — 240 с.
283. Щерба С. П. Філософія [Електронний ресурс] / С.П. Щерба. — Режим доступу : <http://readbookz.com/book/177/6077.html>.
284. Щербакова Ю. До питання конкретизації поняття «цінності політичного простору» / Ю. Щербакова // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2010. — Випуск 36. — С. 414—422.
285. Щербакова Ю. До проблеми геополітичного визначення України / Ю. Щербакова // Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій. Матеріали Міжнарод. наук. конф. для студентів, аспірантів, науковців. У 6 ч. — Суми : РВВ СОІППО, 2008. — Ч. 1. — С. 123—125.
286. Щербакова Ю. Політична ідеологія як система цінностей та групових переконань / Ю. Щербакова // Віче. — № 16. — 2009. — С. 26—29.
287. Щербакова Ю. Політичний простір: гра без правил / Ю. Щербакова // (Пост)сучасність і наука: соціологія у пошуках себе та суспільства / Збірник тез доповідей учасників V Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів. — Харків : Видавничий центр Харківського національного університету імені В.П. Каразіна, 2007. — С. 290—291.

288. Щербакова Ю. Постмодерна практика державного управління / Ю. Щербакова // Актуальні проблеми сучасної науки Матеріали другої всеукраїнської науково-практичної конференції Київ, 23—25 жовтня 2006 р. — С. 2—4.
289. Щербакова Ю. Синергетический взгляд на проблему управления организацией / Ю. Щербакова // Соціологія в контексті сучасних соціальних змін: Матеріали IV Міжвузівської наук.-практ.конф. Київ, 27 квітня 2006 р. — К. : МАУП, 2007. — С. 68—79.
290. Щербакова Ю. Синергетична інтерпретація організації як об'єкта управління / Ю. Щербакова // Нова парадигма: Журнал наукових праць / Гол. ред. В.П. Бех. — Вип. 60. — К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. — С 198—210.
291. Щербакова Ю. Соціальні конфлікти і ризики сучасного українського соціуму / Ю. Щербакова // Збірник наукових праць ДонДУУ: «Соціологія управління». Серія «Спеціальні та галузеві соціології» Т. VIII Вип. 3 (80). — Донецьк : ДонДУУ, 2007. — С. 385—390.
292. Щербакова Ю. Фіксація європейських цінностей в «Договорі, що запроваджує Конституцію для Європи» / Ю. Щербакова // Нова парадигма: Журнал наукових праць / Гол. ред. В. П. Бех. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. — Вип. 91. — С. 169—181.
293. Щербакова Ю. Формування єдиного європейського соціального простору: історико-соціологічний та політологічний аналіз / Ю. Щербакова // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. — К. : «ІНТАС», 2009. — Вип. 45. — С. 168—181.
294. Щербакова Ю. Функціональний портрет української державності у дискурсі національної інтегруючої ідеї / Ю. Щербакова // Політична культура суспільства: джерела, впливи, стереотипи: Збірник статей і тез за матеріалами Всеукраїнської науково-теоретичної конференції — XX Харківські політологічні читання. — Х. : НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПРН України, 2008. — С. 353—356.
295. Щербакова Ю. Основні напрями практичного втілення демократичного ідеалу в Україні / Ю. Щербакова // Нова парадигма: Журнал наукових праць / Гол. ред. В. П. Бех. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. — Вип. 96. — С. 125—135.

- 296. Щербакова Ю. Е.** Природоохоронна сфера діяльності громадських організацій // Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства: монографія / Мін-во освіти і науки, молоді та спорту України Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова; за науковою ред. В. П. Беха; редкол.: В. П. Бех. — К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. — С. 415—441.
- 297. Юнг К.** Архетип и символ / К. Юнг; пер. с нем. — М.: Прогресс, 1991. — 214 с.
- 298. Яременко О.** Політичні уподобання українців як чинник впливу на політичні процеси / О. Яременко, М. Міщенко // Політична думка. — 2000. — № 1. — С. 3—18.
- 299. Яценко А. И.** Целеполагание и идеалы / А. И. Яценко. — К.: Наукова думка, 1997. — 275 с.
- 300. Bartlett Robert** The Making of Europe: Conquest, Colonization, and Cultural Change, 950—1350 / Robert Bartlett. — Princeton: Princeton University Press, 1993. — 447 p.
- 301. Bell D.** The Coming of Post-Industrial Society / D. Bell. — London: Heinemann, 1974.
- 302. Bhabha H.** The Third Space in Jonathan Rutherford, ed., Identity: Community, Culture, Difference / Bhabha Homi. — London: Lawrence & Wishart, 1990. — P. 207—21.
- 303. Delanty Gerard,** Inventing Europe: Idea, Identity, Reality / Gerard Delanty. — London: Macmillan, 1995. — P. 10, 16—17, 34—6, 38—42.
- 304. Esping Andersen G.** Post-Industrial Class Structures: An Analytical Framework / G. Esping Andersen // Changing Classes: Stratification and Mobility in Post-Industrial Societies / G. Esping Andersen (ed.). — London: Sage Publications, 1993. — P. 7—31
- 305. Eurobarometer** 69 Values of Europeans [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://europa.eu.int/comm/public_opinion/index_en.htm.
- 306. European Social Survey** [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.europeansocialsurvey.org>.
- 307. European Values Survey** [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.europeanvaluesstudy.eu>.
- 308. Evans G.** Are there Classes in Post-Communist Societies? A New Approach to Identifying Class Structure / G. Evans, C. Mills // Sociology. — 1999. — Vol. 33. — № 1.
- 309. Gerber Theodore** More Shock than Therapy: Market Transition, Employment and Income in Russia, 1991—1995 /

- Theodore Gerber, Michael Hout // American Journal of Sociology, Vol. 104 — No. 1 — 1998. — P. 1—50.
- 310. Gellner E.** Nations and Nationalism / E. Gellner. — Oxford: Basil Blackwell, 1992
- 311. Giselle Bosse** Values in the EU's Neighbourhood Policy: Political Rhetoric or Reflection of a Coherent Policy? / Bosse Giselle // European Political Economy Review. — 2007. — № 7. — P. 38—62.
- 312. Goldthorpe J. H.** On the Service Class: Its Formation and Future / J. H. Goldthorpe // Social Class and the Division of Labour / A. Giddens and M. Mackenzie. — Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- 313. Golovakha Evgen** Ukraine and Europe: Outcomes of International Comparative Sociological Survey / Evgen Golovakha, Andriy Gorbachyk, Natalia Panina. — K.: Institute of Sociology of NAS of Ukraine, 2007. — 142 p.
- 314. Gouldner A.** The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class / A. Gouldner. — London: Macmillan, 1979.
- 315. Habermas Jurgen** Citizenship and National Identity: Some Reflections on the Future Europe / Jurgen Habermas. — Praxis Internationale 12 (1) April 1992. — P. 1—19.
- 316. Hellman J.** Winner Take All: The Politics of Partial Reforms in Postcommunist Transitions / J. Hellman // World Politics, Vol. 50 — No. 2. — P. 203—234.
- 317. Jowitt Ken.** The Leninist Legacy. In: Banac, Ivo (ed.) Eastern Europe in Revolution / Ken Jowitt — Ithaca, London: Cornell University Press, 2010. — P. 207—224.
- 318. McKay D.** Federalism and the European Union: A Political Economy Perspective Oxford: Oxford University Press, 1999. — P. 3—36.
- 319. Milward A. S.** The European Rescue of the Nation State London: Routledge, 1994.
- 320. O'Sullivan John** Values and Foreign Policy [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.institute.sk/article.php?1715>. — Заголовок з екрану.
- 321. Pagden A.** The Idea of Europe / A. Pagden. — Woodrow Wilson Center, 2002. — 377 p.
- 322. Pegg C. H.** Evolution of the European Idea, 1914—1932 Chapel Hill—London: University of North Carolina Press, 1983
- 323. Papcke Sven** Who Needs European Identity and What Could It Be? / in Brian Nelson, David Roberts, and Walter Veit, eds., The Idea of Europe. — Oxford: Berg, 1992. — P. 61—74.

324. Picht Robert *Disturbed Identities: Social and Cultural Mutations in Contemporary Europe* / in Soledad Garcia, ed., *European Identity and the Search for Legitimacy*. — London : Pinter, 1993. — P. 81—94.

325. Richard J. Mayne, *The Europeans: Who Are We?* London : Weidenfeld & Nicolson, 1972.

326. Smith A. D. *National Identity and the Idea of European Unity in International Affairs* 68 1992. — P. 55—76.

327. Treaty of Lisabon [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://europa.eu/lisbon_treaty/index_en.htm.

328. Tully James *Strange Multiplicity: Constitutionalism in an Age of Diversity* / James Tully. — Cambridge : Cambridge University Press, 1995. — P. 11—15.

329. Scheler M. *Resentyment a moralnosscc* / Per. J. Garewicz. — Warszawa : «Czytelnik», 1977. — P. 74.

330. Schwartz S. H. *Toward a Theory of the Universal Content and Structure of Values: Extensions and Cross-Cultural Replications* / S. H. Schwartz, W. Bilsky // *Journal of Personality and Social Psychology*. — 1990. — Vol. 58. — P. 878—891.

331. Watson A. *European International Society and its Expansion* / H. Bull and A. Watson, eds., *The Expansion of International Society* Oxford: Clarendon Press, 1985. — P. 32.

332. Wintle Michael *Cultural Identity in Europe: Shared Experience* / in M. Wintle, ed., *Culture and Identity in Europe*. — Aldershot : Avebury, 1996. — P. 92—132

333. Wright E. O. *Classes* / E. O. Wright. — London : New Left Books, 1985. — P. 37—42.

334. Wprowadzenie do teorii polityki. T. 2. Warszawa, 1982. — 720 s.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННОСТЕЙ ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ	11
1.1. Цінності як чинник політичної культури суспільства	11
1.2. Цінності як елемент політичної культури суспільства в історико-політичному контексті	43
2. ПРАКСЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЕКСТРАПОЛЯЦІЇ ЦІННОСТЕЙ ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ НА ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ	66
2.1. Цінності об'єднаної Європи як елемент політичної культури Європейського простору	66
2.2. Класифікація цінностей українського суспільства як важливого складника політичної культури	98
2.3. Основні напрями практичного втілення демократичного ідеалу в Україні	110
2.4. Перспективи подальшої трансформації цінностей об'єднаної Європи і цінностей українського суспільства: проблеми співвідношення	127
ВИСНОВКИ	160
ПІСЛЯМОВА	162
ДОДАТКИ	164
ЛІТЕРАТУРА	179

Щербакова Ю.
Щ61 Цінності об'єднаної Європи : монографія / Юлія Щербакова. — К. : ВЦ «Академія», 2014. — 208 с. — (Серія «Монограф»).

ISBN 978-966-580-322-5 (серія)

ISBN 978-966-580-445-1

Монографія містить комплексний політологічний аналіз цінностей українського суспільства в контексті цінностей об'єднаної Європи.

Адресована політологам, історикам, усім, хто цікавиться феноменом цінностей, проблемами та перспективами Європейського Союзу і України.

УДК 327(4)

ББК 66.4

Наукове видання

Серія «Монограф»

Заснована у 2006 році

ЩЕРБАКОВА Юлія Едуардівна

ЦІННОСТІ ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ

М О Н О Г Р А Ф І Я

Спільний проект із видавництвом «Академвидав»

Редактор Н. А. Ганжа
Коректор В. П. Павліченко
Комп'ютерна верстка Є. М. Байдюка

Формат 84×108/32. Ум. друк. арк. 10,92. Зам.

Видавничий центр «Академія»,
м. Київ, вул. Дегтярівська, 38—44.
Тел./факс: (044) 483-19-24; 456-84-63.
E-mail: academia-pc@svitonline.com; academia.book@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 555 від 03.08.2001 р.

Державне видавництво «Преса України»,
пр-т Перемоги, 50, м. Київ, 03047.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 310 від 11.01.2001 р.